

МОВОЗНАВСТВО

ОРГАН ВІДДІЛУ ЛІТЕРАТУРИ,
МОВИ І МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

3

ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ

1967

Журнал виходить 6 разів на рік

ВИДВНИЦТВО „НАУКОВА ДУМКА“

Рік видання 1-й

З МІСТ

З ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ПЕРЕКЛАДУ

- Й. А. БАГМУТ. Українські переклади «Капіталу» К. Маркса. 3
БОРИС ТЕН. Нотатки про ритміку гекзаметра. 12

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ЖИТТЯ МОВИ

- У. С. ПАЛАМАРЧУК, Л. А. ЮРЧУК. Засади створення Словника української мови 19
Г. М. ГНАТЮК. Граматичний аспект у лексикографії. 30
І. І. КОВАЛИК. Словотворчий розряд агентивно-професійних назв осіб чоловічої статі в сучасній нижньолужицькій мові. 39
М. М. ПЕЩАК. Наукова організація праці і автоматизація у мовознавчих дослідженнях 43

Етимологічні розвідки

- В. Т. КОЛОМІЄЦЬ. Коза бедра, шедрик-бедрик і сонечко-бабарунка. . . 49

КУЛЬТУРА УСНОЇ І ПИСЕМНОЇ МОВИ

- М. А. ЖОВТОБРЮХ. Про один теоретичний аспект культури української мови 53
Т. К. ЧЕРТОРИЗЬКА. Мовні питання у періодичній пресі. 61
Л. Г. СКРИПНИК. Письменник і мова епохи 66
С. С. СТРИЖАК. Охтирка чи «Ахтирка»? 74
Семантичні відтінки слів 77

ПУБЛІКАЦІЇ І ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. А. ПОТЕБНЯ. Образование и значение определенных прилагательных (неопублікована праця). 83

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

- А. СУПРУН. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. . . 89
В. БАЩЕНКО. Каменярь українського слова. 93

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

- Хроїка 95

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. К. БІЛОДІД (головний редактор)
В. С. ВАШЕНКО, Л. Л. ГУМЕЦЬКА, М. А. ЖОВТОБРЮХ,
В. М. КАЛЮЖНА (відповідальний секретар), Ф. П. МЕД-
ВЕДЄВ, А. П. МЕДУШЕВСЬКИЙ, О. С. МЕЛЬНИЧУК,
Л. С. ПАЛАМАРЧУК, В. С. ПЕРЕБИЙНІС, М. М. ПИ-
ЛИНСЬКИЙ (заступник головного редактора),
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ (заступник головного редактора),
М. Д. ЧЕБУРКО.

Адреса редакції: Київ-1, Кірова, 4, тел. Б9-26-82.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ, № 3, 1967

(на українском языке)

Выходит шесть раз в год

Редактор Г. І. Неруш

Технічний редактор Л. Ф. Волкова

Коректор Л. К. Німенко

БФ 01527. Зам. № 110. Тираж 4558. Формат паперу 70x106^{1/16}. Друк. фіз. аркушів 6. Умов. друк.
аркушів 8,4. Обліково-видавн. аркушів 9,31. Здано до складання 20.III 1967 р. Підписано до друку
12.V 1967 р.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Репіна, 4.

З ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

ПЕРЕКЛАДУ

А. БАГМУТ

УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕКЛАДИ «КАПІТАЛУ» К. МАРКСА

В цьому році радянський народ і все прогресивне людство з вдячністю і глибокою повагою до автора відзначатиме сторіччя з дня виходу в світ геніальної праці нашої епохи — «Капіталу» К. Маркса, перший том якої був виданий німецькою мовою в 1867 р. в Гамбургу. «Капітал» — це енциклопедична праця, в якій узагальнено глибокі філософські, економічні й історичні дослідження капіталістичного суспільства і яка є могутньою ідеологічною зброєю в боротьбі за побудову комуністичного суспільства. За визначенням В. І. Леніна, «Капітал» — «найвидатніший політико-економічний твір нашого століття»¹.

Написаний і виданий німецькою мовою «Капітал» перекладався багатьма мовами світу і видавався багатотисячними тиражами. Зростання інтересу до творів К. Маркса і Ф. Енгельса в 60—70-і роки зумовило появу перших перекладів їх праць російською мовою. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса, як відомо, були написані переважно німецькою мовою і частково англійською та французькою. Кількість людей, що знала ці мови, в Росії була обмежена, і тому, щоб ознайомити з ними широкі кола революційно настроєних передових людей країни, виникла настійна потреба перекласти праці К. Маркса і Ф. Енгельса російською мовою.

Першим перекладом I тому «Капіталу» був переклад російською мовою, високо оцінений К. Марксом². Переклали «Капітал» російською мовою Г. Лопатін і М. Данієльсон. Цензор Скуратов, не зрозумівши змісту книги, написав висновок: «Можна напевно сказати, що її мало хто прочитає в Росії, а ще менше зрозуміють її»³ — і дав дозвіл на видання. Вихід «Капіталу» викликав численні відгуки. Тільки в 70-і роки XIX ст. в пресі Росії було опубліковано понад 150 рецензій, статей і заміток про цей твір. Полеміка, що розгорнулася на сторінках преси навколо «Капіталу», значно сприяла його поширенню. У листі до Ф. Зорге К. Маркс відзначив, що «Капітал» в Росії «більше читають і цінять, ніж де б то не було»⁴.

Другий том «Капіталу» російською мовою вийшов вперше наприкінці 1885 р. в перекладі М. Данієльсона, приблизно через півроку після появи оригіналу. Другий том, як і перший, вийшов легально. Царська цензура дозволила його, бо, на її думку, «цей твір є серйозним економічним дослідженням, доступним як змістом, так і викладом тільки спеціалістам»⁵. У 1896 р. було одержано дозвіл на випуск третього тому «Капіталу», пере-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 10.

² Див.: К. Маркс, Капітал, т. I, 1952, стор. 14.

³ «Красный архив», 1933, т. I (56), стор. 7.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 34, стор. 380.

⁵ «Красный архив», 1933, т. I (56), стор. 10.

клад якого був здійснений М. Даніельсоном з гранок, що їх прислав Ф. Енгельс.

Після того «Капітал» К. Маркса перекладався російською мовою видавався багато разів. Найбільш повним і досконалим виданням «Капіталу» в науковому перекладі російською мовою є переклад, вміщений у другому виданні Творів К. Маркса і Ф. Енгельса тт. 23 (I том «Капіталу»), 24 (II том), 25, ч. I і ч. II (III том), 26, ч. I, II, III (IV том). На основі глибокого вивчення різних видань «Капіталу», зауважень Ф. Енгельса та інших матеріалів у російський переклад внесено значну кількість уточнень і поправок, усунуто друкарські помилки і описки четвертого німецького видання (досить сказати, що в останнє видання тільки I тому «Капіталу» внесено 9 тисяч поправок). Останнє видання «Капіталу» є науковим перекладом. Воно має редакційні примітки і покажчики цитованої і згадуваної літератури, існуючих російських перекладів цитованих і згадуваних книг, іменних і предметних покажчик.

«Капітал» К. Маркса відіграв винятково важливу роль в історії міжнародного революційного руху, в історії революційної боротьби всіх народів Росії і зростанні свідомості трудящих.

Ідеї «Капіталу» широко пропагували на Україні революційні демократи І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка. Професор політичної економії Київського університету М. Зібер популяризував «Капітал» у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо».

Один з перших пропагандистів економічного вчення К. Маркса на Україні С. Подолинський посилається в своїх працях на деякі положення, викладені у «Капіталі». Ідеї марксизму широко пропагувалися в революційних гуртках і партійних осередках України.

Першим пропагандистом і перекладачем творів К. Маркса і Ф. Енгельса у Східній Галичині був великий український письменник Іван Франко. Ще в молоді роки він познайомився з «Маніфестом Комуністичної партії», «Капіталом», «Анти-Дюрінгом» та іншими працями К. Маркса і Ф. Енгельса, глибоко вивчав і популяризував їх. У 1878 р. І. Франко опублікував польською мовою популярну брошуру «Катехізіс економічного соціалізму», в якій у формі запитань і відповідей переказував основні положення «Маніфесту» і «Капіталу». У 1879 р. І. Франко переклав українською мовою 24-й розділ першого тому «Капіталу» Маркса («Так зване первісне нагромадження»), маючи намір опублікувати його в додатках до підготовленої ним книги «Основи суспільної економії». Видання це не здійснилось. І. Франко хотів опублікувати розділ «Капіталу» окремою брошурою в серії «Дрібна бібліотека» і написав для нього спеціальну передмову, проте і це видання не побачило світу. Рукопис перекладу розділу «Капіталу», на жаль неповний, зберігся в архіві письменника з таким власноручним написом: «Дрібна бібліотека. Карл Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії. З німецького переклав Іван Франко». Він був надрукований лише в 1926 р. у Львові в № 4—9 журналу «Культура». І. Франко прагнув зробити переклад максимально приступним тодішньому читачеві. Так, він уживав лише більш поширені на Західній Україні іншомовні слова, зрозумілі тодішнім читачам, зокрема: *теологія* (62)⁶, *ідилія* (62), *комісія* (67), *олігархія* (69), *операція* (69), *пролетарій* (69), *концентрація* (71), *економіст* (72), *пропорція* (72), *екзекуція* (74) та деякі інші. Більшість іншомовних слів, що зустрічається в «Капіталі», він перекладає українською мовою:

автори — установці (67) або писателі (70)

преамбула — вступний вивід (67)

революція — переворот (68, 71)

⁶ Тут і далі в дужках наведено сторінки журналу «Культура», 1926, 4—9.

компенсувати — відшкодувати (68)
 королівські фаворити — королівські підлизайки (67)
 прогрес — поступ (69)
 полеміка — спори (70)
 узурпувати — посідати (70)
 мінімум — крайня границя (71)
 продукт — добуток (72)
 нижчі класи — нижчі верстви (71)
 клан — повіт (73)
 корпорація — товариство (78)
 кульмінаційний пункт — вершок (72)
 стоїчний спокій — незамутимий супокій (72)
 ринок — торг (81)
 смішна аномалія — смішне недоріцтво (83)
 контракт — згода (83) або умова (83)
 елемент — складник (86)
 всенародний траур — загальна жалоба (82)
 категорії робітників — розряди робітників (82)
 робітничка коаліція — робітницьке товариство (82)
 поляризація — розділ між дві крайності (62)
 експропріація — вивласнювання (63)
 традиційні — старосвітські (68)
 коаліції — стоваришення (81)
 максимум — кілька мож найбільше (81)
 мінімум — кілька мож найменше (81)
 асоціації — стоваришення (81).

Як видно з наведених прикладів, одним із засобів зробити зміст твору зрозумілим і доступним читачам перекладач вважав заміну іншомовних слів українськими словами, і, з цього погляду, його заходи мають виправдання. І. Франко не створював нових слів для передачі змісту іншомовних, а поняття, виражені в оригіналі іншомовними словами, передавав словами живої мови. Справді, слова: *спори, повіт, товариство, відшкодувати* й ін. були ближчими тодішньому читачеві, ніж *полеміка, клан, корпорація, компенсувати*, але заміна таких понять, як *революція, клас, словами переворот, верстви*, могла призвести і до неповної передачі змісту оригіналу.

Переклади І. Франка творів К. Маркса і Ф. Енгельса, безперечно, становлять певну культурно-історичну цінність, вони є значним внеском у скарбницю української культури.

У повному обсязі «Капітал. Критика політичної економії» К. Маркса перекладався українською мовою лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Перший том «Капіталу» був перекладений і виданий у Харкові в 1927 р., тиражем 3000 примірників. Переклад здійснено з 7-го німецького видання 1914 р. за редакцією А. Річицького і В. Щербаненка з передмовою К. Маркса до 1-го і 2-го і передмовою Ф. Енгельса до 3-го і 4-го видань. Друге видання I тому вийшло у 1929 р. У цьому ж році видано і том III, ч. I, кн. 3 — «Процес капіталістичної продукції як цілість» в перекладі з 3-го німецького видання 1911 р. з передмовою Ф. Енгельса. У 1930 р. вийшла друга частина III тому, кн. 3, упорядкована Ф. Енгельсом, переклад з 3-го німецького видання 1911 р. (Харків, вид-во «Пролетарій», тираж 3000 примірників). Другий том «Капіталу», кн. 2 — «Процес циркуляції капіталу» українською мовою вийшов лише у 1932 р. в перекладі з 2-го німецького видання (Харків, «Пролетар», тиражем 1800 примірників). У 1933 р. на відзначення п'ятдесятиріччя з дня смерті К. Маркса було здійснене нове видання I тому «Капіталу» в перекладі з 4-го німецького видання за редакцією Д. Рабіновича і С. Трикоза (т. I, кн. 1, «Процес продукції капіталу», Харків, «Пролетар», тиражем 50200 примірників) і в 1936 р. видано т. III, ч. I, кн. 3, «Сукупний процес капіталістичного виробництва» в перекладі з 1-го німецького видання за редакцією Д. Рабіновича (К., Партвидав ЦК КП(б)У, тиражем 15 тис. примірників).

Таким чином, у довоєнний час «Капітал» К. Маркса видавався українською мовою так: I том — 3 рази, II том — 1 раз, III том — 3 рази загальним тиражем 85 тис. примірників.

У післявоєнний період сектором перекладів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС було здійснено переклад «Капіталу» українською мовою і видано в 1952 р. всі три томи тиражем 50 тис. кожен том. У 1954 р., зважаючи на попит, було додруковано з матриць по 20 тис. примірників всіх трьох томів «Капіталу».

Вперше було перекладено українською мовою четвертий том «Капіталу» «Теорії додаткової вартості» і видано ч. I в 1956 р. тиражем 14 тис. примірників, ч. II — в 1960 р. тиражем 6 тис. примірників і ч. III — в 1964 р. тиражем 3 тис. примірників.

Крім того, всі чотири томи «Капіталу» видано в новому перекладі українською мовою з усіма виправленнями і доповненнями, внесеними Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, в збірній Творів К. Маркса і Ф. Енгельса — томи 23—26, що вийшли українською мовою десятитисячним тиражем.

Як відомо, в першому російському виданні Творів К. Маркса і Ф. Енгельса за 19-м томом ішов 21-й, 20-й том «випав», бо четвертий том «Капіталу» не був готовий до друку. Те, що «Теорії додаткової вартості» були видані в Німеччині на початку ХХ ст. і перекладені російською мовою, аж ніяк не рятувало справи. Річ у тому, що почерк К. Маркса розбирати дуже важко. Єдиною людиною, яка могла це робити, був Ф. Енгельс. В одному з листів Ф. Енгельс писав: «... для мене дуже важливо ознайомити з почерком Маркса якомога більшу кількість досить підготовлених людей. Це не можна здійснити без учителя, а єдиний учитель у цьому ділі — я. Адже коли мене не стане, — а це може статися кожного дня, — ці рукописи лишаться книгою за сімома печатами...»⁷. Це саме він підкреслював у листі до німецьких соціал-демократів Е. Бернштейна і К. Каутського, передаючи їм місцевцю читання Марксових рукописів: «Як тільки я доб'юся того, що ви обидва легко зможете розбирати почерк Маркса, у мене спаде гора з плечей; я зможу тоді шадити свої очі, не нехтуючи при цьому таким важливим обов'язком, бо тоді ці рукописи перестануть бути книгою за сімома печатами, принаймні для двох людей»⁸.

В 1905—1910 рр. К. Каутський видає «Теорії додаткової вартості». Але він, вважаючи рукопис К. Маркса малодоступним для розуміння, грубо втрутився у текст і порушив його структуру, скорочуючи, «виправляючи» або й переробляючи цілі частини. Притому К. Каутський видав «Теорії» не як четвертий том «Капіталу», а як окремі твір. Ясно, що у такому вигляді IV том «Капіталу» не міг бути виданий Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Науковим працівником Інституту — І. Прейсу, а після його смерті — В. Брушлінському потрібно було п'ятнадцять років, щоб підготувати до друку рукопис К. Маркса. І от тільки тепер у закінченому вигляді головна праця Маркса «Капітал» стала на книжковій полиці в складі другого радянського видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса. В цьому велика заслуга всього колективу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і особливо видатних учених-марксознавців І. Прейса і В. Брушлінського.

В глибоко змістовній цитованій нами статті І. Габуєвої «Большой поиск», в якій розкрито творчу лабораторію підготовки другого видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, цілком справедливо відзначено: «Три перші томи «Капіталу» світ дістав з Німеччини, а четвертий, заключний — «Теорії додаткової вартості», — німці відтворили з нашого радянського видання. В науковому редагуванні «Капіталу» В. Брушлінський і І. Прейс продовжили працю Енгельса. Тепер з німецької переклад «Теорій» здійснено багатьма мовами: в Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Англії, Італії, Японії»⁹.

Слід відзначити, що четвертий том «Капіталу» К. Маркса «Теорії додаткової вартості» (ч. I, ч. II і ч. III) вперше перекладений українською мовою. Переклад здійснений відомими перекладачами суспільно-політичної літератури М. Пилинським і М. Рудинською, що забезпечує його високу якість.

Минуло понад сто років з часу написання цієї праці («Теорії додаткової вартості» написані К. Марксом в період з січня 1862 до липня 1863 р.).

⁷ Цит. за ст. И р и н ы Г а б у е в о й, Большой поиск, «Знамя», 1967, I, стор. 172.

⁸ Там же, стор. 174.

⁹ Там же, стор. 175.

Вона становить найбільшу обсягом (близько 110 друкованих аркушів) і найбільш розроблену частину начерку всіх чотирьох томів «Капіталу» і являє собою перший і єдиний начерк четвертого, заключного тому «Капіталу». К. Маркс називав цей том історичною, історико-критичною або історико-літературною частиною своєї праці.

Переклад «Капіталу» будь-якою мовою є надзвичайно відповідальне, важливе і складне завдання. Ф. Енгельс у статті «Як не слід перекладати Маркса», зазначивши, що «Капітал» є суспільною власністю щодо перекладу на іноземні мови, вказує, що К. Маркс є одним з тих німецьких письменників, які пишуть прозою і твори яких дуже важко піддаються перекладові: «Маркс належить до числа тих сучасних авторів, які мають найбільш енергійний і стислий стиль. Щоб точно передати цей стиль, треба досконало знати не тільки німецьку...»¹⁰, а й ту мову, якою перекладаються його твори.

Відносно перекладу I тому «Капіталу» англійською мовою Ф. Енгельс зауважує: «Для того, щоб перекладати таку книгу, не досить добре знати літературну німецьку мову. Маркс вільно користується висловами з повсякденного життя і ідіомами провінціальних діалектів; він створює нові слова, він бере свої приклади з усіх галузей науки, а свої посилання — з літератур цілої дюжини мов; щоб розуміти його, треба досконало володіти німецькою мовою, розмовною так само, як і літературною, і крім того знати дещо й про німецьке життя»¹¹.

К. Маркс надавав великого значення сумлінності перекладача і точності перекладу. В післяслові до французького видання «Капіталу» К. Маркс зазначає: «Пан Ж. Руа обіцяв дати якомога точніший і навіть дослівний переклад. Він сумлінно виконав своє завдання. Але якраз його сумлінність і точність змусили мене змінити редакцію, щоб зробити її більш приступною для читачів... Хоч би які були літературні хиб цього французького видання, воно має самостійну наукову цінність поряд з оригіналом, і тому ним повинні користуватися і читачі, які знають німецьку мову»¹². Отже, К. Маркс високо оцінив французький переклад «Капіталу», вважаючи точність неодмінною якістю повноцінного перекладу.

Розглядаючи українські переклади «Капіталу» з точки зору сучасного стану української мови і сучасного стану теорії і практики радянського перекладознавства, треба сказати, що старі переклади «Капіталу» були далеко не досконалими. Оцінки цих перекладів суперечливі. Деякі вчені вважають, що перше видання I тому «Капіталу» є науковим: «Перше наукове видання I-го тому «Капіталу» українською мовою вийшло 1927 в Харкові, а видання 1, 2, 3 і 4-го (2 частин) томів — 1954—60 в Києві»¹³ (до речі, тут допущено неточність, в 1954 р. був тільки додрукований тираж, а згадані томи (I, II, III) вийшли в 1952 р. — Я. Б.). Проте перше видання I тому зазнало гостро негативної оцінки ще в 30-і роки. В «Передмові до українського видання» «Капіталу» (т. I, 1933 р.) редактори констатують, що «старий переклад (тобто видання 1927 р. — Я. Б.) має таку велику кількість помилок, пропусків і перекручень Марксового тексту, серед того і перекручень політичного характеру, що обмежитися самою тільки новою редакцією цього перекладу було ніяк неможливо»¹⁴.

Редактори видання «Капіталу» 1933 р. цілком слушно вбачають причину низької якості перекладу видання 1927 р. в кустарних методах ро-

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21, стор. 227.

¹¹ Там же, стор. 226.

¹² Там же, т. 23, стор. 28.

¹³ УРЕ, т. 6, стор. 159.

¹⁴ К. Маркс, Капітал, т. I, 1933, стор. 24.

боти над ним, в тому, що переклад «Капіталу» був справою редакторів, а не наукової інституції. «Цей переклад наочно показав, що до перекладів творів основоположників марксизму-ленінізму треба підходити з максимальною дбайливістю і пильністю, що ці переклади треба робити з участю марксистсько-ленінських науково-дослідних інституцій»¹⁵.

Отже, відзначаючи вагу перекладу I тому «Капіталу» видання 1927 р. як «першого українського перекладу «Капіталу», що проклав шлях для дальших видань»¹⁶, ніяк не можна погодитися з оцінкою цього перекладу як наукового видання.

З кожним новим перекладом «Капіталу» українською мовою удосконалюються мовні засоби передачі змісту твору, замінюються раніше не вдало вжиті слова і словосполучення, уточнюються термінологічні елементи, шліфується і відточується фраза, все більше наближаючись до класичної майстерності мови оригіналу, отже, зростає загальна майстерність перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою. Для підтвердження порівняймо одне речення з I тому «Капіталу» в різних перекладах, а саме в перекладах 1927, 1933 і 1963 рр.

Видання 1927 р.

«Коли закордонна торгівля, *чакимута* Японії Європою, *потягне за собою* перетворення натуральної ренти у грошову, то *станеться це коштом загину* зразкової сільськогосподарської культури Японії» (стор. 68—69).

Видання 1933 р.

«Коли закордонна торгівля, *накинута* Японії Європою, *потягне за собою* перетворення натуральної ренти на грошову, то *це станеться коштом загину* зразкової *рілляничої* культури Японії» (стор. 95).

Видання 1963 р.

«Якщо *зовнішня* торгівля, *нав'язана* Європою Японії, *викличе* в цій останній перетворення натуральної ренти в грошову, то зразковій *землеробській* культурі Японії *прийде кінець*» (стор. 143).

Між перекладами 1927 і 1933 рр., як це видно з наведених прикладів, різниця невелика, бо, по суті, видання 1933 р. є тільки трохи виправленим виданням перекладу 1927 р. Отже, в переклад цієї фрази у виданні 1933 р. порівняно з перекладом 1927 р. внесено тільки три правки: «*сільськогосподарської* культури» замінено на «*рілляничої* культури», «перетворення натуральної ренти *у* грошову» — на «перетворення... *на* грошову» і представлено слово *це*: «*станеться це*» на «*це станеться*». В перекладі 1963 р. є значно більше змін у передачі українською мовою цієї фрази: замість «*закордонна* торгівля» дано вже усталений термін «*зовнішня* торгівля», замість «*накинута*» сучасніше «*нав'язана*», замість стилістично не бездоганного «*потягне за собою*» стилістично прийнятніше «*викличе*», замість кострубатого «*станеться це коштом загину*» просто «*прийде кінець*» і замість «перетворення *на* грошову», «перетворення *в* грошову».

Загальною вадою довоєнних перекладів «Капіталу» українською мовою була методологічно хибна настанова на запровадження архаїчної, рідко вживаної і діалектної лексики замість загальнонародної, широко вживаної в літературній мові, з одного боку, і безпідставне впровадження івшомовної лексики — з другого.

Відомо, що в «Капіталі» К. Маркса є багато спеціальних термінів на означення виробничої діяльності людей, різних закладів, професій, технічних знарядь і т. ін. Переклад їх українською мовою становив певні труднощі, що переборювалися не завжди в напрямі дальшого розвитку мови. Часто вживані в цих перекладах слова були або застарілими, або штучно створеними за моделями цих застарілих слів, або, нарешті, не

¹⁵ К. Маркс, Капітал, т. I, 1933, стор. 27.

¹⁶ Там же.

відповідали тим поняттям, про які йшлося в перекладуваному творі, наприклад: *газівня, гарбарня, залізоливарня, монетарня, вальцювальня, фарбарня, мосяжоліварство, мотузництво* і т. ін. Тому такі слова в післявоєнних перекладах передавалися сучасними: *газовий завод, шклярний завод, чавуноливарний завод, монетний двір, прокатний завод, красильний заклад, латунно-ливарна мануфактура, канатне виробництво* і т. ін.

З загальним розвитком української мови помітно змінився характер як суспільно-політичної, так і загальноповживаної лексики. В старих перекладах «Капіталу» серед загальноповживаної лексики було чимало слів порівняно рідко вживаних або властивих іншим стилям української мови: *бічно, обрахунки, достеменно, мисленик, мализна, вилюднити, родиво, робом, доживотний, шмаровидло, перелюднення, спроківільний, пересіччя, закарлюцтво, обора, почержно, ошахрування*. В останніх перекладах згадані слова відповідно замінені загальноповживаною лексикою сучасної мови: *посередньо, обчислення, точно, мислитель, незначність, змужніти, роди, чином, довічний, мастило, перенаселення, повільний, середнє, крутіїство, заповідник, попеременно, обман*. Деякі терміни, вжиті в перших перекладах, а саме: *дробина, зеленина, ложисько, толок, хлипак, цаль, сурдут, тузінь, мапа, посідач, волоцюга, прядун, черенки* і т. ін., в пізніших перекладах «Капіталу» були замінені більш поширеними: *птиця, овочі, підшипник, поришень, клапан, дюйм, сюртук, дюжина, карта, влашник, бродяга, прядильник, шрифт* тощо.

Поряд з уточненням суспільно-політичної термінології в пізніших українських виданнях «Капіталу» відбувалось і розширення її обсягу. Якщо в старих перекладах вживався тільки термін *громада, громадський*, то в пізніші переклади поряд з цими термінами, що позначували певні поняття, широко ввійшли терміни *суспільство, суспільний*.

Хибною у виданнях «Капіталу» 1927 і 1933 рр. була й тенденція передавати деякі спеціальні суспільно-політичні терміни виключно іншомовними словами, хоч їх можна було передавати термінами, створеними засобами української мови. Це стосується, насамперед, досить поширених у літературі термінів *виробництво, виробник, виробляти, виробничий, надвиробництво* і багатьох інших похідних, які передавалися іншомовними: *продукція, продуцент, продукувати, продукційний, перепродукція* і т. ін. Незважаючи на значну поширеність цих термінів в українській суспільно-політичній літературі, при підготовці нового, післявоєнного видання «Капіталу» було переглянуто значну частину термінологічної лексики і замінено її українською, і тепер, запроваджена в нових виданнях «Капіталу», суспільно-політична термінологія утвердилась і поширилась на всі соціально-економічні видання українською мовою. Замість іншомовних термінів *продукція, продукційні відносини, засоби продукції, перепродукція, циркуляція, акумуляція, редукція, акцептація, левелер, лятенгний, люксусовий* та ін., що переважали в старих виданнях «Капіталу», тепер утвердились терміни *виробництво, виробничі відносини, засоби виробництва, відтворення, обіг, нагромадження, зведення, видача, зрівнювач, прихований, дорожочинний* і т. ін., створені на основі української мови.

З кожним перекладом «Капіталу» українською мовою одна й та ж думка набирає більшої виразності, мовної досконалості, граничної ясності. Так, оцінка діалектики Гегеля, яку К. Маркс дав у «Післяслові до другого видання», в наш час набрала форми крилатого вислову. Спершу ця фраза була перекладена не дуже вдало: «Містифікація, якої знає діалектика в руках Гегеля, ні в якому разі не пошкодила йому першому вичерпно й свідомо з'ясувати загальні форми її руху. Діалектика в нього стоїть на голові. Треба її повернути на ноги, щоб *вилуциити* раціональне зерно з містич-

ної *шкаралупи*¹⁷. Думка оригіналу передана не дуже виразно. В другому виданні цей текст має вже такий вигляд: «Містифікація, що її зазнає діалектика в руках Гегеля, ні в якому разі не пошкодила йому першому вичерпно й свідомо викласти її загальні форми руху. Діалектика в нього стоїть на голові. Треба її повернути й поставити на ноги, щоб *вилущити* раціональне ядро з містичної *шкаралупи*»¹⁸. Перші два речення у цьому перекладі дано майже без змін порівняно з першим виданням, а в третьому реченні додано слово *поставити* і замість слова *зерно* дається *ядро*. В пізніші переклади цього речення внесено більше змін, і, треба сказати, на користь справі: думка стала набагато яснішою, стислішою і виразнішою: «Містифікація, якої зазнала діалектика в руках Гегеля, *зовсім не пошкодила* тому, що саме Гегель перший дав всеосяжну і свідому картину її загальних форм руху. У Гегеля діалектика стоїть на голові. Треба її поставити на ноги, щоб *розкрити* під містичною *оболонкою* раціональне *зерно*»¹⁹.

В останньому варіанті знайдено більш відповідні до загального контексту слова «*зовсім не пошкодила*» замість «*ні в якому разі не пошкодила*», «*дав... картину її загальних форм руху*» — замість «*з'ясувати загальні форми її руху*» у першому перекладі і «*викласти її загальні форми руху*», «*розкрити під містичною оболонкою раціональне зерно*» — замість «*вилущити раціональне зерно з містичної шкаралупи*». Так здійснювався добір відповідної до даного контексту лексики для вираження теоретичних понять.

Створенню повноцінного перекладу «Капіталу» українською мовою сприяла велика наукова робота, проведена Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, що підготував видання «Капіталу» російською мовою, розвиток і збагачення української суспільно-політичної термінологічної лексики, що в ряді випадків творилася під впливом російських слів: *приложение* капітала — *прикладення* капітала; *постоянный* капітал — *постійний* капітал; *общественно-необходимое* рабочее время — *суспільно необхідний* робочий час та ін.

В процесі перекладу українською мовою «Капіталу» урізноманітнилися і граматичні засоби української мови, зокрема широко ввійшли в суспільно-політичну літературу форми активних дієприкметників і прикметників на *-чий*, що ігнорувались у старих перекладах «Капіталу». Якщо раніше ці форми передавали, як правило, підрядним реченням, то тепер вживанням активних дієприкметників досягається стрункіша будова речення. Поряд з такими словами, як *виробничий*, *пануючий*, *існуючий* введені слова: *протидіючий*, *прогресуючий*, *конститууючий*, *самозростаючий*, *утворюючий*, *споживаючий*, *зв'язуючий*, *відтворюючий*, *впадаючий* і т. ін.

В «Капіталі» є багато образних висловів, що стали в наші час крилатими. Переклад їх відповідними засобами тієї мови, якою перекладається твір, становить великі труднощі. З кожним новим виданням знаходяться кращі засоби, удосконалюється переклад образних, крилатих висловів. В листі до Моріса Лашатра, видавця французького перекладу I тому «Капіталу», вміщеному у французькому виданні як передмова, К. Маркс, говорячи про труднощі, які можуть постати перед читачем, пише: «В науці немає широкого *стовпового шляху*, і тільки той може досягти її *сяючих вершин*, хто, *не боячись втоми*, *карабкається* по її *каменистих стежках*»²⁰. В останніх виданнях ця фраза перекладена набагато досконаліше, ніж у виданні

¹⁷ К. Маркс, Капітал, т. 1, 1927, стор. XIV.

¹⁸ К. Маркс, Капітал, т. 1, 1933, стор. 88.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 23.

²⁰ Там же, стор. 27.

1933 р.: «Для науки немає проторованих шляхів, і тільки ті мають надію досягти до її осяйних вершин, хто не боїться попомитися, здираючись по стріжких стежках»²¹.

В кінці передмови до першого видання I тому «Капіталу» К. Маркс вживає образний вислів, взятий з «Божественної комедії» А. Данте і перекладений в російських виданнях так: «Следуй своєю дорогою, и пусть люди говорят, что угодно!» Цей крилатий вислів українською мовою спершу був перекладений: «Прямуй своїм шляхом і не зважай на людські пересуди!»²², потім: «Прямуй своїм шляхом, а люди кажуть хай, що хочуть!»²³, у виданні 1954 р. — «Іди своєю дорогою, і хай люди кажуть, що завгодно!»²⁴ і зрештою: «Прямуй своїм шляхом і не зважай на людський поговор!»²⁵.

Переклад «Капіталу» багатьма мовами світу і видання його численними тиражами є заслуженим визнанням і об'єктивною оцінкою цього монументального твору марксизму, що зробив переворот у свідомості людства. Переклад «Капіталу» українською мовою і видання повністю всіх його чотирьох томів, що забезпечує можливість повноцінної передачі ідейного змісту і стильових особливостей цього твору, здійснене у післявоєнний час, є великим досягненням української культури, видатною подією в духовному житті українського народу, переконливим свідченням небаченого розквіту української мови за роки Радянської влади, є доказом невтомного піклування Комуністичної партії про ідейне зростання українського народу.

²¹ К. Маркс, Капітал, т. I, 1933, стор. 89.

²² К. Маркс, Капітал, т. I, 1927, стор. IX.

²³ К. Маркс, Капітал, т. I, 1933, стор. 80.

²⁴ К. Маркс, Капітал, т. I, 1954, стор. 9.

²⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 23, стор. 735.

ВОТАТКИ ПРО РИТМІКУ ГЕКСАМЕТРА

Вивчена стародавніми ветами в грецьких поселеннях на малоазійському узбережжі: поетична мова гомерівського епосу, як відомо, не збігається з якоюсь однією з живих давньогрецьких говірок (іонійською, еолійською, аттійською), не становить і механічної їх суміші, — це органічний мовний сплав елементів різних грецьких діалектів, що існує тільки в гомерівському гекзаметрі. Ця особливість гомерівських поем полегшує дослідницьку роботу щодо встановлення території, на якій вони створювалися, часу їх поширення і збирання.

Мова давньогрецького героїчного епосу «розвивалася в щільному зв'язку з розвитком епічного вірша — дактилічного гекзаметра. Не тільки фонетика і морфологія діалектів, які лежать в основі цієї мови, впливали на особливості метрики, але й, навпаки, фонетичні і просодичні його риси оформлялись... у прямій залежності від метричних законів наспівного вірша»¹.

Вростаючи своїм корінням, з одного боку, в усну народну творчість, з другого — в храмові ритуали, грецький гекзаметр став формотворчим фактором при утворенні гомерівського епосу і самої мови епічних поем з характерними для неї граматичними формами, синтаксичною будовою, піднесеністю загального тону тощо. Отже, зв'язок між гомерівськими поемами і гекзаметром — не зовнішній і не випадковий, — він органічно властивий поезії Гомера і має глибоке коріння.

Уже з найглибшої давнини дослідники і коментатори гомерівського епосу визначили основні його художні властивості, які відповідали естетичним смакам перших його слухачів і в сукупності своїй створювали своєрідний стиль гомерівських поем.

Великі труднощі чекали на перекладачів Гомера, труднощі, які ще збільшувались принциповою невідповідністю між метричною системою античного віршування, з одного боку, і силабічною та силабо-тонічною системами віршування сучасних європейських, у тому числі й слов'янських, мов, з другого, що, як відомо, призвело багатьох перекладачів Гомера до практичного і теоретичного заперечення самої можливості перекладати його гекзаметром.

Так стоїть справа, наприклад, у польській, французькій мовах, для яких основну перешкоду в засвоєнні античного гекзаметра становить сталість наголосу (у французів — на першому, в поляків — на другому від кінця складі).

Леконт де Ліль та інші французькі поети перекладають Гомера прозою. Андре Шеньє оспівує його в олександрійських віршах, навіть не намагаючись відтворити образ Гомера в співучих гекзаметрах, які так природно з ним асоціюються.

¹ «История греческой литературы», т. I, М. — Л., Изд-во АН СССР, 1946, стор. 36.

Відмовляється від них і сучасний польський дослідник і перекладач Гомера Ян Парандовський. «Гекзаметр нам чужий. — пише він, — ми не знаємо коротких і довгих голосних, навіть не можемо їх ясно собі уявити. Заміняємо їх акцентом, який навіть і наближено не дає тієї якості ритму і мелодії»².

Такого ж погляду дотримується і український теоретик перекладу О. Кундзич: «Природним для нас гекзаметр не став і не стане, бо він не адекватний грецькому: один з його неодмінних компонентів, мова, там і тут занадто різнозначний»³.

Більше того, деякі дослідники Гомера⁴ приходять до висновку, що античний дактилічний гекзаметр взагалі не належить до тридольних розмірів, бо давній грецький дактиль вимірюється не трьома, а чотирма одиницями часу, так званими морами, отже, наш гекзаметр ні в якій мірі античному не відповідає.

Все це цілком справедливо. Але в тім-то й річ, що невідповідність поміж системами віршування в античних і нових мовах все ж існує, і в силу цієї невідповідності ми неспроможні уявити собі справжнє звучання давньогрецького або латинського вірша і сприймаємо його лише в нашому силабо-тонічному ключі.

Спроба Мелетія Смотрицького, який намагався в своїй граматиці застосувати до «словенського язика» поділ грецьких голосних на довгі й короткі, тому й не дала наслідків, що це була спроба накинути невластиві новим мовам норми метричного віршування, через що ритм гекзаметра в перекладі став би, може, й арифметично точним, але, по суті, мертвим, закам'янілим «зліпком».

Читаючи давньогрецьких і римських поетів в оригіналі, ми не можемо не абстрагуватися від принципової невідповідності між античною і новими системами віршування і сприймаємо їх звучання, їх ритміку тільки в нашому силабо-тонічному ключі.

Отже, тут має бути не «зліпок», а тільки аналогія між стародавнім і новим віршем, яка відтворювала б у перекладі ритмічну різноманітність оригіналу. Якщо це дозволяє нам разом з цим відчувати й емоційну відмінність, наприклад, між близькими до мовних інтонацій ямбами і стрічними анапестами в творах грецьких трагіків або хвилеподібну течію дактилів у героїчному гекзаметрі, то така умовність цілком виправдана.

Надзвичайну різноманітність і ритмічну гнучкість давньогрецького, а слідом за ним і латинського гекзаметра, який справді можна уподібнити до спокійній і плавній, то поривчасто набігаючій хвилі, вже кілька століть тому помітили наші попередники в засвоєнні античної поезії, перші вітчизняні теоретики поетичного мистецтва. Маю на увазі київських учених, які в XVII—XVIII ст. читали в оригіналі грецьких і римських авторів і відчували насолоду з ритмічної виразності античного гекзаметра. «Будь-яке дослідження про квантитативний гекзаметр буде неповним без згадки про «Поетику» Феофана Прокоповича», — пише один з найновіших західних літературознавців⁵. У курсі лекцій «Про поетичне мистецтво», прочитаних Феофаном Прокоповичем у 1705 р. студентам Києво-Могилянської

² Ho m e r, *Odysseja*, przekład Jana Parandowskiego, Warszawa, 1956; див. також: Jan Parandowski, *Homeryckie boje*, у зб.: «O sztuce tłumaczenia», Wrocław, 1956, стор. 301.

³ О. Кундзич, Стан художнього перекладу на Україні, у зб.: «Питання перекладу», К., 1957, стор. 20; його ж, Слово і образ, К., 1966, стор. 108.

⁴ А. Егунов, Гомер в русских переводах XVIII — XIX вв., М. — Л., 1964, стор. 423 і далі.

⁵ R. B a r g i, *A History of the Russian Hexameter*, Connecticut, USA, 1964, стор. 29.

академії, є цілий розділ, де висловлювання автора вражають тонкістю й оригінальністю спостережень над гекзаметром і вимог, які він до нього ставить. «Гекзаметр вважається найбільш добірним, коли вірш відповідає змістові і співзвучний йому якимось музичним прийомом, — пише Феофан Прокопович. — Щоб це вдало вийшло, — провадить він далі, — треба взяти до уваги у вірші такі три сторони: звучання слів, ритм і кількість стій, а також сполучення двох перших, тобто звучання і ритму»⁶.

Феофан Прокопович підкреслює необхідність стилістичного добору слів і виразів у залежності від характеру зображуваних явищ, яким повинен відповідати і ритм гекзаметра. Говорячи про кількість складів і ритм стій, він пише, що ритм «буває то повільний, то швидкий, то мішаний. Повільний ритм виникає з самих спондеїв, швидкий — з самих дактилів, а мішаний — із одних і других. Отже, якщо предмет розмови буде скорботний, значний, величний, неквапливий, різучий і т. д., то вірш повинен рясніти спондеями. Навпаки, частими будуть дактилі, якщо треба буде описати щось радісне, стрімливе, часте. Змішувати ж дактилі із спондеями треба тоді, коли трапляється щось зіяюче, як перерване, ніби нерішуче, сумнівне, недомислене або викликаюче вагання в обидві сторони»⁷.

Всі ці вимоги до ритму гекзаметра Феофан Прокопович підкріплює цілою низкою прикладів з творів античних авторів, переважно з Вергілієвої «Енеїди». Ось деякі з цих прикладів.

Вулкан прибуває до Сіцилії, до кузні кіклопів, і наказує їм зараз же кинути всі справи і викувати щит для Енея... Кіклопи підкоряються наказу: вони поспішають, готуючись до дорученої їм роботи. Цій поспішності відповідає швидкість і легкість вірша:

Ocius incubuere omnes, partiterque laborem.

Зразу на труд налягли, розділивши його між собою.

Помахи їх молотів виражені скрізь самими спондеями, бо ці помахи повільні й вагомі.

Illi inter sese multa vi brachia tollent.

В чергу так вони з зусиллям руки здіймають.

В іншому місці зображені корабельники, що змахують веслами:

Adnixi torquent spumas et caerulea vergunt.

Міцно впершись, котять піну, гребуть голубизну.

В цих зауваженнях Феофана Прокоповича до ритміки античного гекзаметра вражає надзвичайно тонка його спостережливість, глибина аналізу і вміння відчутти безпосередній зв'язок між внутрішнім змістом та емоційним забарвленням того чи іншого уривка тексту і ритмічною його структурою.

Може, саме через трудність відтворити всю ритмічну різноманітність гекзаметра в перекладі ні Феофан Прокопович, ні його сучасники не перекладали античних гекзаметрів і у власній творчості вдавалися під впливом польської силабіки переважно до тринадцятискладника.

Цікаво відзначити, що навіть стародавні римляни, які дали в творчості Вергілія, Горация, Овідія блискучі зразки латинського гекзаметра, далеко не відразу його освоїли, а Лівій Андронік, який поклав початок римської літератури своїм перекладом Гомерової «Одіссеї» (III ст. до н. е.), переклав її не гекзаметром, а стародавнім сатурновим віршем. І тільки в I ст. н. е. Аттій Лабен, використовуючи творчий досвід римських поетів, переклав обидві поеми Гомера латинським гекзаметром.

⁶ Феофан Прокопович, Соч., «О поэтическом искусстве», М. — Л., Изд-во АН СССР, 1961, стор. 395.

⁷ Там же.

II

У слов'янські країни першим увів поезію Гомера Ян Коханопський польським перекладом третьої пісні «Іліади», надрукованим у 1585 р., коли про відтворення розмірів і ритмів оригіналу не було ще й мови і ґрунт для гекзаметра — ні теоретично, ні практично — ще не був підготовлений.

Уникають гекзаметра і перші російські перекладачі Гомера, починаючи з М. Ломоносова, який дав у своїй «Риторичі» (1748) віршований переклад кількох уривків з «Іліади», а також з Вергілія та Овідія, олександрійським віршем, — хоч раніше М. Ломоносов і звертався до гекзаметра.

Російські переклади Гомера у XVIII й на початку XIX ст. виконані або прозою (К. Кондратович, П. Єкимов, Д. Попов, І. Мартинов), або — під впливом поетичної практики у французькій літературі — олександрійським віршем (Є. Костров, М. Карамзін та ін.).

Проте застосування до перекладу Гомерової поезії чужого, невластивого їй розміру, характерного для французького класицизму, ховало в собі небезпечні наслідки. Адже одиницю виміру в олександрійському вірші становить пара рядків, об'єднаних обов'язковою римою, або, враховуючи чергування чоловічих і жіночих римованих пар, четверовірш⁸.

Розгорнута гомерівська оповідь при перекладі олександрійським віршем неминуче розпадається на двовірші і четверовірші, причому невідповідні до них за кількістю рядків фрази і речення повинні або втискувати в них свою смислову єдність, або заповнювати утворені пустоти словесними «затичками», що цілком деформує інометричний текст і призводить до млявої симетричності, синтаксичної скутості і розбухання перекладу.

От чому М. Гнедич, який теж починав перекладати «Іліаду» олександрійським віршем, дуже швидко переконався в його непридатності до передачі гомерівської епопеї. В передмові до першого видання свого перекладу (1829) він писав: «Про причини, які примусили мене для перекладу «Іліади» обрати гекзаметр, сказати кілька слів за потрібне вважаю... Закінчивши шість пісень, я переконався на досвіді, що переклад Гомера, як я його розумію, у віршах олександрійських неможливий, принаймні для мене, що залишається для цього один спосіб, кращий і певніший — гекзаметр. Полонений образом оповіді Гомера, якої очарування нероздільне з формою вірша, я почав досліджувати, чи нема можливості справити російським гекзаметром враження, яке здобув я, читаючи грецький. Люди оспівані схвалили мою спробу»⁹.

М. Гнедич має тут на увазі насамперед С. Уварова, якому в дискусії про гекзаметр, що тоді розгорталася, належало вирішальне слово. У відомому «Письме» своєму, надрукованому в № 13 «Чтений в Беседе любителей русского слова» за 1813 р., С. Уваров писав: «Чи можливо впізнати екзаметр Гомера, коли, стиснувши його в олександрійський вірш і залишаючи саму лише думку, ви відкидаєте розмір, зворот, розподіл слів, епітети, одним словом, усе, що становить красу оригіналу? Коли замість плавного, величного екзаметра я чую скудний і сухий олександрійський вірш, римою прикрашений, то мені здається, що я бачу божественного Ахіллеса у французькій одягу... Якщо німці, володіючи мовою вельми непокірною, досягли того, що мають хороші й певні метричні переклади, то чому ж нам, росіянам, не мати, зрештою, перекладів Гомера екзаме-

⁸ Див.: А. Єгунів, зазнач. праця, стор. 90.

⁹ Гомер, Іліада, пер. Н. Гнедича, 2-е изд., 1892, стор. XXI.

грамі?»¹⁰. Правда, пізніше, в листі від 15 березня 1815 р., він зауважує: «Я не сподіваюсь, проте, щоб можна було умкнути у греків їх екзаметр з усією суворістю правил, яких вони дотримують, тут і відлуння приємне». Саме таким відлунням античного гексаметра і є наше силабо-тонічне його відтворення.

За аналогією з безпосереднім відчуттям античного вірша і ритмічних зміт у ньому при читанні Гомера в оригіналі, на що звернув увагу ще Феофан Прокопович, відповідне враження виникає і від російських та українських гексаметрів; читаючи їх, ми підсвідомо враховуємо збіги наголосів з більшою довготою наголошуваних складів.

Справа в тому, що, незважаючи на глибоку невідповідність між античною і новими системами віршування, непрохідної безодні поміж ними нема. Уже М. Ломоносов, полемізуючи з Мелетієм Смотрицьким, підкреслив зв'язок, який існує в російській мові між наголошеністю голосного звука і його тривалістю. В своєму «Письме о правилах российского стихотворства» М. Ломоносов писав: «В российском языке те только слоги долги, над которыми стоит сила, а прочие все кратки. Сие самое природное произношение нам очень легко показывает»¹¹. Звичайна річ, це спостереження стосується й інших східнослов'янських мов — української і білоруської.

Пізніше, в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., з застосуванням експериментального методу при вивченні російської та української мов, зв'язок поміж наголошеністю і протяжністю голосних у східнослов'янських мовах здобув експериментального підтвердження¹².

Визнання цього зв'язку стало тепер панівним як у російській, так і в українській мовознавчій літературі. Так, вузівський курс загальної фонетики М. Матусевич, визнаючи, що «російський словесний наголос звичайно вважається динамічним і, справді, в основі своїй і є ним», підкреслює, що «він має, крім того, і характер квантитативності, оскільки наголошений голосний в російській мові завжди трохі довший за ненаголошений в аналогічному положенні»¹³. Того ж погляду дотримується і М. Івченко, підтверджуючи, що і в українській мові наголошений склад «вимовляється з більшою силою і довготою, ніж інші»¹⁴, тобто визнає за ним певну долю квантитативності.

Підсумовуючи ці висловлювання лінгвістів і заперечуючи думку Б. Ординського, який не визнавав факту існування в нових мовах довготи і короткості, а разом з тим і правомірності російського гексаметра, С. Шервїнський цілком обгрунтовано зауважує: «Гексаметр тому й виявився стійким у російській поезії, що саме протяжність наголошеного складу забезпечила йому належне звучання»¹⁵.

¹⁰ Перший німецький переклад «Одіссеї» датується 1538 р., «Іліади» — 1610 р. Після ряду перекладів, виконаних то прозою, то ямбами, то спробами гексаметра, загального визнання набувають гексаметричні переклади П. Г. Фосса «Одіссеї» (1781) та «Іліади» (1793). Правда, І. Франко критично ставився до Фоссового перекладу, називаючи його (в передмові до «Омирової Ільїонянки» С. Руданського) «вихваленим надміру, але немилосердно напушеним та манерованим».

¹¹ М. Ломоносов, Соч., М. — Л., Изд-во АН СССР, т. VII, 1950—1957, стор. 10.

¹² Див.: дослідження Н. С. Усова (Експериментальная фонетика, «Известия отд. русского языка и словесности АН СССР», т. II, кн. 4, 1897), який уперше застосував спеціальний апарат для механічного запису мовлення, В. А. Богородицького (Опыт физиологии общерусского произношения в связи с экспериментально-фонетическими данными, 1909, а також «Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных», 1930), що досліджував також українську фонетику, Л. В. Щербин (Русские гласные в качественном и количественном отношении, «Записки ист.-фил. факультета СПб. ун-та», СПб., 1912).

¹³ М. И. Матусевич, Введение в общую фонетику, Л., Учпедгиз, 1948, стор. 72.

¹⁴ М. П. Івченко, Сучасна українська літературна мова, Вид-во КДУ, 1962, стор. 165.

¹⁵ С. В. Шервинский, Ритм и смысл, М., Изд-во АН СССР, 1961, стор. 259.

З цього зовсім не випливає, що ми повинні повертатися до давно забутих теорій елліністів XVII ст. Фосса і Геннінга, які вважали, що грешкий склад треба вимовляти квантитативно, незважаючи на тонічний акцент, або що нам треба відновлювати кількісні співвідношення античного вірша в сучасних перекладах Гомера.

Безпосередньо перегукуючись з висловлюванням Феофана Прокоповича про різноманітність гекзаметричних ритмів, М. Гнедич, що, безперечно, був знайомий з його «Пестикою» як вучень полтавської семінарії та харківського колегіума, розробляє 16 ритмічних схем гекзаметра для свого перекладу, надаючи йому властивої оригіналові ритмічної різноманітності.

Цьому відповідав і загальний стиль перекладу М. Гнедича, який «яскраво відтворює мужній і життєрадісний дух оригіналу, повен того внутрішнього руху, пафосу і енергії, якими дише поема»¹⁶, і його мова, що становить свого роду «енциклопедію російської мови» в усіх її шарах від архаїзмів до провінціалізмів (в тому числі й очевидних українізмів), відповідно до панеллініського характеру гомерівської мови.

В цьому стилістичному багатстві і ритмічній гнучкості — величезна перевага «Іліади» М. Гнедича перед «Одіссеєю» в перекладі В. Жуковського з його прикрашуванням Гомера, з безперерійною монотонністю його суцільно дактилічних гекзаметрів, «стомливу одноманітність і стукотішня» яких відмітив ще І. Тургенєв¹⁷, з їх «присипляючою», «снотворною» плавністю, яка завдала стільки клопоту відомому радянському читцеві Сурену Кочаряну в його «шуканнях ключа до читання гекзаметрів» з естради.

Хоча при всій поетичній вартості свого перекладу В. Жуковський, незважаючи на різноманітність ритміки Гомера, віддавав перевагу безперервним дактилям з одним лише обов'язковим хореем в останній стопі і дуже рідко відхилявся від цієї схеми, проте художнє чуття підказало йому, наприклад, що сцену важкої праці Сізіфа в XI пісні «Одіссеї» слід відтворити в уповільненому ритмі, даючи замість дактилів хорей, які виразно його обтяжують. В останньому рядку ритм переходить в стрімкий потік дактилів, зображаючи зворотний рух каменя, який котиться з гори вниз. Коментатори давно зауважили, що цей останній рядок становить досить відкисний у Гомера випадок суцільних, безперервних дактилів.

Після ряду то часткових, то повних російських перекладів Гомерових поем, виконаних то амфібрахіями (Джунковський, «Одіссея», 1840), то прозою (Б. Ординський, «Іліада», 1853), з'являється переклад «Іліади», виданий Н. Мінським у 1896 р. Звільняючи «Іліаду», від слов'янізмів М. Гнедича, намагаючись відтворити її доступною для читачів, тобто більш звичайною мовою, Н. Мінський відмовляється при цьому від ритмічної різноманітності М. Гнедича і робить свої гекзаметри суцільно дактилічними, наближаючись у цьому відношенні до В. Жуковського, але відступаючи від справжнього Гомера.

Минає ще півстоліття, перше ніж з'являються майже одночасно переклади обох поем Гомера, що належать перу відомого російського письменника В. Вересаєва і доцента Уральського університету П. Шуйського.

Першим з них виходить з друку переклад «Одіссеї», виданий П. Шуйським 1948 р. в Свердловську (його «Іліада» залишилась невиданою). Безперечно вартість перекладу П. Шуйського полягає в тому, що він зберігає розмір оригіналу і відмовляється від властивого В. Жуковському прикрашування Гомера, привнесення в переклад рис придворного побуту. За відзивом акад. І. Толстого, переклад П. Шуйського незрівняно точні-

¹⁶ Гомер, Иллиада, пер. В. Вересаева, М.—Л., 1949, передмова перекладача стор. 5.

¹⁷ И. С. Тургенев, Письма, М., Изд-во АН СССР, т. II, 1961, стор. 28.

ший у виборі лексичного запасу і щодо відтворення характеру самого стилю античної епічної мови.

Проте цінність перекладу П. Шуйського, як відзначає критика (зокрема А. Тахо-Годі), знижується тим, що він послугувався застарілими виданнями грецького тексту, не враховуючи новіших досягнень гомерівської науки. Крім того, прагнення перекладача «зберігати розмір оригіналу», тобто скрупульозно відтворювати всі відхилення від дактилічного ритму точнісінько в тих самих місцях, де вони трапляються в грецькому тексті поеми, незалежно від його смислового та емоційного змісту, надмірно обтяжило гекзаметри П. Шуйського і художнього ефекту не дало.

Перекладені В. Вересаєвим «Іліада» (1949) і «Одіссея» (1953) завершують довгий ряд російських перекладів Гомера не тільки хронологічно, але й принциповим ставленням до методу самого перекладу. На відміну від попередніх перекладачів, які побоювались виявитись у чому-небудь схожими «на когось із своїх попередників» і прагнули «напружувати всі зусилля, щоб сказати хоч гірше, але інше», В. Вересаєв вважає, що «все вдале перекладач повинен повною жменею брати з попередніх перекладів». Отже, його переклад синтезує кращі досягнення російських перекладачів Гомера, починаючи з М. Гнедича і В. Жуковського, «органічно переробляючи їх у свій власний стиль, точніше в стиль оригіналу» у сприйманні В. Вересаєва. Звичайно, й щодо ритму гекзаметрів В. Вересаєв відновлює традицію М. Гнедича, широко відтворюючи відповідно до оригіналу їх ритмічну різноманітність.

Таким чином, питання про те, чи відтворювати в перекладі грецькі гекзаметри з їх ритмічною різноманітністю, остаточно розв'язане в російській літературі, причому вихідним моментом тут була розробка гексаметра та його ритміки ученими Києво-Могилянської академії, відбита в «Поетиці» Феопана Прокоповича.

Далі буде



ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ЖИТТЯ МОВИ

Д. С. ПАЛАМАРЧУК, Л. А. ЮРЧУК

ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ідея створення великого словника української мови тлумачного типу зародилася в колах передових культурних і наукових діячів нашої Вітчизни ще в минулому столітті, проте відповідні умови для втілення цієї ідеї в життя визріли, зважаючи на ряд об'єктивних причин, порівняно недавно.

З історії української лексикографії відомо, що першу спробу скласти тлумачний словник зробив М. Закревський, опублікувавши 1861 р. «Словарь украинских идиомов». Цікаво відзначити, що первісний матеріал для словника, виданого на початку ХХ ст. за редакцією Б. Грінченка під назвою «Словарь української мови», редакція журналу «Киевская старина» з самого початку збирала й тривалий час опрацьовувала також в плані тлумачного, а не диференційного словника. Російська мова мала виступати в ньому не паралельною мовою для перекладу українських реєстрових слів, а мовою тлумачення їх значень здебільшого шляхом наведення російських синонімів цих слів. У процесі впорядкування і редагування Б. Грінченком лексичного матеріалу було зроблено стільки істотних змін і виправлень, що словник у цілому набрав диференційного характеру, хоч частина його статей і зберегла риси словника тлумачного (саме тому деякі дослідники вважають його словником змішаного типу).

Однак ні сам словник за редакцією Б. Грінченка, ні додатки до нього, як і різні його варіації та модифікації, не могли зняти з порядку денного питання про створення справді тлумачного словника української мови. Щоб втілити цю давню ідею в життя, мовознавці Радянської України ще в довоєнні роки розпочали інтенсивне збирання необхідного лексико-фразеологічного матеріалу, готуючи велику картотеку слів і виразів, вибраних із різноманітних джерел писемної та усної мови. В цьому плані було вже чимало зроблено, але за тимчасової окупації Києва фашистськими загарбниками фонди картотеки разом з іншими цінними словниковими матеріалами були по-варварському знищені. Отже, в повоєнні роки роботу над комплектуванням словникової картотеки нашим лексикографам довелось, по суті, починати заново.

Нема потреби доводити, що серйозну роботу над великим тлумачним словником, покликаним відбити реальний стан та поступальний розвиток словникового складу нашої мови і сприяти через унормування її лексичних та фразеологічних багатств дальшому піднесенню культури національної мови, можна було розгортати, маючи ґрунтовну лексикографічну базу — багату словникову картотеку і ряд допоміжних лексикографічних джерел. Сприятливі умови для розгортання лексикографами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні цієї роботи склалися на кінець 50-х років,

коли Президія Академії наук УРСР виділила для картотеки додаткові кошти, що дозволило значно поповнити картотечні фонди й провести необхідне впорядкування всього зібраного лексичного матеріалу. Приблизно в цей же час завершувалась праця над найбільшим і найповнішим за всю історію розвитку української лексикографії шеститомним Українсько-російським словником, у якому подано 121960 українських реєстрових слів з їх перекладом російською мовою і багатогранною документальною відповідними цитатами-ілюстраціями. Нарешті, до кінця 50-х років на Україні з'явились кілька лексикографічних праць-довідників, зокрема орфографічний словник, словник імен, словник наголосів; розпочалось видання низки галузевих термінологічних словників. Усе це разом і склало той фундамент, на якому в 1958 р. було розпочато побудову першого в історії нашої культури великого тлумачного словника — Словника української мови.

Укладанню перших статей Словника української мови передувала напружена праця над виготовленням його проспекту, над обґрунтуванням засад цього словника, його структури та обсягу. Республіканська наукова конференція, у якій взяли участь визначні спеціалісти-лексикографи майже всіх республік Радянського Союзу, в травні 1958 р. всебічно обговорила й затвердила підготовлений досвідченим українським лексикографом П. Й. Горецьким при сприянні всього колективу словників Інституту мовознавства «Проспект Тлумачного словника української мови»¹ і визначила орієнтовно обсяг словника, як 10-томного видання (в середньому по 100 авторських аркушів кожен том), що охоплюватиме лексику сучасної української мови у межах 100 тисяч реєстрових слів. •

Спираючись на ці настанови, Словник української мови передбачає по можливості повно подати, відповідним чином пояснити й проілюструвати українську лексику й фразеологію від часів І. П. Котляревського до наших днів. Природно, що навіть у великому десятитомному словнику не вдасться з належною повнотою відобразити невичерпні багатства нашої національної мови, тому Словник орієнтується насамперед на відбиття у реєстрі словникового складу літературної мови, на якнайповніше відображення в ньому передусім загальноповживаної лексики й фразеології зазначеного періоду. Поряд з цим у реєстрі знайде місце і та частина словникового складу нашої мови, яка тепер відійшла до пасивного фонду, але в свій час широко побутовала й засвідчена як усною народною творчістю, так і визначними майстрами художнього слова. У Словнику буде зафіксовано також чимало слів, які стоять на межі літературної мови або й за її межами. Але це не порушуватиме загального нормативного спрямування словника, бо кожне позанормативне слово супроводжуватиметься відповідними стилістичними позначками й тлумачними ремарками.

Отже, включаючи величезний і різноманітний щодо походження, функціонування і стилістичного використання лексико-фразеологічний матеріал, Словник української мови буде все-таки довідково-нормативним словником. На перший погляд, поєднання в одному словнику двох названих принципів — довідковості й нормативності — може здатися навіть суперечливим. Адже нормативний словник повинен відбивати мовні норми лише в синхронному плані, а словник-довідник ставить своїм завданням дати порівняно широкий матеріал для користувача, значно розмаїтіший від того, що визначається нормою літературної мови на даному етапі. Але значна кількість вживаних у Словнику позначок обмежувально-стилістичного плану, а також докладне розкриття семантики слів допомагає

¹ Див.: «Проспект Тлумачного словника української мови», К., Вид-во АН УРСР, 1958, стор. 80.

читачеві вірно сприймати з погляду сучасної норми те чи інше слово і, таким чином, робить можливим поєднання в одному словнику принципів нормативності і довідковості.

Серед першорядних завдань Словника чільне місце відводиться повному відображенню у його реєстрі лексики активного запасу, а також ширше вживаних українських слів у минулому. Реальне існування слова, його широке вживання тепер чи в минулому — такий загальний критерій для внесення слова до реєстру Словника. Слова, що вживаються рідко або є результатом індивідуальної творчості окремих письменників чи інших діячів і не закріпилися в мові, залишаються поза увагою Словника.

У «Проспекті» наводиться перелік основних груп слів, які треба вводити до реєстру Словника. Проте наявність цих настанов щодо добору слів для реєстру не завжди усуває труднощі при розв'язанні цього питання. Так, наприклад, часом у словниковій картотеці не знаходиться потрібний матеріал для потвердження існування загальноновживаного слова, але є велика кількість карток на слова рідковживані або з надто обмеженою сферою застосування. Тому в багатьох випадках буває дуже важко визначити об'єктивно, наскільки дане слово широко- чи маловживане. Наявність слова в попередніх лексикографічних джерелах не дає цілкомітої підстави для введення його в Словник: воно повинно ще підтверджуватися відповідною кількістю картотечного матеріалу.

У повоєнний період українська літературна мова збагатилася величезною кількістю термінологічної лексики, що зв'язана з найрізноманітнішими галузями науки і техніки. Приплив такої лексики в літературну мову є безперервним процесом. Словник, безперечно, не може включати до реєстру всю цю лексику і тому суворо дотримується принципу: подавати лише ті терміни, які стають загальновідомими, загальноновживаними і широко функціонують у творах класиків марксизму-ленінізму, в офіційних матеріалах і повідомленнях, у постановах партії та уряду, в газетах і журналах, у підручниках з відповідних дисциплін для загальноосвітньої середньої школи, в науково-популярній літературі.

У реєстр Словника вводиться чимало слів, що виходять або вже й вийшли з ужитку в сучасний період. Деякі з них заміщуються у мовній практиці синонімами, які цілком заступають їх у семантичному плані (наприклад, слово *грець* витіснилось словом *музикант*, *реплизь* — словом *ланцюг*); інші старіють, втрачаючи актуальність разом із зникненням відповідних понять та явищ (*досвітки*, *соха*, *корчма*, *намітка*). Однак у художній літературі слова такого типу продовжують функціонувати, здебільшого з певною стилістичною метою. В лексичному складі нашої мови є чимало слів на означення предметів і явищ минулого. Незважаючи на те, що раніше подібні слова (як, наприклад, *ратуша*, *волость*, *віче*, *земство*) були широковживаними і загальнозрозумілими, нині вони перейшли в розряд історизмів і подаються в Словнику, як і терміни з інших сфер і іншого походження, з відповідними ремарками.

Помітний вплив на українську літературну мову в період її становлення і нормалізації, особливо в ХІХ ст., зробили місцеві діалекти. Це досить виразно відбивають як словники, зокрема «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка, так і художня та етнографічна література, передусім довоєнного періоду, де діалектизмів дуже багато. Вичерпно подавати їх у Словнику української мови просто неможливо. Ще на початку ХХ ст. К. Михальчук, роблячи свої уваги до Грінченкової редакції матеріалів українського словника, констатував: «Вичерпати в словарі усі діалектичні, говіркові та й одномісцеві одміни кожного слова з погляду фонетичного й морфологічного ми не можемо..., це й не діло сло-

варя, з фонетики та граматики»². Словник української мови як словник-довідник вводить до реєстру чималу кількість діалектизмів, але в їх доборі дотримується певних критеріїв. Як правило, до Словника вводяться лексичні діалектизми, які зустрічаються у творах різних авторів, а значить — частіше вживаються і мають ширше суспільне й мовно-пізнавальне значення; вузькі діалектні слова, які не набули популярності в літературній мові, так само й варіанти загальнолітературних слів з місцевими фонетичними відмінностями (*дск — джк, орев — орел, мід — мед*) лишаються поза реєстром.

Окремої уваги потребує питання про внесення до реєстру Словника похідних слів, які творяться з допомогою різних афіксів. Особливо багато їх серед дієслів та віддієслівних форм, утворених способом префіксації, при якому обсяг продуктивності визначається насамперед розмітним лексичним значенням самих префіксів і дієслівних основ. Так, наприклад, дієслово *копати* в поєднанні з різними префіксами дає цілу низку слів, дуже часто досить відмінних своїм лексичним і граматичним значенням: *викопати, відкопати, докопати, закопати, накопати, надкопати, перекопати, обкопати, одкопати, підкопати, покопати, прикопати, прокопати, розкопати, скопати, попокопати* і т. д. Якщо до цього ряду додати ще хоча б ширше вживані утворення на *-ся* (*докопатися, обкопатися*), видові форми згаданих дієслів (*викопувати, одкопувати, поперекопувати*), похідні від них іменники (*закопування, перекопування*) та дієприкметники (*накопаній, прикопаній*), то стане ясно, наскільки розширюються рамки Словника. Тому-то в Словнику української мови подаватимуться не всі похідні потенціально можливі й теоретично закономірні слова, а насамперед ті з них, які належать до активного фонду української лексики й існування яких potwierdжене конкретним матеріалом із словникової картотеки чи фактами живого літературного мовлення або ж принаймні зафіксовані попередніми лексикографічними працями.

Основне завдання будь-якого тлумачного словника полягає в тому, щоб подати по змозі точнішу семантичну характеристику лексики даної мови в тому обсязі, який передбачають його тип і призначення. На сучасному етапі розвитку лексикографії тлумачні словники вже не обмежуються розглядом і описуванням значень кожного слова ізольовано, поза зв'язками з іншими словами фрази чи словосполучення. Новіші словники намагаються відобразити лексичний склад мови як систему, зі всіма її змістовими, лексико-граматичними, стилістичними зв'язками, з різними типами словотворення, синонімічними і омонімічними співвідношеннями, антонімічними протиставленнями і т. ін.

З урахуванням цих нових тенденцій Словник української мови і прагне витримувати тлумачення слів, включених до його реєстру. Тлумачення, що оформляються засобами літературної мови (в них не рекомендується використовувати слова, не зафіксовані у реєстрі цього Словника), мають коротко й чітко розкривати значення слова та його основних відтінків. Для слів кожної граматичної категорії тлумачення даються по змозі однотипні.

Усі тлумачення Словника української мови можна розділити на дві групи: 1) тлумачення слів з номінативною функцією; 2) тлумачення слів без номінативної функції.

Для розкриття змісту слів першої групи — з номінативною функцією — використовуються два типи тлумачень. Перший тип тлумачень передбачає розкриття співвідношень між словом і предметом, явищем чи поняттям. Тому такі тлумачення відповідають найповнішому розумінню цього слова

² Див.: Словник української мови за ред. Б. Грінченка, вид. 3-є, К., 1928, стор. ХІХ.

(їх ще називають дефінітивними визначеннями). Тлумачення-дефініції в Словнику найчастіше використовуються при визначенні більшості іменників — назв загальноживаних предметів, тварин, рослин, термінів, прямих значень невивідних прикметників, дієслів-першооснов і т. ін., наприклад:

довір'я. Ставлення до кого-небудь, що виникає на основі віри в чийсь правоту, чесність, щирість і т. ін.
граніт. Тверда кристалічна гірська порода, що складається з кварцу, польових шпатів та біотиту.
докоряти. Виразити своє незадоволення з приводу чогось, звинувачувати когось у чому-небудь; дорікати.

У прагненні до відбиття різних внутрішніх зв'язків лексики тлумачні словники виробили певні типи моделі тлумачень. У ряді вітчизняних словників створено вже такі моделі для тлумачення слів окремих тематичних груп лексики. Проспект Словника української мови, враховуючи здобутки російських лексикографів, подає для додержання однотипності й системності тлумачень зразки витлумачення іменників — назв тварин, рослин, зокрема грибів, птахів, та відносних прикметників, утворених від назв рослин, тварин, а також назв тканин, речовин тощо. Перед упорядниками Словника стоїть відповідальне завдання — у процесі роботи над словником виробити типові моделі тлумачень і для багатьох інших тематичних груп лексики. Термінологічна лексика тлумачиться відповідно до відображення її змісту в авторитетних джерелах (науково-технічних словниках, енциклопедіях, довідниках).

Другий тип тлумачень слів з номінативною функцією використовується у Словнику в основному при розробці похідних слів і передбачає, крім розкриття змісту слова, показ його лексико-граматичних зв'язків з першоосною. У таких тлумаченнях повністю розкривається лише те нове, що вноситься в похідне слово словотворчим афіксом; те ж, що зберігається в похідному слові від першооснови, не тлумачиться, бо воно відтворюється відсиланням на першооснову, яка має повне тлумачення на своєму місці в Словнику. Такий прийом розкриття значень слова можна назвати тлумаченням через відсилання до першооснови. Подібні тлумачення мають різний обсяг і різну форму залежно від взаємозв'язків похідного слова і його першооснови, наприклад:

віртуозний. Властивий віртуозові.
наймитувати. Працювати наймитом.
добрішати. Ставати, робитися добрішим.

Серед похідних слів, при поясненні яких можна широко використовувати типові тлумачення, значне місце посідають, як уже відзначалось, префіксовані дієслова. У процесі укладання і редагування матеріалів Словника виробляються своєрідні моделі тлумачень, зокрема накреслились уже такі типові моделі для дієслів з префіксами *від-*, *до-*, *за-*:

докіпувати. Закінчувати копати.
докішувати. Закінчувати косити; косити до певного місця, до якогось часу.

У Словнику широко використовуються граматичні тлумачення, які, будучи різновидом тлумачень через відсилання до першооснови, вказують на граматичні відносини похідного слова і його першооснови:

гранітний. Прикм. до граніт.
гранований. Дієпр. пас. мнн. ч. до гранувати.
добування. Дія за знач. добувати і добуватися.

Своєрідним способом розкривається у Словнику зміст лексичних і граматичних синонімів. Основне, найуживаніше і нейтральне з стилі-

стичного погляду слово синонімічного ряду дістає у словниковій статті повне витлумачення, а рідше вживаний чи відмінний стилістичними особливостями його синонім тільки відсилається до основного слова за формулою «Те саме, що», наприклад: слово *достроково* має повне тлумачення, а біля *дотерміново* замість тлумачення дається відсилання:

дотерміново. Те саме, що достроково.

Так само розкривається зміст морфологічних варіантів реєстрових слів. Наприклад, прикметники *гранітний* і *граціозний* подаються з розгорненими тлумаченнями, а при рідше вживаних морфологічних варіантах цих слів дається відсилання на них:

гранітовий. рідко. Те саме, що гранітний.

граційний, рідко. Те саме, що граціозний.

Слова обмеженої сфери вживання у літературній мові, зокрема діалектизми й архаїзми, в Словнику, як правило, не витлумачуються, а пояснюються їх літературними синонімами:

грис. діал. Всівки.

гризь, діал. Ломота.

дюк, заст. Герцог.

Власне, це єдиний випадок у Словнику, коли синоніми самостійно виступають як засіб тлумачення слова. У більшості ж випадків вони використовуються як допоміжний засіб для тлумачення і подаються після розкриття значення слова, наприклад:

жахтіти. Горіти яскравим полум'ям; палати.

дошкудяти. Виводити з терпіння, рівноваги, досаждаючи словами, діями; допікати.

Доповнюючи зміст тлумачення реєстрового слова, синоніми у подібних випадках показують, що для вираження аналізованого змісту в мові існують і інші слова. Іноді такий синонім читачеві більш відомий, ніж витлумачуване слово, і тому полегшує сприймання його змісту. До речі, у Словнику існують свої вимоги щодо добору таких синонімів: вони мають бути міжстильовими, тобто нейтральними, без відчутного експресивно-емоційного чи якого-небудь іншого відтінку.

Як допоміжний елемент для тлумачення іноді використовуються й антоніми, наприклад:

жити ... 1. Бути живим, виявляти ознаки життя; протилежне по м и р а т и. в м и р а т и...

До іншого способу семантичної характеристики вдається Словник української мови при тлумаченні другої за нашим поділом групи слів — слів без номінативної функції (прийменники, сполучники, частки, вигуки, частина займенників). Для розкриття змісту цих слів у Словнику використовується описовий тип тлумачення, в якому головним чином визначається функція пояснюваного слова:

ви, займ. Уживається при звертанні до кількох осіб або, як форма ввічливості, до однієї особи.

навіть, част. Уживається для виділення і підсилення значення того слова або словосполучення, якого стосується.

ах, виг. Уживається при вираженні переляку, здивування, радості і т. ін.

грим, виг. Уживається як присудок за знач. гримати 1.

Надзвичайно важливе місце відводиться у кожній статті Словника української мови характеристиці граматичних особливостей слова. Адже граматична сторона слова є складовою частиною лексичного значення, і

зміни в лексичному значенні зумовлюють відповідні зміни в граматичній будові. Граматична характеристика доповнює семантичну, а в тлумачному словнику вона ще допомагає визначити тип тлумачення, виділити значення полісемічного слова і т. ін. Крім того, граматична характеристика, відбиваючи сучасну норму вживання кожного окремого слова, робить Словник своєрідним посібником з питань культури мови.

Враховуючи ці два аспекти, Словник української мови і подає важливіші відомості про граматичні особливості реєстрового слова. Усі частини мови, крім іменника, дієслова і прикметника, позначаються відповідними ремарками — *займ.*, *числ.*, *присл.*, *прійм.*, *виг.*, *част.*, *спол.*. Відмінювані слова вносяться в реєстр у початковій граматичній формі з позначенням наголосу. Іменники, кількісні числівники, займенники неприкметникової форми — у називному відмінку однини, множинні іменники — у називному відмінку множини; при них подаються також скорочено або повністю, залежно від того, які зміни відбулися в слові порівняно з початковою формою, форми родового відмінка, наприклад: *кінь*, *коня*; *рукá*, *й*; *кашнє*, *невідм.*; *три*, *трьох*; *я*, *менє*. Для іменників визначається рід (*ч.* — чоловічий, *ж.* — жіночий, *с.* — середній), а якщо є потреба, також збірність (*збірн.*) і множинність (*мн.*).

Прикметники, порядкові числівники і займенники прикметникової форми подаються в чоловічому роді однини. Дієслова наводяться у формі інфінітива з відображенням форм 1-ї і 2-ї особи, а при відсутності їх — з формою 3-ї особи (скорочення особових форм даються з останнього незмінного звука основи його теперішнього часу) (*читáти*, *аю*, *аєш*; *допомогти*, *ою*, *оєш*; *накладáти*, *áю*, *áєш*; *наклéти*, *éю*, *éш*; *брати*, *беру*, *береш*; *накликáти*, *йчу*, *йчеш*), визначається також вид, перехідність, при необхідності — безособовість дієслів (*док.*, *недок.*, *перех.*, *неперех.*, *безос.*). Біля дієслів подаються і деякі додаткові форми, що відбивають відхилення нерегулярного характеру (форми минулого часу, наказового способу і т. ін.).

Крім відображення чисто граматичного аспекту слова, у Словнику звертається увага і на лексико-граматичну сторону (на зв'язок тієї чи іншої форми з певним змістом). Перш за все, інтерес у цьому плані становлять синтаксичні зв'язки. Слово виявляє свої значення у лексико-семантичній системі даної мови, а в багатьох випадках лише через зв'язок, поєднання з іншими словами³. Отже, деякі лексичні значення можуть бути реалізовані лише в певних формах синтаксичних конструкцій. Найчастіше слово вступає в певні синтаксичні зв'язки з іншими словами не з потреби реалізації своїх значень, а з потреби вираження певної думки, певного висловлення.) Упорядники Словника мають виявити і відобразити в ньому ті зв'язки, які виступають допоміжним фактором у реалізації змісту певних значень. Такою особливістю відзначається зокрема синтаксичний зв'язок сильного керування (переважно дієслівного). Здійснюючи загальні настанови Проспекту і виходячи з набутого досвіду в процесі укладання та редагування Словника, його упорядники при подаванні дієслів відбивають сильне дієслівне керування спеціальними позначками-питаннями. Разом з тим не залишаються поза увагою і ті випадки керування, що становлять індивідуальну рису дієслова.

Часом здатність виражати чи обмежувати лексичні значення дієслова захована у синтаксичному зв'язку його з інфінітивом або підрядним додатковим реченням. У Словнику такі випадки синтаксичного зв'язку відбиваються позначками з *інфін.*, з *спол.* *що*, *щоб* і т. ін.

³ Див.: В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова, ВЯ, 1953, 5, стор. 10.

Пор. бажати ... 1. кого, чого або з інфін. Прагнути що-небудь здійснити, що-небудь одержати, здобути; мати бажання; хотіти ... довідуватися ... довідатися ... 1. *неперех.*, про кого-що, з спол. що, без додатка. Одержувати відомості про кого-, що-небудь; дізнаватися.

Випадки реалізації конкретного значення слова тільки в поєднанні з певними словами або обмеженою групою слів також знаходять у Словнику своє відображення:

накричати ... 2. *перех.*, *перв.* з сл. голову, вуха і т. ін. Довго і сильно кричачи, викликати відчуття втоми.

До важливих завдань Словника української мови, особливо в плані дотримання принципу нормативності, слід віднести визначення і підтримання в ньому конкретним лексико-фразеологічним матеріалом тих стилістичних норм, які реально існують в мові й засвідчуються фактами писемності й усного літературного мовлення. Без таких норм, як влучно висловився Л. В. Щерба, «літературна мова стає шарманкою, неспроможною виражати будь-які відтінки думки»⁴.

Основу словникового запасу української мови становить, звичайно, міждисциплінарна лексика, тобто лексика, яка використовується у різних стилях усної та писемної мови (*думати, знати, ходити, життя, світло, поняття*). Тлумачення цих слів у Словнику вичерпують їх предметно-логічний зміст і не потребують стилістичного коментування. Для тієї ж частини лексики української мови, що має експресивно-стилістичне забарвлення, у Словнику використовується ціла система позначок, які допомагають схарактеризувати стилістичні властивості слова. Наводяться ці позначки перед тлумаченням слова, після його граматичної характеристики.

Розрізнення слів щодо їх стилістичних властивостей та експресивного навантаження здійснюється у двох аспектах: з одного боку, виділяється лексика, що має порівняно з нейтральною знижений характер, а з другого боку, вирізняються слова стилістично піднесені, з стилістично підвищеною характеристикою⁵. Серед слів стилістично знижених насамперед привертають увагу слова вільного, невимушеного характеру, які використовуються як в усному мовленні, так і у мові художніх творів, особливо побутового змісту, в публіцистиці і т. ін. Для їх характеристики в Словнику використовується позначка *розм.* (розмовне) (*гримонути, гримнутися, гульня, дровник, дрозити*).

⁴ Для позначення слів грубих, вульгарних (наприклад, *жертти, балухи, баньки, балбес* і ін.) Словник застосовує позначку *вульг.* (вульгарне).

Розмовні слова, залежно від їх конкретного використання у контексті, можуть ставати елементами експресивно-емоційного стилю — фамільярного, лайливого, іронічного, жартівливого, зневажливого і т. ін. Для позначення їх емоційного забарвлення в Словнику використовуються стилістичні позначки — *фам.*, *лайл.*, *ірон.*, *жарт.*, *зневажл.*; позначка *розм.* при них уже не повторюється. До розмовної лексики належать і слова дитячої мови, що в Словнику характеризуються позначкою *дит.*

Серед слів стилістично підвищеного (в порівнянні з нейтральними) плану помітну групу становлять книжні слова, які характеризуються в Словнику позначкою *книжн.* Сюди входять у першу чергу позбавлені будь-якої експресивності слова переважно абстрактного значення, що використовуються у науковому спілкуванні (*еклектика, ендогенний*). Правда,

⁴ Л. В. Щерба, Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. I, Изд-во Ленинградского ун-та, Л., 1958, стор. 66.

⁵ О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., Учпедгиз, 1957, стор. 250—271.

на даному етапі розвитку мови назва «книжні» має умовний характер, бо слова цієї групи вживаються не тільки в книжній (писаній) літературній мові, а й в усному мовленні — вони стали невід'ємною рисою мови лекторів, доповідачів і т. ін.

Деякі слова стилістично підвищеного характеру мають забарвлення урочистості, піднесеності і в Словнику супроводяться позначкою *уроч.* (наприклад, *висококолий, воздвигнути*).

Серед слів стилістично підвищеного характеру яскраво виділяються лексичні елементи, що використовуються в художніх творах, особливо поетичних, замість загальноприйнятих нейтральних слів (*глагол* замість *слово*, *юнь* замість *молодість*, *линути* замість *летіти*, *вітрило* замість *парус*).

Слова такого типу вносяться у Словник української мови з позначкою *поет.* Відповідні елементи народно-поетичної творчості супроводяться позначкою *нар.-поет.* (*доленька, журбонька, легінь, серденько*).

Таким чином, усі схарактеризовані вище позначки, відбиваючи на-самперед експресивно-стилістичні особливості слова, стають додатковою частиною його предметно-логічного змісту, доповнюють у такий спосіб тлумачення і полегшують усвідомлення його.

Широко використовує Словник спеціальні позначки (всього їх у Словнику нараховується понад 80) для характеристики сфери чи галузі, до якої належить той або інший термін (*анат.* — анатомія, *мед.* — медицина, *техн.* — техніка, *фот.* — фотографія і т. ін.). У багатьох випадках упорядникам Словника вдається уже в самому тлумаченні визначити і зміст слова-терміна і вужчу сферу його вживання. Тоді спеціальні позначки не використовуються.

В окремих випадках, коли це не стає на перешкоді широким колам користувачів, Словник, замість деталізації сфер застосування терміна і розкриття різних відтінків його значення у цих сферах, вдається до узагальнюючого тлумачення слів-термінів. Перед таким тлумаченням, як правило, ставиться позначка *спец.* (спеціальне), яка показує, що даний термін з близькими чи подібними значеннями вживається у кількох спеціальних сферах. Це і скерує зацікавлених до енциклопедичних словників, де подібні терміни характеризуються досить докладно.

Відповідальною і важливою частиною тлумачного словника будь-якої мови є ілюстративно-цитатний матеріал. У Словнику української мови він подається в останньому підрозділі словникової статті, тобто після граматичних і стилістичних позначок та семантичної характеристики реєстрового слова. Добирається ілюстративний матеріал із фондів лексичної картотеки Інституту мовознавства, яка налічує тепер близько 4 млн. карток. Кожна використана цитата документується скороченням позначенням прізвища автора, назви твору або тому (якщо це зібрання творів), року видання і сторінки, на якій зафіксована ілюстрація.

Побіжно вже відзначалось, що коло джерел для цитат-ілюстрацій у Словнику української мови досить велике: тут і класична художня література, і твори радянських письменників, і соціально-економічна література, і фольклорно-етнографічні матеріали, і шкільні підручники та посібники, і кращі зразки літератури інших стилів та жанрів. Не обходить Словник і періодичних видань — газет і журналів, які дають у розпорядження словниківів найактуальнішу лексику та фразеологію⁶.

⁶ Правда, є питання про використання газет і журналів як джерела для словників серед лексикографів немає однаковості, але, на наш погляд, мають рацію ті словниківі, які обстоюють необхідність лексикографічного використання цього матеріалу.

Е. О. Шейнфельд, автор частотного словника російської мови, вважає, що відсутність лексичного матеріалу з газет і журналів у сучасних тлумачних словниках свідчить до пев-

Функції ілюстративного матеріалу в Словнику надзвичайно багатогранні. Крім potwierдження існування слова в мові, цитата-ілюстрація повинна доповнювати семантичну характеристику, подану в тлумаченні, показувати специфіку вживання слова, відбивати його граматичні форми, стилістичні відтінки тощо. Добираючи ілюстративний матеріал і намагаючись задовольняти названі вище вимоги, упорядники завжди пам'ятають, що основною ознакою кожної використаної в Словнику ілюстрації має бути чітке розкриття в ній значення аналізованого слова, хоч, правда, недостатня кількість зафіксованого картотекою матеріалу на деякі слова не завжди дає можливість задовольнити ті вимоги, які ставляться до ілюстрації.

Приклади-ілюстрації наводяться по змозі короткі, витримані щодо норм сучасного правопису. У деяких випадках ілюстративний матеріал іноді вимагає спеціального уточнення: все, що викликає неясність або двозначність, розкривається в квадратних дужках.

Добір цитат-ілюстрацій здійснюється відповідно до профілю пояснюваних у словниковій статті значень. Загальноновживані слова ілюструються цитатами з творів художньої літератури, із записів народної творчості, з науково-популярних, публіцистичних творів і т. ін. Термінологічна лексика ілюструється, якщо в цьому є потреба, цитатами з спеціальних праць відповідного профілю, з підручників середньої школи. Іноді для показу широкого функціонування терміна на другому місці подаються ще цитати з художньої літератури.

Ілюстративний матеріал до кожного значення реєстрових слів добирається з джерел різних щодо періоду написання та територіального походження авторів і розміщується в хронологічному порядку. Найперше місце займають ілюстрації з народної творчості. Проте заради додержання хронологічної послідовності не слід порушувати семантичної послідовності в розробці матеріалу (наприклад, при розробці дієслівної пари спочатку даються цитати на недоконаний вид, потім — на доконаний, в похідних словах, зміст яких розкривається через відсилання на першооснову, цитати розміщуються відповідно до порядку значень першооснови). На основі картотечних матеріалів іноді (найчастіше для ілюстрування термінологічної лексики) укладач, замість довгої або стилістично незграбної ілюстрації, створює коротке словосполучення з двох-трьох слів з пояснюваним реєстровим словом.

Поряд із відображенням багатств української лексики у завдання Словника української мови входить відбиття загальноновживаної фразеології та сталих сполук, що функціонують у національній мові. У ньому знайдуть своє місце фразеологічні зрощення, або ідіоми (*бити байдики, ні пари з уст*), фразеологічні єдності (*дивитися крізь пальці*), різні сполуки літературного походження, крилаті вислови (*прийшов, побачив, переміг; чуття єдиної родини*), мовні штампи (*до речі, у всякому разі*), усталені звороти ділової мови (*довести до відома*), сталі словосполучення, складові елементи яких не втратили ще свого прямого значення (*дихати на повні груди, занепадати духом*), термінологічні сполуки (*борна кислота, живе срібло*). Приказки та прислів'я використовуються як ілюстративний матеріал при розкритті конкретних значень реєстрових слів і до фразеології не включаються. Фразеологізми і сталі сполуки дістають у Словнику своє

ної міри про їх консервативність, і цілком резонно зауважує: «Тепер, коли мова газет, журналів і радіо поширена не менше, ніж мова художньої літератури, очевидно, не слід нею ігнорувати при укладанні тлумачних словників сучасної літературної російської мови» (Див.: Э. Шейфельд, Частотный словарь современного русского литературного языка, Таллин, 1963, стор. 17).

тлумачення, ілюструються відповідними цитатами і розміщуються в певному порядку.

При полісемічних словах сталі сполуки і фразеологізми подаються відповідно при кожному з тих значень, з яким вони співвідносяться щодо семантики. Фразеологізми або галузеві сполуки, що не пов'язуються безпосередньо з жодним із значень полісемічного слова, виносяться на кінець словникової статті.

Різні стилістичні відтінки фразеологізмів у Словнику відбиваються такими ж позначками, як і лексика відповідних стилів (*книжн.*, *заст.*, *ірон.*, *жарт.*, *зневажл.* і т. ін.). Оскільки фразеологізми вживаються здебільшого в розмовному стилі, позначка *розм.* при них не ставиться.

При лексикографічному опрацюванні фразеологічного матеріалу дуже важливим є питання про визначення місця, на якому слід розробляти й подавати ту чи іншу сполуку. Найчастіше в фразеологічній сполуці вдається визначити змістовий центр, основне слово, при якому вона й подається, наприклад: *не покладаючи рук* подається у словниковій статті при дієслові *покладати*; *телячі ніжності* — при прикметнику *телячий*; *піймати облизня* — при іменнику *облизень* тощо.

Іноді для формальної зручності доводиться поступатися і загальним принципом. Фразеологічні сполуки, у яких з двох основних повнозначних слів одно може заступатися іншим, утворюючи паралельно рівнозначний зворот, подаються під словом, яке не замінюється (*напнути мокрим рядом* і *накинути мокрим рядом* — розробляється при слові *рядно* у формі — *накинути (напнути) мокрим рядом*). У випадках, коли неможливо визначити змістовий центр фразеологічної сполуки, вона подається при граматично провідному або при першому повнозначному слові в ній (*датися ознаки* розробляється при слові *датися*, *увірвався терпець* — при слові *увірвався*, *не до солі* — при слові *сіль* і т. ін.).

Для тлумачного словника дуже важливо зібрати всі загальноживані фразеологізми і розмістити їх так, щоб при користуванні словником можна було б їх якнайшвидше відшукати. Сталі сполуки і фразеологізми в межах одного значення подаються в Словнику за алфавітом першого слова цієї сполуки. Фразеологічні звороти, крім слова, при якому вони дістають розробку, наводяться при інших повнозначних словах цього звороту, щоб дати відсилання на основне слово і цим самим допомогти відшукати місце розробки.

Викладені тут положення й міркування стосуються здебільшого провідних аспектів побудови першого в історії української лексикографії великого тлумачного словника і ніякою мірою не вичерпують усіх складних питань створення Словника української мови. У процесі щоденної праці над величезним лексичним матеріалом Словника виникає безліч питань, відповіді на які не передбачили ні проспект, ні інструкції і над розв'язанням яких успішно працюють упорядники й редколегія Словника.

Постійно вдосконалюючи окремі деталі структури, узагальнюючи свої власні здобутки, використовуючи практичний досвід і теоретичні досягнення лексикографії інших народів, передусім величезний досвід російських колег, словникарі Радянської України стають на твердий ґрунт у справі створення свого тлумачного словника. Тепер для колективу українських лексикографів настає особливо напружений і відповідальний період, бо одночасно із завершенням редагування матеріалів четвертого і п'ятого томів, паралельно з укладанням шостого і сьомого томів починається у видавництві «Наукова думка» редакційне опрацювання перших трьох томів Словника, які вже давно чекають свого видання і яких з нетерпінням жде громадськість.

ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ У ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Лексикографія за своєю природою тісно пов'язана з іншими галузями науки про мову — лексикологією (включаючи семасіологію), стилістикою, граматику — і широко використовує здобутки їх досліджень. Використання даних кожної із названих галузей мовознавства варіюється у словниках залежно від їх типу.

Давню традицію має зв'язок лексикографії з граматику. Граматичний елемент у словниках з'являється внаслідок потреби вибору основної форми слова, ряду похідних граматичних форм, наголошування, нормалізації правописних моментів і т. ін. і відіграє значну роль у словниках. Граматика ж у свою чергу завжди вивчається через лексичний матеріал. Лексикографія має справу з кожним словом зокрема, а це відкриває якнайширші можливості для виявлення досі ще не помічених і не описаних парадигм, окремих мовних явищ. Загальновідомо, що великі тлумачні словники є матеріальною базою для спеціальних філологічних досліджень.

Незважаючи на давній зв'язок лексикографії з граматику, досі ще теоретично не обгрунтовано, які саме граматичні елементи треба вводити в словники¹, хоч поодинокі спроби такого обгрунтування трапляються в передовах до окремих словників (проспекти та інструкції, як правило, обмежуються констатацією того, що подається у словниках, і способом його оформлення). Це, очевидно, певною мірою зумовило значний різнобій, а іноді і суперечливість подання граматичних елементів у словниках.

Детальний граматичний аналіз великого фактичного матеріалу словників ускладнюється нерозробленістю ряду питань граматики. Не випадково у свій час В. Даль майже зовсім відмовився від подачі граматичних елементів у своєму «Толковом словаре живого великорусского языка», про що він відзначив у передмові: «Граматичні означення, на які я, було, спочатку спокусився, вивели мене незабаром з усякого терпіння і, нарешті, примусили відкинути їх майже всі. Нема того безглуздя, до якого б не дійшов мимоволі, йдучи за нашою нещасною граматику, особливо, коли мова піде про дієслова»².

Не викликає сумніву, що граматичний аналіз лексики у словниках перебуває в прямій залежності від рівня досліджень теоретичної граматики мови. Справедлива в цілому думка Х. Касареса, що робота лексикографа «характеризується терпеливим вивченням і зіставленням доведених лінгвістичних фактів»³, на жаль, не завжди підтверджується на практиці, коли йдеться про граматичний аналіз лексики. Величезна кількість матеріалу, яку дає лексикографові робота над словником, необхідність точного визначення слова в кожному конкретному випадку, яким би сумнівним він не був, змушує його опрацьовувати лінгвістичні факти і явища, які

¹ Див.: L. V. Корескы, О помѣру lexika a mluvnicke v plánu theoretickém a praktickém, «Lexikografický sborník», Bratislava, 1953, стор. 27.

² В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, О русском словаре, М., 1955, стор. XXXVI.

³ Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, М., 1958, стор. 48.

ше не знайшли свого розв'язання або вимагають уточнення. Виразним свідченням того, як нерозв'язаність у граматиці того чи іншого питання, наприклад дискусійного про категорію стану (предикативи)⁴, позначається на лексикографії, є непослідовність у подачі слів цієї категорії в сучасних тлумачних словниках російської мови. Так, слово *надо* в однотомному «Словаре русского языка» С. Ожегова кваліфікується як «*знач. сказ.*», у 4-томному «Словаре русского языка» як «*наречие в знач. сказуемого*»; слово *стыдно* у словнику С. Ожегова — як «*наречие*», у 4-томному — «*1. нареч., 2. безл. в знач. сказ.*», у 17-томному «Словаре современного русского литературного языка» — як «*безл. сказуемое*». Тобто слова однієї категорії витлумачено по-різному не тільки в усіх трьох, але й у межах одного словника. Специфіка ж характеристики лексики у словниках полягає в показі кожного окремого випадку вживання слова. Загальновідомою є думка Л. В. Щерби про необхідність відзначати і поодинокі факти керування, тобто такі, що є «фактом словника», а не граматики⁵. Звичайно, було б ідеально, щоб граматична наука йшла попереду, а лексикографія, аналізуючи слово, лише застосовували її здобутки.

Безперечно, завданням лексикографії не є перенесення у словники всіх тих відомостей, якими характеризується слово в граматиці. У словнику слід подавати лише ті граматичні елементи, що виправдані завданнями словників, тобто ті граматичні елементи, які дозволяють показати правильне вживання слова і допомагають розкрити його лексичне значення.

Зрозуміло, що обсяг граматичних відомостей не може бути однаковим у словниках різних типів, наприклад у короткому перекладному і великому тлумачному, але принципи подання їх у своїй основі все ж не повинні бути суперечливими.

Велику роль граматичний аналіз лексики відіграє у перекладних словниках, зокрема при порівнянні структур мов⁶. Проте чи не найбільше значення має він в одномовних тлумачних словниках, сприяючи всебічному висвітленню слова. З огляду на широту граматичного аналізу саме в тлумачних словниках зупинимося на з'ясуванні його ролі у сучасних словниках цього типу, зокрема в словниках слов'янських мов.

Граматичний аналіз у словниках здійснюється в таких трьох планах.

1. Визначення слова як частини мови і граматична характеристика його як частини мови в найістотніших деталях.

1. Вказівка на належність слова до певної частини мови здійснюється за допомогою ремарок, що становлять звичайно скорочену, рідше повну, назву частини мови. Такі вказівки у словниках, безперечно, потрібні. Вони допомагають у розмежуванні слів-омонімів, що належать до різних частин мови, при показі вживання однієї частини мови у значенні іншої, звільняють від деяких додаткових позначок (наприклад, наведення граматичної позначки біля прислівника свідчить про те, що дане слово є невідмінюваним, отже, цю особливість уже не потрібно відзначати).

2. Крім ремарок, частини мови (іменник, прикметник і дієслово) визначаються також за допомогою флексій. В лексикографічній практиці виробились певні критерії щодо подання форм відмінюваного слова, а

⁴ Див.: А. Б. Шапиро, Есть ли в русском языке категория состояния как часть речи? ВЯ, 1955, 2; А. В. Исаченко, Возникновение и развитие «категории состояния» в славянских языках, ВЯ, 1955, 6; Н. С. Поспелов, В защиту категории состояния, ВЯ, 1955, 7; В. П. Тимофеев, О переходе некоторых кратких прилагательных в категорию состояния, ВЯ, 1958, 5.

⁵ Л. В. Щерба, М. И. Матусевич, Русско-французский словарь (предисловие), М., 1936.

⁶ Див.: К. Е. Майтинская, Отражение различий грамматического строя в двуязычных словарях, «Лексикографический сборник», в. 1, 1957.

саме: у словниках подаються, як правило, ті форми, за якими легко встановити всю його парадигму. Так, при іменнику поряд з вказівкою на рід наводяться ще деякі відмінкові закінчення, при прикметнику — закінчення жіночого і середнього родів, при дієслові — особові закінчення переважно 1 і 2 ос. однини тепер. часу. Подання при дієслові форм 1 і 2 ос. однини допомагає встановити тип дієвідмінювання, родові закінчення прикметника не тільки є свідченням того, що слово належить до цієї частини мови, але й вказують на тип відмінювання (тверду чи м'яку групу). Закінчення родового відмінка іменника, яке наводиться в російських і українських словниках, теж вказує у багатьох випадках на тип відмінювання (тверду чи м'яку групу). Крім того, в словниках української мови наведення закінчень *-а, -у* родового відмінка дозволяє уникнути труднощів у вживанні деяких груп іменників чоловічого роду.

Форми відмінюваних слів не всі словники подають однаково. Наприклад, сучасні словники російської мови при іменниках подають закінчення родового відмінка однини, а при дієсловах — закінчення 1 і 2 ос. однини тепер. часу (або 3 ос. однини, коли 1 і 2 ос. не вживаються). Останній тлумачний словник польської мови римською цифрою біля слова показує групу відмінювання і дієвідмінювання, зразки яких наведені в таблицях при I томі. Отже, той, хто користується цим словником, може відтворити будь-яку форму відмінюваного слова. Звичайно, спосіб подання форм відмінюваних слів у словнику польської мови більш граматикалізований для посилення нормативної сторони.

Цілком обгрунтованим є наведення у словниках форм, які становлять відхилення від продуктивних способів словозміни. Це здійснюють усі словники: 17-томний «Словарь современного русского литературного языка» (1950—1965), 4-томний «Словарь русского языка» (1957—1961), одно-томний «Словарь русского языка» (1960), словник болгарської мови («Ръчник на съвременния български книжовен език», 1955—1959), словник польської мови («Słownik języka polskiego», почав виходити 1958 р.), а також створюваний тепер «Словник української мови». Багато форм, правильне вживання яких становить труднощі або які вживаються паралельно, подає тлумачний словник чеської мови («Slovník spisovného jazyka českého», почав виходити 1958 р.). Наводячи такі форми, словники можуть показати і відхилення, і паралельне вживання, і різні особливості кожного слова — те, чого не може охопити граматики.

Виявом надто граматикалізованого підходу до форм слів є наведення у словниках усіх прикметників у вихідній формі чоловічого роду, — навіть тих, які в цій формі не вживаються (наприклад, *вим'ястий, дійний*), а також закінчень 1 і 2 ос. при дієсловах, які логічно і практично можуть мати тільки 3 ос. (маються на увазі не безособові дієслова, а особові, наприклад: *викришуватися, вилитися, склеюватися*). Останнім часом російські словники відмовились від формальної подачі закінчень 1 і 2 ос. при дієсловах, які мають тільки 3 ос. На цей же шлях стали, починаючи з II тому, і упорядники шеститомного Українсько-російського словника. Але прикметникові форми зазначеного типу подаються непослідовно. Так, наприклад, у сучасних словниках російської мови прикметник «беременная» подається в реєстрі у формі жіночого роду, а прикметник «дойный» — у формі чоловічого. Українсько-російський словник, вводячи в реєстр обидві форми — *вагітна* і *вагітний*, залишає інші подібні прикметники — *дійний* і *вим'ястий* у формі чоловічого роду. Проте така практика нічим не виправдана. Адже для того, щоб відмежувати, зокрема, прикметники *вим'яста, дійна* від іменників із закінченням на *-а*, при них досить дати позначку *прикм.* Введення подібних прикметників у реєстр у формі чоловічого роду виправдане тоді, коли в них розвивається переносне

значення в чоловічому чи середньому роді, що треба підтверджувати ілюстративним матеріалом.

3. Інші граматичні відомості — число і збірність іменників, доконаний і недоконаний види, перехідність і неперехідність, безособовість дієслова і т. п. — визначаються за допомогою спеціальних позначок і мають значення при встановленні форм словозміни, при розмежуванні значень або показі синтаксичних зв'язків слова.

II. У сучасних тлумачних словниках, побудова яких передбачає опис лексики даної мови як системи у всіх її взаємозв'язках, широко використовується граматичне означення-посилання в ролі тлумачення. Завдяки цьому в короткому тлумаченні одночасно дається граматична характеристика, показується зв'язок похідного слова з вихідним і розкривається його семантика через вихідне слово, при якому подано описове тлумачення. До цього способу вдаються так чи інакше всі словники. У Словнику української мови, наприклад, використовуються такі посилання: *кращий ... Вищ. ст. до гарний; знешкоджений... Дієпр. пас. мин. ч. до знешкодити; у 17-томному словнику російської мови в усіх томах (крім I—III томів): металізація... Действие по знач. глаг. металізировать; командировать... 2. Страд. к командировать; уголёк... Уменьш.-ласк. к уголь; у болгарському словнику: казване ... Отгъл. същ. от казвам и от казвамсе; весело... Нареч. от весел; братски ... Прил. от брат. і т. ін. У словнику чеської мови, деякі статті якого побудовані на гніздовому принципі, похідні слова подаються в кінці статті. Але незалежно від способу подання похідних слів, показ взаємозв'язків у лексиці через граматичне тлумачення або граматичні позначки цілком виправданий і є важливим елементом структури словників.*

III. Граматична характеристика використовується також при показі функціонування слова як частини мови в значенні іншої, при показі його синтаксичних зв'язків і синтаксичних функцій, допомагає розмежувати значення і відтінки. Крім граматичних позначок, для цього використовуються і допоміжні слова (відмінкові питання) на означення керування⁷ і т. ін. Наприклад, слово *майстер* у Словнику української мови без додатка має два значення: «кваліфікований ремісник» або «керівник окремої ділянки виробництва» (цеховий майстер). Це саме слово з додатком: *майстер ... чого* набуває вже нового значення: «людина, що досягла майстерності у своїй справі»: «І народ у свою чергу дуже шанує і поважає своїх письменників, тих славетних *майстрів* рідного слова, що оздобили його мову своїми невмирущими творами» (П. Мирний); «*Майстри* високих *врожай*» (з газет). Інші синтаксичні зв'язки слова *майстер* дають інший відтінок: *майстер... на що і з інфін.* — «про вмілу, спритну в чому-небудь людину»: «Майстер читати, писати й з горшків *хватати*» (М. Номис); «А дріб чи кулі я сам роблю. Ого, я *майстер на цел* — похвастався дід» (О. Донченко). Ще більшу роль при розмежуванні значень і відтінків відіграє, як відомо, показ керування при дієсловах.

Вид і стан дієслова теж є факторами, що нерідко допомагають в розмежуванні значень. Так, наприклад, у дієслівній парі *вигравати* — *виграли* обидва слова, перехідні в недоконаному й доконаному виді, мають значення «здобувати, одержувати що-небудь завдяки якійсь грі; добиватися перемоги, позитивного результату»: «вигравати партію в шахи», «виграти мотоцикл в лотерею». Ці ж дієслова неперехідні означають «одержувати якусь перевагу, ставати кращим»: «Кофта була обшита малиновим

⁷ Питання про розширення показу синтаксичних зв'язків у словниках, а саме зв'язків обставинного характеру (з допомогою питальних слів *як, де та ін.*), порушене в статті Л. А. Юрчука, «Про відображення дієслівного керування в Словнику української мови», у зб.: «Дослідження з лексикології та лексикографії», 1965, К., стор. 52—68.

оксамитом, при котрому дуже вигравав її смуглявий вид та темні виразні очі» (І. Нечуй-Левицький); «Та й наукову працю коли художньо опрацювати, вона тільки *виграє* від цього» (І. Ле). Тільки недоконаний вид цього ж дієслова, перехідного і неперехідного, означає «грати на певному інструменті протягом якогось часу»: «І військо, як море, з знаменами, з бунчуками з лугу Виступало та на трубах *вигравало*» (Т. Шевченко); «Вона *вигравала* легеньку прелюдію» (О. Досвітній).

Цей план граматичної характеристики слова чи не найскладніший, оскільки зв'язки лексичних і граматичних значень здебільшого приховані і часто виявляються індивідуально, але саме вона є місцем найбільш можливого поглиблення розробки слова у словниках⁸, бо «проблема взаємодії лексичних і граматичних значень пов'язана з вивченням різних відмінкових форм іменників, додаткових лексичних відтінків, які розвиваються в тих чи інших умовах, потенціальних ресурсів переходу слів з однієї частини мови в іншу і — особливо — багатоманітності варіації лексичних значень у різних формах одного і того ж дієслова»⁹.

Отже, граматичний аналіз у словниках, здійснюючись у плані граматичного визначення слова у його найголовніших рисах, показує словотвору і функціонування слова, виправданий з точки зору завдань лексикографії, причому найбільш тісно пов'язаний він з лексикографією при з'ясуванні взаємодії лексичного і граматичного в слові.

У процесі укладання і редагування десятимого Словника української мови виникає чимало складних питань, зокрема в зв'язку з граматичною характеристикою слова. На деяких з них ми й зупинимось.

Характерною особливістю української мови є наявність у ній значної кількості слів із зменшено-пестливими суфіксами. Як похідні вони тлумачаться у Словнику української мови звичайно через граматичне посилання: Зменш. до..., Зменш.-пестл. до..., Пестл. до...

Проте в прикметниках і прислівниках з суфіксами *-еньк*, *-ісіньк* (*-юсіньк*) таке тлумачення в ряді випадків не відповідає змістові слова. Суфікс *-еньк* у прикметниках і прислівниках при формальній ознаці зменшеності і пестливості, яка в більшості випадків узгоджується з семантикою слова (*маленький*, *низенький*, *рідненький*), виступає ще із значенням «досить великої міри якості». Такі, наприклад, слова, як *багатенький*, *важкенький*, *веселенький*, *заможненький* і відповідні їм прислівники *багатенько*, *важкенько* і т. д. мають значення «досить багатий», «досить важкий», «досить веселий» і відповідно «досить багато», «досить важко» тощо. Пестливість, яка супроводжує суфікс *-еньк*, тут стерлася, а міра якості відійшла від зменшеності, здрібнілості. Пор., наприклад, вживання цих слів: «Довбиші були багатенькі, і Кайдашеві хотілось себе показати перед багатирями» (І. Нечуй-Левицький); «Н[астуся]: Добре, тату... І веселенька шасть у хату» (Т. Шевченко).

В академічному «Курсі сучасної української літературної мови» про суфікс *-еньк* сказано надто узагальнено: «Суфікс *-еньк(ий)*, як і в іменниках, визначаючи здрібнілість ознаки, надає прикметникові відтінку пестливості»¹⁰. За «Курсом сучасної української літературної мови» для педінститутів М. А. Жовтобрюха і Б. М. Кулика, цей суфікс вживається на

⁸ Свідченням зростаючого інтересу до вивчення взаємозв'язків синтаксичних відношень і значень слова є дослідження в галузі структурно-математичної лінгвістики, зокрема: Ю. Д. А пр е с я н, К вопросу о структурной лексикологии, ВЯ, 1962, 3; В. С. П е р е б е й н о с, Об использовании структурных методов для разграничения значений многозначного глагола, ВЯ, 1962, 3; М. П. М у р а в и ц к а я, Некоторые вопросы полисемии, Изд-во КГУ, 1964.

⁹ В. В. В и н о г р а д о в, О некоторых вопросах теории русской лексикографии, ВЯ, 1956, 5, стор. 91.

¹⁰ «Курс сучасної української літературної мови», т. I, К., 1951, стор. 371.

означення здрібнілості, пестливості, а також «прикмети, якості, більшої від звичайної: далеченька дорога (пор.: дорога)»¹¹. Але, очевидно, тут слід говорити не про більшу від звичайної міру прикмети, якості, а про досить велику. Адже далеченька дорога — це досить далеко, а не дуже далеко дорога.

Формальне тлумачення-посилання (зменш.-пестл., пестл.) не можна застосувати і до слів з суфіксом *-ісіньк* (*-юсіньк*), який виступає на означення найвищої міри безвідносної (не в порівнянні вираженої) якості: *білісінький* — дуже білий, зовсім білий; *виднісінько* — дуже видно, зовсім видно. Щоправда, академічний «Курс» відзначає, що цей суфікс, виступаючи на означення найвищого ступеня ознаки, зберігає відтінок пестливості. Але в «Курсі» для педінститутів щодо суфіксів *-ісіньк* (*-юсіньк*) називається уже тільки ознака найвищої міри якості без будь-яких відтінків. Отже, у словнику в таких випадках, очевидно, формально граматичне тлумачення слід замінити на описове з тим, щоб правильно показати семантику слова:

багатенький ... Досить багатий.
білісінький ... Зовсім білий, дуже білий.

Необхідність пильної уваги до взаємовідношень змісту і форми слова підкреслює В. Дорошевський, головний редактор тлумачного словника польської мови. «Процес лексикалізації — процес найбільш загальний серед тих, які ми спостерігаємо в галузі історичного словотвору, — можна визначити як процес постійного тріумфування суспільних, об'єктивних функцій слів над стримуючою дією ретроспекцій всередині кожного слова, того, що пов'язує слово з минулим, з моментом його виникнення. Про існування цієї динамічної прогресивної течії в історії мови повинен завжди пам'ятати словникар»¹².

Однією з найскладніших категорій як у теоретичній граматиці¹³, так і в лексикографії є дієслова. Питання видових пар, ступінь впливу афіксації на граматикулізацію виду, на семантику слова, творення пасивних дієслів тощо хвилюють укладачів і редакторів словників не менше, ніж граматистів. Безперечно спірним і не розв'язаним остаточно на сьогодні залишається питання про те, який член видового кореляту має бути основним словом у дієслівній статті — дієслово доконаного чи недоконаного виду¹⁴. Практика словників щодо цього досить різноманітна. Традиційно в українській лексикографії основним словом дієслівної статті є дієслово недоконаного виду. Цей принцип прийнятий і в Словнику української мови. Але практика укладання словника показує, що частіше непроілюстрованими лишаються дієслова недоконаного виду (особливо префіксовані), з другого боку, при дієсловах, зафіксованих лише в доконаному виді, з'являються дієслова недоконаного виду, тобто спостерігається активний процес вторинної імперфективації (*визимувати* — *визимовувати*,

¹¹ М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, Курс сучасної української літературної мови, ч. I, К., 1961, стор. 274.

¹² Witold Doroszewski, Z zagadnień leksykografii polskiej, Państwowy instytut wydawniczy, Warszawa, 1954, стор. 70.

¹³ Див.: В. В. Віноградов, Русский язык, 1947, стор. 493—499; його ж, О некоторых вопросах теории русской лексикографии, стор. 91—92; А. В. Исаченко, Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким, ч. II, 1960, Братислава, стор. 137—180; А. В. Бондарко, Система глагольных времен в современном русском языке, ВЯ, 1962, 3, стор. 17—26; В. М. Русанівський, Значення і взаємозв'язок категорій виду і часу, «Українська мова в школі», 1959, 4, стор. 7—13;

А. П. Євгенєва, О некоторых лексикографических вопросах..., стор. 169 та ін.

¹⁴ Див.: І. С. Назарова, Деякі питання розробки категорій виду дієслова у словниках, «Лексикографічний бюлетень», в. VIII, 1961, стор. 35—44.

зр'янути — *зр'янувати*). А це веде і до довільного творення форм недоко-
наного виду як основного слова дієслівної статті. Наприклад, в шести-
томному Українсько-російському словнику зустрічаємо такі форми з пре-
фіксом *ви-*: *вибуксирівувати* до *вибуксирувати*, *виглушати* до *виглушити*,
виклопотувати до *виклопотати* і т. п.

Наведені дієслова недокожаного виду потенціально можливі. Вони
подані як парні до дієслів докожаного виду, тому що в дієсловах докожа-
ного виду префікс додає нового відтінку порівняно з безпрефіксними фор-
мами. У введенні в словник ряду префіксованих дієслів недокожаного
виду виявилась тенденція до обов'язкового подання видової пари, хоч
відчувається певна штучність цих дієслів. Отже, при розробці дієслів
недокожаного виду в дієслівній статті слід особливо критично розглядати
такі легко утворювані форми, не підтверджені ілюстративним матеріалом.

Складним у роботі над словником є встановлення видових пар діє-
слова. Це майже не стосується таких пар, у яких вид твориться за допо-
могою суфіксів (*встановлювати* — *встановити*), наголосу (*накидати* —
накидати), які є двовидовими в одному слові (*наслідувати*) або мають
суплетивні форми (*брати* — *взяти*). Важчі ті випадки, коли докожаний
вид утворюється способом префіксації (*ваксувати* — *виваксувати*, *наваксу-*
вати, *поваксувати*). Як відомо, цей спосіб дуже активний щодо словотво-
рення і формотворення саме в системі дієслова¹⁶. Але функції префіксів
щодо творення нових лексем і нових словоформ (видової пари) ще не знай-
шли достатнього розмежування у граматиках і спеціальних дослідженнях¹⁶.

У сучасних російських і українських словниках прийнято подавати
дієслова безпрефіксне — префіксоване (*робити* — *зробити*) окремими стат-
тями, так чи інакше показуючи їх зв'язок. Але лексикографові нерідко
доводиться встановлювати, чи дане дієслово є членом видової пари, чи
новою лексеєю. Від цього, зокрема у Словнику української мови, зале-
жить і тлумачення: у першому випадку воно здійснюється простим грама-
тичним посиланням на дієслово недокожаного виду: док. до ..., у другому —
шляхом описового тлумачення.

Складність подання видових пар дієслів у словнику зумовлена від-
сутністю належної чіткості у розробці цього питання в граматиках україн-
ської мови. Твердження в академічному «Курсі», що «при чіткому розрі-
зненні синтаксичних функцій і лексичного значення слова категорію виду
треба розглядати як лексико-граматичну, а не як чисто граматичну кате-
горію»¹⁷, очевидно, слід розуміти як узагальнене, тому що не можна від-
кинути чисто видових пар, або, як їх ще називають, безпосередньо видових
пар, де докожаний вид, безперечно, є категорією граматичною. У «Курсі»
для ледінститутів відзначається, що форми недокожаного й докожаного
видів, за незначними винятками, співвідносні, парні¹⁸. Але більшість
наведених прикладів — це не чисто видові пари (*нести* — *внести*,
пити — *надпити*), тому що кожне з докожаних дієслів має новий семан-
тичний відтінок, який вносить префікс, і префіксоване дієслово недоко-
жаного виду, що вступає з ним у видову кореляцію: *внести* — *вносити*,
надпити — *надпивати*.

На думку О. В. Ісаченка, існування чисто видових («порожніх») пре-
фіксів у слов'янських мовах сумнівне і, за винятком кількох слів, утво-
рені з їх допомогою дієслова — це нові лексеми¹⁹, але ця думка потре-

¹⁶ Див.: В. С. Ільїн, Префікси в українській мові, К., 1953, стор. 13.

¹⁶ Див.: М. Я. Плющ, Словотвір у сучасній українській мові, «Наукові записки
КДП ім. О. М. Горького», т. XXIV, Філолог. серія, 1957, стор. 40.

¹⁷ «Курс сучасної української літературної мови», т. I, 1951, стор. 321.

¹⁸ М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, зазнач. праця, стор. 329.

¹⁹ Див.: А. В. Исаченко, Грамматический строй., стор. 155—159.

бує додаткових досліджень на матеріалах української мови. Оскільки у видовій парі недокоаний вид безпрефіксне — докоаний вид префіксоване виходить із засад, які пропонує О. В. Ісаченко, тобто не вважати такі пари за видові. При такому підході, безперечно, розробка дієслівних статей у словнику стане стрункішою.

У Словнику української мови в реєстр виносяться всі вживані у мові, зафіксовані в творах дієприкметники. Тлумачаться вони типовим граматичним посиланням на вихідне дієслово, наприклад: написаний... Дієпр. пас. мнн. ч. до написати. Але серед більшості виразних і безсумнівних випадків щодо пасивних дієприкметників минулого часу на -ний (-тий) трапляються такі, які не вкладаються в рамки відомих граматичних накреслень. Так, ряд дієприкметників на -ний (-тий), маючи структуру пасивного дієприкметника минулого часу, семантично тяжіє до неперехідних дієслів. Наприклад, дієприкметник *усміхнений* («Корній Чумак, весело *усміхнений*, звівся з канапи» — А. Головка) семантично пов'язаний з дієсловом *усміхнутися*, бо перехідного дієслова *усміхнути* немає; *зарубцьований* («Повертаючись до бойових лав, товариш уже самими своїми міцно *зарубцьованими* ранами піби говорив роті: — Ми з вами живучі, нас не так-то легко загнати в землю» — О. Гончар) — з дієсловом *зарубцьоватися*; *заглиблений* («*Заглиблений* у свої думки, дід щось бурмотів сам до себе» — С. Журахович) при наявності перехідного дієслова *заглибити* семантичний зв'язок має з дієсловом *заглибитися*²⁰. Виразні дієслівні ознаки дієприкметника — докоаний вид, минулий час, здатність керувати певними відмінками — не дозволяють сприймати подібні слова як прикметники. Дієслова, з якими пов'язані ці дієприкметники, означають звичайно стан предмета або ознаку, набуту в результаті дії, спрямованої суб'єктом самим на себе. Чи такі дієприкметники утворюються від дієслів на -ся (з утратою афікса -ся), чи пасивні дієприкметники починають виступати у функції активних — природу цього явища повинна розв'язати граматики. Але невідповідність граматичної форми і семантики у цих випадках безперечна.

Не можна не відзначити, що деякі факти граматичного характеру зникаються з питанням реєстру, введенням чи відкиданням ряду слів. Так, відомо чимало випадків, коли створене за усіма законами граматики даної мови похідне слово не є вживаним. Це стосується ряду віддієслівних іменників на -ня (-ття), форм недокоаного виду, утворених від префіксованих дієслів, а також іменників з суфіксами зменшеності і згубності та ін. Одним із головних завдань лексикографії і має бути показ того актуального, що є в мові, того, що живе в ній, а не того, що потенціально можливе. На жаль, у лексикографічних працях подеколи з'являються штучно утворені слова²¹.

В. В. Виноградов відзначає, що творення пасивних дієслів іноді набуває «примусового», «беззмістовного», а часом і «комічного характеру»²². Аналізуючи штучно утворені словосполучення у IV томі «Словаря сучасного російського літературного мови», Т. В. Зайцева висловлює сумнів, чи немає тут змішування словника з граматику, «чи дійсно існують в

²⁰ Див.: Г. М. Гнатюк, Деякі особливості функціонування пасивних дієприкметників на -ний (-тий) у сучасній українській мові, «Лексикологія та лексикографія» II, 1966, стор. 26—41.

²¹ Див.: П. Й. Горецький, Методологічні принципи складання загальних двомовних перекладних словників, «Лексикографічний бюлетень», в. I, К., 1951, стор. 13—21.

²² В. В. Виноградов, О некоторых вопросах теории русской лексикографии, стор. 92.

живій мові дані слова, чи вони тільки можливі відповідно до законів російської мови»²³.

Виступаючи проти штучного творення словосполучень як ілюстрацій, А. П. Євгенєва зазначає, що, врешті, відсутністю ілюстрації теж можна користуватися як засобом для характеристики слова²⁴, його вживаності. Але таким засобом характеристики вживаності слова, як відсутність ілюстрації, можна користуватися лише у крайніх випадках.

Ті самі труднощі при розв'язанні питання про внесення у словники слів потенціально можливих, тобто тих, що відповідають законам словотвору мови, але вживання яких має спорадичний характер, відзначають і упорядники «Słownika języka polskiego». Маються на увазі слова з суфіксами зменшеності і зрублості, іменники прикметникового походження на -ość, форми недоконаного виду від дієслів префіксальних, віддієслівні іменники і деякі інші групи слів²⁵.

* * *

Отже, сучасні ґрунтовні лексикографічні праці, зокрема тлумачні словники, які виконуються на високому науковому рівні, не можуть обійтися без граматичного аналізу лексики. Граматичний аналіз здійснюється не лише для показу моментів нормативного характеру, а й для розмежування значень і відтінків слова, для виявлення лексико-граматичних зв'язків. Принципи подання граматичних елементів, що склалися в практиці лексикографії, в основному відповідають завданням словників, хоч в окремих випадках вони надто формалізовані. Визначення обсягу граматичних відомостей, які подаються у словниках, а також наукове обґрунтування їх доцільності повинно здійснюватися тільки на основі широкого узагальнення лексикографічної практики.

Складність граматичного аналізу лексики у словниках у ряді випадків свідчить про необхідність дальшого поглиблення граматичних досліджень на широкому мовному матеріалі.

Лексикографічне опрацювання слова при розбіжності між лексичним та граматичним значеннями його не повинно перетворюватися на опис слова тільки за його граматичними особливостями, а повинно відбивати і нові особливості, які розвиваються в семантичному обсязі слова. Лише тоді лексикографія зможе показати все живе, актуальне, що є в мові, зсуви в значеннях слова, рух лексики взагалі, і, крім того, дати граматиці нові матеріали для узагальнень і з'ясування окремих мовних явищ.

²³ Т. В. З а й ц е в а, Словарь современного русского литературного языка, т. IV, «Лексикографический бюллетень», в. II, 1957, стор. 187.

²⁴ А. П. Е в г е н ь е в а, О некоторых лексикографических вопросах..., стор. 173.

²⁵ Słownik języka polskiego, т. I, Warszawa, 1958, стор. XLIV.

І. І. КОВАЛИК

СЛОВОТВОРЧИЙ РОЗРЯД АГЕНТИВНО-ПРОФЕСІЙНИХ НАЗВ ОСІБ ЧОЛОВІЧОЇ СТАТІ В СУЧАСНІЙ НИЖНЬОЛУЖИЦЬКІЙ МОВІ¹

16 лютого 1967 року минуло 60 років з дня народження доктора філологічних наук професора Львівського державного університету ім. Ів. Франка Івана Івановича Ковалика.

Щиро вітаючи ювіляра, редакція пропонує увазі читачів наукову розвідку І. І. Ковалика.

У сучасній нижньолужицькій мові, як і в інослов'янських мовах, для позначення осіб чоловічої і жіночої статі дуже рідко вживаються різні лексеми (гетеронімія), напр.: pap — mata (maś), muž — žona, brat — sotša, koń — kobyła, wojca (< wowca) — bapap, а здебільшого використовуються суфіксальні співвідносні утворення чоловічого і жіночого родів, напр.: gusař — gusařka, krawc — krawcowka, bajak — bajawa; пор. ще: jelen — jeleńca, law — lawowka (lawica, lawina).

У цій статті стисло характеризується словотвір нижньолужицьких агентивно-професійних назв осіб чоловічої статі².

У складі нижньолужицьких агентивно-професійних назв осіб чоловічої статі зустрічаються успадковані праслов'янські словотвірчі типи. Утворення з суфіксами пізнішого іншомовного походження рідко виступають у доступних нам матеріалах.

У сучасному нижньолужицькому іменниковому словотворі назв людей переважно використовується морфологічний спосіб словотворення, інші способи виявляються рідко³.

Серед агентивно-професійних назв осіб чоловічої статі наявні передусім суфіксальні словотвірчі типи на -ař (-jař), -ak (jak), -ik, -nik (-owlik, -alnik, -elnik), -šel, -ic (< — ic), ac (*-acь), -c (< *-cь), -ck, -al, -tyr, -taj, -uch, -ist, -or, -er, -ent.

Словотвірчі типи з суфіксом -ař (-jař). У складі нижньолужицьких агентивно-професійних назв осіб чоловічої статі з суфіксом -ař (-jař) наявна значна кількість віддієслівних і далеко менша — відіменникових утворень.

Віддієслівні деривати на -ař (-jař) утворені переважно від основ недоконаних дієслів. Зовсім не утворювались вони від основ дієслів на -nuś, напр.: bęgař (bęgaś), brojař (brojś), cytař (cytaś), grajař (graś), ględař (ględaś), hucař (hucyś), kowař (kowaś), kupowař (kupowaś), łapař (łapaś), najmař (najmaś), palaf (paliś) та ін.

¹ Предметом наших спостережень є матеріали словників: Е. М у к а, Словарь нижнелужицкого языка и его наречий, т. I—II, СПб.—Прага, 1911—1928; В. Š w j e l a, Dolnołužiskopemski słownik, Budyšin, 1963.

² Про словотвір нижньолужицьких назв осіб жіночої статі див. статтю автора: Словотвірчий розряд назв живих істот жіночої статі в сучасній нижньолужицькій мові, «Славістичний збірник», К., 1963, стор. 23—29.

³ Регресивний спосіб словотворення можна вбачати у словах zbeg (zbegaś), luź (людна) — luže (мн.).

Нижньолужицькі дублетні утворення типу *rozpajaŕ, poznawaŕ* (rozpaš — poznawaš), *skazaŕ — skazowaŕ* (skazaš — skazowaš), *spytaŕ — spytaŕ* (spytaš — spytowaš) переважно семантично тотожні.

Відіменникові утворення з суфіксом *-aŕ* виступають у нижньолужицькій мові в обмеженій кількості, напр.: *aptejkaŕ* (aptejka), *blidaŕ* (blido), *cyglaŕ* (cygel), *gjaŕncaŕ* (gjaŕnc), *gusaŕ* (gus), *kniglaŕ* (knigla) та деякі інші.

Своєрідною особливістю нижньо- і верхньолужицької мов є наявність іменників, утворених за допомогою суфікса *-aŕ* від основ дієслів на *-owaš*⁴.

Словотворчі типи з суфіксом *-ak* (*-jak*). У сучасній нижньолужицькій мові значно менше агентивних назв з суфіксом *-ak* (*-jak*), ніж у верхньолужицькій. Нижньолужицькі назви осіб з суфіксом *-ak* (*-jak*) — це переважно віддієслівні деривати, тимчасом як відіменні утворення зустрічаємо дуже рідко, напр.: *bajak* (bajaš), *dobërak* (dobëraš), *ganjak* (ganjaš), *gniwak* (gniwaš se), *godak* і *godac* (godaš), *Jëzdžak* і *jëzdžaŕ* (jëzdžiš), *naduwak* і *naduwaŕ* (naduwaš), *pisak* (pisaš), *požerak* (požeraš), *rubak* і *rubaf* (rubas), *sejak* і *sejar* і *seje* (seš), *worak*, *worack* і *worac* (woraš), *pëžak* (pëž) і *pežiš*, *gorak* (gora), *piwnak* і *piwnaŕ* (piwny).

У зв'язку з тим, що в нижньолужицькій мові в порівнянні з верхньолужицькою зустрічається значно менша кількість агентивних утворень на *-ak*, серед нижньолужицьких іменників маємо також далеко менше деривативних протиставлень з однаковою твірною основою з суфіксом *-aŕ* на означення особи-діяча, з одного боку, і з суфіксом *-ak* на означення знаряддя — з другого, напр.: *klósak* — *klóšaŕ* (klóšiš), *lëtak* — *lëtaŕ* (lëtaš), *nalewak* — *nalewaŕ* (nalewaš), *rëzak* — *rëzaŕ* (rëzaš), *škarak* — *škaŕaŕ* (škaŕaš)⁵, але поряд з цим існують паралельні синонімічні назви осіб на *-ak* і *-aŕ*, напр.: *chłóšćak* — *chłóšćaŕ* (chłóšćiš), *haduwak* — *naduwaŕ* (naduwaš) і т. д.

Словотворчі типи з суфіксами *-ik*, *-nik*, *-ownik*, *-alnik*, *-elnic*. У сучасній нижньолужицькій мові у зв'язку з максимальним використанням агентивного суфікса *-aŕ* небагато агентивно-професійних назв осіб чоловічої статі з суфіксами *-ik*, *-nik*, *-ownik*, *-alnik*, *-elnic*. Переважно відіменні і дуже рідко віддієслівні утворення на *-ik*, *-nik* вживаються відносно частіше, ніж назви на *-ownik*, *-alnik*, *-elnic*, напр.: *dłużnik* (dłużny, dług), *dobrošelnik*, *gatnik* (gat, gatny), *humarlik* (humarły), *hucabnik* (hucabny), *ložnik* і *ložownik*, *ložowaŕ* (lož, ložiš, ložowaš), *pismownik* (pismo) та ін.

Словотворчий тип з суфіксом *-šel* (*-šer*). У нижньолужицькій мові колишній суфікс *-tel* змінився в *-šel* у зв'язку з історико-фонетичним процесом зміни *t' > s'* перед наступним голосним переднього ряду *-e-* (*t'ëlo — šëlo*)⁶.

Поряд із нижньолужицьким суфіксом *-šel*⁷ (н.-луж. *-šel*) зустрічається ще його варіантна форма *-šer* (в.-луж. *-šer*), яка постала під впливом суфікса *-aŕ* [в.-луж. *-aŕ* (*-er*)]⁸.

⁴ Про живу продуктивність словотворчих типів з суфіксом *-aŕ* свідчать утворення типу *direktaŕ*, пор. в.-луж. *direktaŕ*, *rektaŕ* поряд із *direktor*, *rektor*.

⁵ Див.: М. А. Михайлов, Суффиксы имен действующего лица в серболужицком языке, «Ученые записки Института славяноведения», т. XII, 1959, стор. 175.

⁶ Див.: Е. К. Муске, Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitisch — wendischen) Sprache, Leipzig, 1891, стор. 198—199.

⁷ Б. Швеля у словах типу н.-луж. *razišel* — *razišelka* помилково вбачає суфікси *-el*, *-elka*, бо ж насправді вони утворені від основи інфінітива на *-i* за допомогою суфіксів *-šel*, *-šel-ka*, *razi(s)šel*, *razi(s) + šelka* В. Šwela, Grammatik der niedersorbischen Sprache, 2. Aufl., Bautzen, 1952, стор. 80.

⁸ Про зміни суфікса *-tel* у слов'янських мовах див.: І. Ковалик, Віддієслівні іменники з суфіксами *-tel* (*-tel*), *-tel'-k-a* (*-tel-k-a*), *-tel'-nic-a* (*-tel-nic-a*) у слов'янських мовах, у зб.: «Питання українського мовознавства», кн. IV, Львів, 1960, стор. 5—13 та ін.

Кількість сучасних нижньолужицьких віддієслівних іменників з суфіксом *-šel* на означення осіб за родом їх діяльності чи професії незначна, і більшість з них — це вже застарілі форми або діалектні слова. Наведемо кілька прикладів: *cynišel* (*cyniš*), *pšijašel* (*pšijaš*), *ražišel* і *ražišer* (*ražiš*), *stworišel* (*stworiš*), *wotražišel* (*wotražiš*).

Контамінований суфікс *-šet* також дуже рідко виступає в нижньолужицьких іменниках, та ще й інколи паралельно з суфіксом *-šel*, напр.: *hanišer* (*haniš*), *poznášer* (*poznáš*), *ražišer* і *ražišel* (*ražiš*), *stromišer* (*stromiš*), *sužišer* (*sužiš*), *zakazyšer* (*zakazyš*), *zdrowišer* (*zdrowiš*), *želašer* і *sobužeželašer* (*želaš*).

Словотворчий тип з суфіксом *-c* (< **ьс-ь*). На сучасному нижньолужицькому мовному ґрунті суфікс *-c* репрезентує рефлексії двох генетично різних іменникових словотворчих спільнослов'янських суфіксів *-c* (< *-ьс-ь*) і *-с* (< *-ѣ-ь*). Різниця за походженням суфікса-омоніма *-c* (*-ьс-ь* і *-ѣ-ь*) виявляється в тому, що суфікс-омонім *-c* як сучасний нижньолужицький відповідник давнього спільнослов'янського суфікса *-ьс-ь* виступає, як правило, лише після приголосних *lowc* (< *lowьсь*), тоді як суфікс-омонім *-с* — сучасний нижньолужицький відповідник колишнього спільнослов'янського суфікса *-с* (< **-k-jo*) послідовно зустрічається після голосних: *hгac* (< **ггаць*). Між цими своєрідними нижньолужицькими суфіксами-омонімами *-c* (< **ьс-ь*) і *-с* (< **ѣ-ь* < *-k-jo*) ще існує структурно-словотворча різниця, що виявляється в різному діапазоні їх використання у нижньолужицькому іменниковому словотворі.

Агентивно-професійних віддієслівних назв осіб чоловічої статі з суфіксом *-c* (< **ьс-ь*) у сучасній нижньолужицькій мові небагато; вони утворені переважно від основ неозначеної форми дієслів на *-i*, *-a*, напр.: *gralc* (*gráš*, *grał*), *kupec* (*kupiš*), *klepec* і *klepcar* (*klepaš*), *lowc* (*lowiš*), *plawc* (*plawiš*), *radc* (*ražiš*), *sejc* і *sejař* (*seš*, *seju* і *sejom*), *stšalc* і *stšelař* (*stšelaš*), *tkalc* (*tkaš*, *tkał*), *wotkupec* (*wotkupiš*), *žeńc* (*žeš*, *žnu*), *žnjejc* і *žnjejař* (*žneš*, *žneju*, *žnejom*).

Словотворчий тип з суфіксом *-c* (< *-с-ь*). У сучасній нижньолужицькій мові ширше використано суфікс *-c* (< *-ѣ-ь*)⁹ в агентивно-професійних назвах осіб чоловічої статі, ніж у сучасній верхньолужицькій мові; у верхньолужицькій мові суфікс *-c* (< *ѣ*) поєднується лише з основами інфінітива на *-a* (*ѣ*) (*běhac*—*běhač*); у нижньолужицькій мові суфікс *-c* (< **ѣ-ь*) сполучається з основами інфінітива на *-a*, *-owa*, *-i*, *-e*, *i*, таким чином, можна говорити про наявність у сучасній нижньолужицькій мові похідних суфіксів *-ac* (< **аѣ-ь*), *-ic* (< **іѣ-ь*), *-ec* (< **еѣ-ь*): *godac* (*godaš*), *grac* (*gráš*), *postuchac* (*posluchaš*), *sěgac* (*sěgaš*), *tkac* (*tkaš*), *worac* (*woraš*), *cynic* (*cyniš*), *knežyc* (*knežyš*), *twaric* (*twariš*), *žnic* (*žniš*), *drěc* (*drěš*), *žrec* (*žreš*).

Інколи похідний суфікс *-ic* (< **іѣ-ь*) втрачає вокальний елемент: *-ic* > *-с*: *rogońc* (*rogoniš*) (пор. чеськ. *rohonič*, укр. *погонич*), *hugojc*, *skotogojc* (*gojš*) і в.-луж. *hojič*.

Характерною особливістю сучасних нижньо- і верхньолужицьких мов є рідкість агентивно-професійних назв осіб чоловічої статі на *-c-a* (< **ьс-а*) (*radca*).

Словотворчий тип з суфіксом *-ck* (*-šк*). У сучасній нижньолужицькій мові дуже рідко зустрічається спільнолужицький емоціонально нейтралізований віддієслівний словотворчий тип з похідним суфіксом *-ck* (*-šк*) (в.-луж. *ěк* (< **ьк-ь*)). Нижньолужицькі фонематичні суфікси-варіанти *-ěк*: *-šк* постали із праслов'янського *-ьк-ь* у результаті занепаду *ь* (*-ьк*) >

⁹ Деришат *dobrošel* Е. Мука виводить від іменника *dobroš* (див.: Е. Мука, Словарь нижнелужицкого языка и его наречий, т. II, СПб. — Прага, 1926—1928, стор. 176.).

¹⁰ Див.: Е. К. Миске, зазнач. праця, стор. 158—160.

ж) та внаслідок пізнішої зміни $\dot{\epsilon} > c$ ($\dot{\epsilon}k > ck$) або $\dot{\epsilon} > \dot{\eta}$ ($\dot{\epsilon}k > \dot{\eta}k$). У першому випадку ($\dot{\epsilon}k > ck$) маємо зміну шілинного шиплячого елемента фонемі $\dot{\epsilon}$ ($\dot{\epsilon}$) на свистячий c (c), у другому лише втрату змичного елемента $\dot{\epsilon}$ ($\dot{\epsilon}$) $> \dot{\eta}$ ¹¹.

У сучасній нижньолужицькій мові зустрічається дуже обмежена кількість віддієслівних назв осіб чоловічої статі за родом їх заняття, дії з цими суфіксами, напр.: *bičk* і *bič* (*biś*), *grack* і *grač*, *grac* (*gras*), *młock* і *młock* (*młosis*), *pičk* і *pič*, *pijaf* (*piś*, *piju*, *pijom*, *pijoś*), *seck* (*seś*).

Словотворчі типи з суфіксами *-al*, *-tyr*, *-taj*, *-uch*. В окремих нижньолужицьких агентивно-професійних назвах виявляються віддієслівні словотворчі типи з суфіксами *-al*, *-tyr*, *-taj*, *-uch*: *kowal* і *kowaf* (*kowaś*) (жін. р. *kowalka* і *kowafka*); *pastyr* (*pasé*; жін. р. *pastyrka*); *rataj*; *paduch* (*padaś*).

Утворення з іншомовними суфіксами *-ist*, *-or*, *-er*, *-ent*. Серед інтернаціоналізмів нижньолужицької мови зустрічаються утворення на *-ist*, *-or*, *-er*, *-ent* у назвах осіб за родом занять чи професією, напр.: *organist*, *solist*, *traktorist*, *profesor*, *redaktor*, *rewizor*, *inžener*, *kontroler*, *asistent*, *dirigent*, *referent*.

Наші спостереження над словотвором нижньолужицьких загальних особових назв осіб чоловічої статі дають підстави вважати, що в цьому відношенні в нижньолужицькій мові зберігається праслов'янська типологія в системі словотвору.

¹¹ Див.: Е. К. Муске, зазнач. праця, стор. 163—164.

(м. Львів)

М. М. ПЕЩАК

НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАЦІ І АВТОМАТИЗАЦІЯ У МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Протягом останнього часу в українському мовознавстві спостерігається перехід від досліджень, що ведуться окремими індивідуумами, до організованої роботи цілих наукових колективів. Такий процес розвитку мовознавчої науки веде не просто до механічного поєднання фізичних і розумових можливостей більшого чи меншого колективу наукових працівників, а зумовлює й зміну самої тематики наукових досліджень у мовознавстві: розробка невеликих тем все більше витісняється створенням синтезованих мовознавчих праць, у яких на великому матеріалі розв'язується широке коло найактуальніших теоретичних проблем.

Зростання масштабів досліджень відбивається на тематичі мовознавчих кафедр вузів республіки, а також Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, які тепер зосереджують свої сили в основному на одній проблемі — «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Розробка цієї проблеми в Інституті мовознавства на сучасному етапі виключає підготовку ряду таких фундаментальних праць, як десяти томний Словник української мови, чотири томний Етимологічний словник української мови, п'яти томний академічний курс «Сучасної української літературної мови», «Структурна граматики української мови» та ін.

Виконання великомасштабних тем, як показала практика, може бути успішно здійснене тільки великим колективом наукових працівників, часто значно більшим, ніж об'єднує тепер одна наукова установа. Нові форми досліджень висувають багато нових питань науково-організаційного характеру ¹.

Організація роботи великих колективів над однією проблемою вимагає чіткої координації: узгодження планів, розподілу тем, що є частинами загальної проблеми, регулярного обміну інформацією і т. ін. Одним із заходів, спрямованих на удосконалення керівництва мовознавчими дослідженнями в республіці, є створення Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», завданням якої з перших днів її існування (1958 р.) було налагодити співробітництво всіх мовознавців республіки, спрямовувати їх зусилля на розробку найбільш актуальних, провідних проблем. Для того, щоб систематично інформувати мовознавців і громадськість про стан розробки провідної тематики в республіці, Наукова рада почала з 1962 р. видавати Інформаційний бюлетень, три випуски якого вже вийшли з друку ².

Поступовий перехід українського мовознавства на нові форми наукових досліджень підготовлений попереднім етапом його розвитку: нагромадження великого фактичного матеріалу у мовознавчій літературі дало змогу дослідникам ширше і глибше розглянути зібраний матеріал і поставити перед собою більш узагальнюючі проблеми. З розгортанням масштабів мовознавчих досліджень виникає потреба додаткової витрати часу і фізичних зусиль для збирання та систематизації нового матеріалу.

Для виконання великомасштабних тем науковим колективам потрібен насамперед науково-допоміжний персонал ³, що займається технічними процесами обробки матеріалів. «Часом вченому доводиться витрачати дорогий час на виконання робіт, зовсім не пов'язаних з його діяльністю шукача і експериментатора... В результаті спеціалісти нерідко повинні виступати в ролі лаборантів...» ⁴. Так, наприклад, без кількомільйонної лексичної картотеки української літературної мови Інститут мовознавства АН УРСР не міг би приступити до підготовки фундаментального тлумачного Словника української мови. А для того, щоб створити таку картотеку вручну, не одному десяткові людей по-

¹ Див.: П. Л. Капца, Теорія, експеримент, практика, М., 1966, стор. 4.

² «Доповіді та повідомлення», К., 1963; «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», К., 1964; «Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», К., 1966.

³ В. С. Гільці, В Інституті мовознавства АН УРСР, «Мовознавство», т. XIV, К., 1957, стор. 136.

⁴ Див.: передова «Правди» від 15 листопада 1966 р. під заголовком «Труд ученого».

трібно було працювати протягом усього післявоєнного часу над розписуванням художньої літератури (від І. Котляревського до наших днів) та літератури всіх інших функціональних стилів: наукового, публіцистичного, ділового тощо. Всі ці картки треба було упорядкувати, тобто заабеткувати і влити в єдину картотеку.

Із збільшенням фактичного матеріалу збільшується обсяг роботи вже й самого дослідника, якому потрібно весь цей масив фактичного матеріалу вивчити і відповідно осмислити. Фактичний матеріал просто завалює дослідника, і на багато років він залишається виконавцем однієї теми. Поступово це може призвести до надто вузької спеціалізації мовознавців, що суперечить сучасним вимогам, які ставляться до науковців. З другого боку, збільшення кількості виконавців колективних тем, хоч і прискорить строки їх виконання, але не може запобігти звуженню спеціалізації вченого.

Розвиток мовознавства в напрямі великомасштабних досліджень показав, що ручна праця стає все більшим гальмом дальшого прогресу науки. Все більше відчувається потреба механізувати роботу наукового працівника-мовознавця.

Між застосування досягнень техніки у мовознавчих дослідженнях відповідно до сучасного стану її розвитку дуже широкі: від спеціально обладнаної автомашини для збирання матеріалів в експедиціях до використання електронно-обчислювальних машин у науковому аналізі та теоретичному опрацюванні мовного матеріалу. Звичайно, сучасні технічні засоби слід використовувати диференційовано залежно від виду наукової роботи.

Спроба механізувати один із початкових етапів підготовки словників в Інституті мовознавства АН УРСР — розписування літератури на картки за допомогою використання ротатора, можна сказати, не дала бажаних результатів. Велика маса розписаних на ротаторі карток дала змогу швидко поповнити лексичну картотеку новим матеріалом, але ідея створення інших видів картотек (граматичної, мови письменників тощо) залишилася нездійсненою, оскільки для цього потрібно було або в кілька разів збільшити лаборантський склад, щоб він встигав опрацьовувати картки, розписані на ротаторі, або механізувати дальші етапи (абеткування, впливання тощо) роботи в картотеці. Отже, запровадження механізації на одному етапі наукової роботи вимагає обов'язкової механізації й інших тісно пов'язаних з ним етапів наукових досліджень.

Питаннями автоматизації мовознавчих досліджень сьогодні вже займаються майже в усіх країнах світу⁵.

У даній статті розглядаються тільки окремі види механізації науково-дослідної роботи мовознавців, а саме: деякі питання про використання у мовознавчих дослідженнях карток з перфорованими краями, лічильно-аналітичних та електронно-обчислювальних машин, а також фотокопіювальних машин типу «Ера».

Найближчим до ручної обробки фактичного матеріалу в наукових дослідженнях є використання карток з перфорованими краями. Застосування їх на промислових підприємствах, в науково-дослідних інститутах, бібліотеках та інших установах⁶ свідчить про те, що картки з перфорованими краями можуть бути з успіхом використані й у мовознавчих дослідженнях, особливо тоді, коли виконуються невеликі за обсягом фактичного матеріалу (щонайбільше в кілька десятків тисяч карток) праці. Незважаючи на те, що всі етапи роботи з цими картками: запис і розмітка ознак досліджуваного явища (фонем, слова, речення тощо) пов'язані з ручною працею, а класифікація карток за окремими ознаками здійснюється дослідником за допомогою спеціальних спиць (вручну або з використанням сепаратора чи селектора)⁷, перевага карток з перфорованими краями перед простими картками перш за все полягає в тому, що при формуванні перфокартотеки відпадають такі етапи ручної праці (без яких не можна обійтися в роботі з простою картотекою), як збеткування, впливання та інші види чисто механічного розташування карток у картотеці. Крім того, покрайню перфорацію на цих картках можна використати і для різних видів наукової класифікації матеріалу, що скорочує обсяг самої картотеки: одна перфокартка вміщує інформацію, на яку потрібно було б використати десятки простих карток.

⁵ Див.: В. А. Москович, Автоматизация некоторых аспектов лингвистической работы, ВЯ, 1966, 1, стор. 102—111; Е. Ф. Скороходько, Утворення семантичних полів за допомогою автоматичних цифрових машин, «Методологічні питання мовознавства», К., 1966, стор. 177—183; И. И. Ревзин, В. Ю. Розенцвейг, Основы общего и машинного перевода, М., 1964, стор. 13 та ін.; J. Štindlová, Uplatňování metod mechanizace a automatizace v lexikologické práci v zahraničí, «Slovo a slovesnost», 1962, 1, стор. 67—71 та ін.

⁶ С. Я. Рометс, Всесоюзное совещание по применению карт с краевой перфорацией, «Научно-техническая информация», 1964, 11, стор. 28; Інструктивні дані по використанню карток з перфорованими краями див.: «Перфокартотеки для исследований по истории научно-технического прогресса», К., 1966.

⁷ Див.: А. И. Розанов, Н. К. Ходжаева, Оборудование для информационно-поисковой системы на картах с краевой перфорацией, «Научно-техническая информация», 1964, 8, стор. 51—52; Перфорированные карты и их применение в науке и технике (під редакцією Р. С. Кейси, Д. В. Перри, У. Берри, А. Кента), М., 1963.

Наприклад, Інститут мовознавства АН УРСР тепер має в своєму розпорядженні майже чотири мільйонну лексичну картотеку на простих картках. На базі цієї картотеки вже укладено цілий ряд словників української мови, зокрема шеститомний Українсько-російський словник, двотомний Російсько-український словник і п'ять томів десяти томного Тлумачного словника української мови. Використання цієї картотеки нелексикографами у граматичних, стилістичних та інших дослідженнях з мовознавства⁸ ускладнюється строго алфавітним порядком розташування карток, порушення якого зробить картотеку непридатною для роботи лексикографів. Отже, для того, щоб цією картотекою могли користуватися граматисти чи стилісти, її треба здублювати окремо для граматичних і окремо для стилістичних досліджень. А картотекою з перфорованими краями могли б в однаковій мірі користуватися і лексикографи, і мовознавці-нелексикографи.

Картка з перфорованими краями має вигляд прямокутника з косим зрізом правого верхнього краю, зробленим для того, щоб усі картки стояли у строго визначеному положенні. На кожному з чотирьох країв картки є по два ряди отворів, розташованих абсолютно однаково на всіх картках даного виду. Для нанесення інформації на картку розробляється спеціальний код, або шаблон: кожному отвору присвоюється номер, а кожному номеру (або комбінації номерів) — відповідна ознака. Середина картки призначена для запису досліджуваного явища: слова, речення, словосполучення і т. ін. з потрібною паспортизацією.

У Радянському Союзі картки з перфорованими краями випускаються кількох розмірів, найбільш поширеними є К-5 (207—147 мм) і К-6 (103—77 мм). Кількість ознак, що їх можна нанести на картку, залежить від розміру самої картки. Наприклад, на К-6 можна нанести кілька сотень ознак. Картки цього типу використовуються в спеціалізованих бібліотеках, а також для створення картотеки з вузького кола питань. Картка типу К-5 може вмістити понад тисячу різних ознак, тому її можна використовувати для укладання словників тезауруса типу Роже⁹, а також для широких граматичних досліджень.

На покрайню перфорацію картки можна наносити інформацію про мовне явище; характер нанесеної інформації залежить від матеріалу дослідження. Так, для створення лексичної картотеки (при вивченні мови письменника або особливостей мови певної говірки тощо) довші сторони картки можна використати для класифікації слів за алфавітом, а правий і лівий край перфокартки — для наведення певних граматичних і стилістичних ознак слова, наприклад:

лексичні ознаки — діалектне, розмовне, вульгарне, книжне, належність до відповідної термінології тощо;

фонетичні ознаки — місце наголосу, асиміляція, дисиміляція, пом'якшення та ін.;

морфологічні ознаки — належність до частини мови, число, рід, відмінок та ін.;

ознаки словотвору — префіксальні, суфіксальні та інші способи утворення слів;

синтаксичні ознаки — члени речення, синтаксичні зв'язки, відомості про порядок слів у реченні і т. ін.

Зрозуміло, що в лексичній картотеці буде детальніша класифікація тих ознак слова, які потрібні при укладанні, зокрема, словників чи в лексикологічних дослідженнях. Із граматичних ознак у цій картотеці відзначатимуться лише найзагальніші. У граматичній картотеці може бути повністю відсутня класифікація слів за алфавітом, але будуть більш деталізовані граматичні ознаки слова, хоч поруч з граматичною класифікацією можуть наводитися і загальні лексикологічні ознаки.

Картки з перфорованими краями можна віднести до так званої малої механізації¹⁰ в науково-дослідній роботі мовознавців. До малої механізації належать також фотокопіювальні машини типу «Ера», які були б особливо корисними на завершальному етапі підготовки мовознавчих праць до друку, зокрема підготовки вже укладених і відредагованих словників, різних діалектологічних і славістичних праць, передрук яких на машинці, вичитування та звірка з оригіналом, а також перенесення правок на другий примірник, тобто чисто механічна робота, забирає багато часу. Використання фотокопіювальних машин могло б скоротити цей завершальний етап підготовки мовознавчих праць принаймні вдвоє.

Сучасний стан розвитку техніки може забезпечити і вищий рівень механізації наукової праці мовознавця. Лічильно-аналітичні та електронно-обчислювальні машини вже вико-

⁸ С. П. Левченко, Скарбниця національної мови (Лексична картотека Інституту мовознавства АН УРСР), щорічник «Наука і культура», К., 1966, стор. 386—392.

⁹ Roger Peter Mark, *Thezaurus of English Words and Phrases classified and arranged so as to facilitate the expression of ideas and to assist in literary composition*, London — New-York, 1931.

¹⁰ В. И. Копицын, Где и для чего нужна малая механизация информационного процесса, «Научно-техническая информация», 1966, 8, стор. 33—37.

пистуюються мовознавчими колективами Москви¹¹, Ленінграда¹², Кишінева¹³, Риги¹⁴, Горького¹⁵ та інших міст Радянського Союзу і за кордоном¹⁶. У Києві електронно-обчислювальні машини для мовознавчих досліджень почали використовуватися співробітниками Інституту кібернетики АН УРСР та Інституту мовознавства АН УРСР¹⁷.

Робота мовознавців при використанні як лічильно-аналітичних, так і електронно-обчислювальних машин зводиться в основному до таких етапів:

1. Організація матеріалу: збір матеріалів під час експедицій, розписування літературних джерел, підготовка даних у лабораторії експериментально-фонетичного вивчення мови¹⁸, використання результатів попередніх досліджень (словників, довідників, атласів) тощо.

2. Вироблення системи кодування і перфорація матеріалу.

3. Розробка алгоритму і програмування задачі.

4. Машинний аналіз матеріалу за розробленою програмою.

5. Обробка машинних результатів.

Кожен з названих етапів роботи в залежності від специфіки поставленої перед дослідниками задачі може розбиватися ще на кілька підетапів¹⁹.

Лічильно-аналітичні та електронно-обчислювальні машини у мовознавчих дослідженнях використовуються приблизно в однаковій мірі. Так, наприклад, у лабораторії Центру автоматизації філологічного аналізу в Галлараті (Італія) проводяться текстологічні дослідження письмових пам'яток на лічильно-аналітичних машинах²⁰, тоді як учені Інституту математики Новосибірського філіалу АН СРСР для вивчення мови пам'яток з успіхом використали електронно-обчислювальні машини²¹. У лабораторії лексикологічного аналізу при Центрі вивчення словника французької мови в Безансоні для підготовки лексикологічних і лексикографічних праць використовують лічильно-аналітичні машини, але вже ставиться питання про перехід до експлуатації електронно-обчислювальної техніки²². Ленінградські вчені, використовуючи лічильно-аналітичні і електронно-обчислювальні машини в своїх дослідженнях, прийшли до висновку, що тепер «виякає... завдання пошуку ефективної форми поєднання лічильно-аналітичних машин з електронно-обчислювальними машинами в одну систему»²³.

¹¹ В. А. Москович, зазнач. праця; И. А. Мельчук, Автоматический анализ текстов (на материале русского языка), «Славянское языкознание», М., 1963, стор. 590.

¹² Л. И. Засорина, Полуавтоматический словарь (из опыта работы над частотным словарем русского языка), «Межвузовская конференция по вопросам частотных словарей и автоматизации лингвостатистических работ», Тезисы докладов и сообщений, Л., 1966, стор. 40—42; О. В. Васильева, Опыт применения ЭВМ для алфавитной классификации слов, там же, стор. 43—44 та ін.

¹³ О. С. Калугина, Использование машин в исследованиях по машинному переводу, «Проблемы кибернетики», 1963, 10, стор. 205.

¹⁴ С. П. Клявинь, Частотный словарь латышской публицистики, «Межвузовская конференция по вопросам частотных словарей и автоматизации лингвостатистических работ», Тезисы докладов и сообщений, Л., 1966, стор. 8—9.

¹⁵ В. В. Бородин, Алгоритм автоматического доставления словариков, там же, стор. 44; Е. А. Матер, Оценки эффективности автоматического построения словарика большого объема, там же, стор. 46.

¹⁶ Р. М. Фрумкина, Автоматизация исследовательских работ в лексикографии, ВЯ, 1964, 2, стор. 114—119; В. А. Москович, зазнач. праця; «Автоматизация в лингвистике», М. — Л., 1966.

¹⁷ Н. С. Горбатько, Л. С. Стойкова, Дослідження деяких лінгвістичних задач на ЕОМ «Урал», «Вісник Київського державного університету», 1962, 1, стор. 5; Е. Ф. Скороходько, Про одну модель семантики мови, «Структурно-математична лінгвістика», К., 1965, стор. 113—120; В. С. Перебийніс, Проблеми структурної лінгвістики та її розвиток на Україні, «Мовознавство», 1967, 1, стор. 28; А. О. Стогній, В. С. Перебийніс, Про частотний словник сучасної української мови, «Структурно-математична лінгвістика», К., 1965, стор. 107—112.

¹⁸ Див.: Г. Фант, Акустическая теория речеобразования, М., 1964.

¹⁹ Досить детальний опис методики обробки і аналізу матеріалів на лічильних машинах, близький до досліджень у мовознавчій галузі науки, в доступній для широкого кода читачів формі подається в кн.: В. А. Устинов, Применение вычислительных машин в исторической науке, М., 1964.

²⁰ Р. Буза, Электротехника при механизации филологического анализа, «Автоматизация в лингвистике», М. — Л., 1966, стор. 13—23.

²¹ Е. В. Евреинов, Ю. Г. Косарев, В. А. Устинов, Применение электронных вычислительных машин в исследовании письменности древних майя, I—II, Новосибирск, 1961.

²² Б. Кепада, Механизация в лексикологических исследованиях, «Автоматизация в лингвистике», М. — Л., 1966, стор. 24—62.

²³ Л. Н. Засорина, Полуавтоматический словарь (из опыта работы над частотным словарем русского языка), «Межвузовская конференция по вопросам частотных

Незважаючи на те, що електронно-обчислювальна техніка в порівнянні з лічильно-аналітичними машинами є кроком вперед у справі автоматизації наукової праці²⁴, використання останніх у мовознавчих дослідженнях на сучасному етапі розвитку науки виправдовує себе у багатьох планах: а) вартість лічильно-аналітичних машин набагато нижча за вартість електронно-обчислювальних машин, а розміри їх значно менші, що дає можливість придбати їх багатьом середнім за розміром установам; б) у зв'язку з тим, що експлуатація лічильно-аналітичних машин простіша, ніж електронно-обчислювальних машин, філологу (людині без спеціальної технічної освіти) легше оволодіти правилами їх використання²⁵; в) рівень розвитку мовознавчої науки дозволяє дати машині завдання тільки технічного (класифікація матеріалу за певними формальними ознаками, часто написаннями відповідним мовним явищам самими дослідниками ще до перфорування матеріалу)²⁶ або статистичного характеру (для укладання частотних словників, дослідження статистичних параметрів стилів тощо)²⁷, з якими лічильно-аналітичні машини з успіхом справляються.

Електронно-обчислювальні машини не тільки набагато швидше виконують ті завдання, які можуть здійснюватися лічильно-аналітичними машинами, але й здатні розв'язувати складніші за своїм характером задачі мовного аналізу тексту або структури мови в цілому, а тому застосування їх у мовознавстві важко переоцінити. А тим часом використання сучасних обчислювальних і керуючих машин веде до справжньої революції не тільки в технології виробництва, а й в економіці, плануванні, обліку, проектно-конструкторських розробках і в самих наукових дослідженнях²⁸. Використання електронно-обчислювальних машин у мовознавстві позначається як на організації самого процесу наукових досліджень, тобто на безпосередній роботі дослідника, так і на керуванні науковою роботою мовознавців і, нарешті, на постановці наукових мовознавчих задач.

Дослідник буде звільнений від тих технічних процесів наукової обробки матеріалу, на які він зараз витрачає багато часу. «Творча енергія лінгвіста визволяється, а секретарська робота щодо збирання лінгвістичних даних та їх обробки відповідно з визначеною інструкцією передається електронним цифровим обчислювальним машинам²⁹, тобто енергія і уміння дослідника в основному зосереджуватимуться на теоретичному осмисленні матеріалу.

Оскільки використання електронно-обчислювальних машин у мовознавчих дослідженнях неможливе без співробітництва мовознавців з спеціалістами техніко-математичних наук, то організація такої наукової праці вимагатиме і певних змін у керуванні самим робочим процесом: ще при постановці «чисто філологічних» задач мовознавці повинні будуть враховувати й те, як справлятимуться з цими задачами математики та інженерно-технічні працівники. В свою чергу, математики, розв'язуючи свої «чисто математичні» задачі, сприятимуть чіткішому формулюванню мовознавчих проблем. Керування таким виробничим процесом вимагатиме вмілого поєднання інтересів мовознавців і математиків, що виконуватимуть єдині наукові плани, спрямовані на глибоке вивчення актуальних проблем сучасної науки.

Використання у мовознавчих дослідженнях електронно-обчислювальних машин могло б забезпечити більш планомірне, різномічне і більш систематичне співробітництво всіх мовознавців республіки над спільним розв'язанням великомасштабних провідних проблем сучасного мовознавства. У зв'язку з цим змінилися б і функції Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». Наукові мовознавчі колективи (Інститут мовознавства АН УРСР і мовознавчі кафедри вузів) існують тепер самі по собі, і їх наукова робота навіть при виконанні колективних тем є самостійно організованим процесом дослідження. Наукова рада з проблеми тепер стоїть ніби осторонь цих наукових колективів. Свої зусилля вона спрямовує на на-

словарей и автоматизации лингвостатистических работ», Тезисы докладов и сообщений, Л., 1966, стор. 42.

²⁴ L. Meul, Contribution à l'études des problèmes et des perspectives de l'automatisme dans l'Administration publique, «Automation», III—IV, 1958.

²⁵ Favier et Thomelin, La Méchanographie. Machines à calculer, machines comptables, machines à cartes perforées et electromécaniques, Montligeon, 1958; А. И. Резанов, Характеристики счетно-перфорационных алфавитных машин и возможности их применения для обработки информации, «Научно-техническая информация», 1962, 12, стор. 17.

²⁶ Р. Клаппенбах, Применение перфорационных карт при создании словаря современного немецкого языка, «Автоматизация в лингвистике», М. — Л., 1966, стор. 92—104; Т. И. Коровина, Построение правил различения омонимии при помощи машин, «Проблемы кибернетики», М., 1962, стор. 209—223; К. Baumgörtner, Zum algorithmischen Aufbau einer automatischen Grammatik, «Sprache im technischen Zeitalter», 1963, 7.

²⁷ Колектив авторів, Статистичні параметри стилів, К., 1967; A. Hood Roberts, A statistical linguistic analysis of American English, London — Paris, 1965.

²⁸ «Матеріалі ХХІІІ з'їзду КПРС», К., 1966, стор. 59—60.

²⁹ В. А. Москович, зазнач. праця, стор. 102.

загодження «зовнішніх» зв'язків між Інститутом мовознавства АН УРСР, з одного боку, і мовознавчими кафедрами вузів — з другого.

Із переходом на використання електронно-обчислювальної техніки у мовознавчих дослідженнях Інститут мовознавства АН УРСР міг би стати таким науковим центром, який не тільки використовував би працю університетів і педінститутів³⁰, але й сам виконував би певні виробничі завдання для мовознавчих кафедр вузів. Особливо це стосується таких «вічних» тем, як діалектологічний Атлас української мови і Гідронімічний атлас України, коли вузи витрачають багато часу на збирання матеріалу не для своєї індивідуальної теми, а для колективної праці, що виконується Інститутом мовознавства АН УРСР. Якби цей матеріал був опрацьований для вводу в електронно-обчислювальні машини, Інститут мовознавства міг би на замовлення мовознавчих кафедр при мінімальній затраті часу і праці давати працівникам вузів уже належним чином систематизований і відібраний для дослідження якихось питань матеріал з усієї території Української РСР. Таким чином, наукові дослідження працівників вузів, наприклад з діалектології, топоніміки тощо, ґрунтувалися б на ширшому фактичному матеріалі, що значно підвищило б їх рівень. З другого боку, до виконання цих тем можна було б залучити широке коло мовознавців вузів не тільки на початковому етапі — збиранні матеріалу, але й на основному етапі — укладанні карт і коментарів до них.

Тоді Наукова рада з проблем могла б займатися не стільки «зовнішньою» координацією, тобто організацією окремих вчених на спільне виконання певних колективних тем, скільки організацією наукового виробничого процесу всіх мовознавчих колективів республіки.

Отже, використання електронно-обчислювальної техніки сприяло б як прискоренню строків виконання розпочатих вручну великомасштабних праць, так і широкому розгортанню нових напрямів в українському мовознавстві.

Розглядаючи доцільність переведення того чи іншого колективу на автоматизований спосіб обробки лінгвістичних даних для завершення розпочатих вручну праць, слід ураховувати, наскільки підвищиться продуктивність праці кожного наукового працівника в конкретній темі, наскільки прискориться виконання даної роботи і чи буде забезпечено належний науковий рівень виконаної на машинах частини праці.

Не викликає сумніву, що перехід діалектологів на автоматизовану обробку матеріалів для укладання Атласу української мови прискорив би завершення теми на кілька років. У процесі підготовки першого і другого томів Атласу української діалектології виробили вже достатню чітку класифікацію матеріалу³¹, і його без особливої додаткової обробки можна підготувати для машини. Багаторічний досвід укладання карт вручну міг би допомогти діалектологам і у виробленні програми для використання електронно-обчислювальних машин в укладанні карт. Переведення існуючої в Інституті мовознавства АН УРСР лексичної картотеки на машинну перфокартотеку набагато прискорило б також укладання різних видів словників.

Міцно входить в лінгвістичні дослідження такий трудомісткий за специфікою обробки фактичного матеріалу науковий спосіб дослідження, як статистика. Застосування статистичних методів у мовознавчих дослідженнях³² з використанням електронно-обчислювальних машин дозволить вченим розв'язувати багато питань з таких розділів мовознавства, як лінгвістична стилістика, періодизація в історії української мови, типологія споріднених і суміжних за територіальним розташуванням мов, питання культури мови та ін., які базуються на вивченні і зіставленні особливостей функціонування мовної структури в різних видах мовлення.

Всебічне вивчення особливостей всіх видів мовлення допоможе глибше проникнути в саму структуру мови, пізнати ті «внутрішні закони» мови, на які у мовознавчій літературі досить часто зустрічаються посилення³³, але які досі не мають свого визначення.

³⁰ Тут не йдеться про роботу Інституту мовознавства АН УРСР у плані видання міжвідомчих республіканських збірників та інших праць, а також допомоги у підготовці та оформленні докторських і кандидатських дисертацій викладачами вузів.

³¹ Див.: зб. «Українська лінгвістична географія», К., 1966.

³² Д. С. Лебедев, В. А. Гармаш, Статистический анализ трехбуквенных сочетаний русского текста, «Проблемы передачи информации», в. 2, М., 1959, стор. 78—80; Б. Н. Головин, О вероятностно-статистическом изучении стиловой дифференциации языка, «Автоматизация информационных работ и вопросы прикладной лингвистики», К., 1964; J. Levý, Přeběžné poznámky k informační analýze verše, «Slovenská literatúra», 1964, 11; P. Cigand, La mécanique de l'analyse quantitative en linguistique, «Études de linguistique appliquée», Paris, 1963, 2.

³³ О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко, Історична граматики української мови, К., 1962, стор. 6; С. П. Самійленко, Нариси з історичної морфології української мови, ч. 1, К., 1964, стор. 9; С. П. Бевзєнко, Історична морфологія української мови, Ужгород, 1960, стор. 7 та ін.

В. Т. КОЛОМІЄЦЬ

КОЗА БЕДРА, ЩЕДРИК-БЕДРИК І СОНЕЧКО-БАБАРУНКА

В українській мові, як і в інших мовах світу, існує значна кількість етимологічно неясних слів. У мовознавстві поки що немає ніяких даних ні щодо генетичного зв'язку цих слів з будь-якими іншими словами, ні щодо їх давніших значень. Особливо це стосується рідко вживаних, діалектних і застарілих слів, які вживаються лише в певних контекстах і, подібно до названих у заголовку цієї статті, поступово зовсім виходять з ужитку. Але час від часу і такі слова знаходять висвітлення в етимологічній науці, яка все глибше проникає в таємниці доісторичного творення і вживання слів. Основним засобом, який при належній фаховій обробці матеріалу забезпечує ґрунтовність наукових етимологій у таких випадках, є розшукування і зіставлення близьких за звуковим складом і значенням лексичних одиниць з різних стилів і територіальних діалектів тієї самої мови, а також з інших мов, генетично чи історично пов'язаних з нею. Найбільш ефективним цей засіб виявляється при масовому етимологічному опрацюванні словникового складу мови, наприклад при укладанні етимологічного словника.

У західноукраїнських (переважно карпатських) діалектах української мови для назви комахи сонечка (*Coccinella*) відомий ряд близьких за звуковим складом слів, що можуть розглядатися як різновиди якоїсь єдиної початкової назви. Такими є зафіксовані в українських лексикографічних працях (словники І. Верхратського¹, Б. Д. Грінченка² та ін.) назви *бобрүн*, *бобрүнка*, *бобрўнька*, *бобарўнка*, *бобрїська*, *боборўнка*, *бобрўнка*, *бобрунїця* (наголос в останньому слові наведено за словником Є. Желехівського³). До цього ряду належить і слово *бедрик*, зафіксоване І. Верхратським⁴, а пізніше і словником Б. Грінченка⁵ в тому ж значенні.

Споріднені з переліченими українськими словами назви сонечка зустрічаються і в інших слов'янських мовах. У діалектах польської мови сонечко має назви *biedronka* (так і в літературній мові), *biedronka*, *biedronka*, *jedronka*, *jedronka*, *patronka*⁶. В чеських діалектах сонечко позначається назвами *bedruňka*, *beruňka*, *meřuňka*, *veřuňka*, *veřuňka*⁷; крім того, слово *beruška* в чеських діалектах означає різні види жуків, у т. ч. сонечко (так і в літературній мові), світлячок та ін., а також овечку.

¹ І. Верхратський, Знадобы для пізнання угорсько-руських говорів, ЗНТШ, т. XLV, 1902, стор. 225, 228; його ж, Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної, ч. 2, Львів, 1869, стор. 26.

² Б. Грінченко, Словарь української мови, т. 1, К., 1907, стор. 13, 15, 78.

³ Є. Желехівський, Малорусько-німецький словар, т. 1, Львів, 1886, стор. 35.

⁴ І. Верхратський, Початки до уложення номенклатури ..., ч. 1, Львів, 1864, стор. 5.

⁵ Б. Грінченко, зазнач. праця, стор. 36—37, 40.

⁶ J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, t. 1, Warszawa, 1900, стор. 148.

⁷ V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стор. 29.

Сюди ж примикає білоруська назва золотистого жука *бедрунка* «*Scarabaeus auratus*»⁸.

Незважаючи на значну різноманітність наведених назв сонечка, відомих кільком слов'янським мовам, етимологія цих назв і досі залишається не з'ясованою. Автор етимологічного словника чеської і словацької мов В. Махек з приводу цих назв пише: «Походження неясне»⁹. Ф. Славський поряд з польськими назвами сонечка *biedronka*, *biedrunka* згадує польське діалектне позначення масті корови *biedrawa* «періста; червона; біла на хребті» і відповідні клички корів за мастю *biedrona*, *biedrula*, але ніяких висновків з цього зіставлення не робить¹⁰. Я. Рудницький без будь-якої аргументації відносить українські форми *бабрүн*, *бабрўнка* і *бабрїсько* (?) до похідних від дієслова *бабрати*¹¹, залишаючи осторонь форми *бабарунка*, *боборунка*, *бобрўнка*, *бобруниця*.

Наявність численних варіантів досліджуваної назви в чотирьох слов'янських мовах—українській, білоруській, польській і чеській—дає підстави припускати, що всі ці варіанти — це видозміни якоїсь досить давньої назви, що зазнала деетимологізації, внаслідок чого почала пов'язуватись із деякими іншими фонетично близькими словами. Таке зближення, наприклад, справді має місце між формами *бабрўн*, *бабрўнка*, *бабрїська* і дієсловом *бабрати*. Але вважати цю близькість первісною і, таким чином, виводити всі перелічені тут слов'янські назви сонечка від дієслова *бабрати* немає ніяких підстав, бо в такому разі було б незрозуміло, чому в польській і чеській мовах при збереженні в загальному житку відповідного дієслова (польськ. *babrać*, чеськ. *babrati*) назви сонечка, споріднені з українськими, не мають з цим дієсловом нічого спільного. До цього слід додати, що і в українській мові зв'язок назв сонечка з дієсловом *бабрати* семантично нічим не мотивується. Про це свідчить, зокрема, поява інших українських варіантів цієї назви — *бабарўнка*, *боборўнка*, *бобруниця*, в яких відчуваються спроби зближення з словами *баба* (*бабка* «метелик», пор. пол. діал. *baba* «сонечко», сербохорв. *baba*, *babuica* «те саме»), *бруніти*, *біб* тощо. Інше зближення відбулось між чеськими назвами сонечка в формах *beguška*, *begunka* і словами *behan* «баран», *beguška* «овечка», але й цей зв'язок не може вважатися первісним при наявності виразних і немотивованих відхилень від нього у формах *bedruňka*, *vegunka* і под. Уже з цих міркувань напрошується припущення про те, що первісними звуковими формами всіх наведених слов'янських назв були форми з основою *bedr-* (*bedr-*).

Важливу ланку в ланцюгу лексичних одиниць, який веде до встановлення переконливої етимології досліджуваних слов'янських назв, становить форма *бедра* у часто вживаному в українських дитячих казках виразі *коза бедра*. Справжнє значення, а отже й етимологічні зв'язки цього слова в українській мові втратилися. Результатом деетимологізації цього виразу є спорадичні зміни в його звуковому складі (наприклад, *коза бєрда* з наближенням до слова *бердо*), а також своєрідні спроби його етимологізації в самому тексті казки. Так, в одному з варіантів відповідної казки говориться: «Замахнувся дід сокирою на козу... кусок бока відрубав; кістка з м'яса вилізла; коза зробилась бедра, бедрата, півбока обдрата» (Грибинюк, Татови казочки, СПб., 1908)¹². Цікаво, що в цій народній

⁸ И. И. Носович, Словарь белорусского наречия, СПб., 1870, стор. 18.

⁹ V. Machek, зазнач. праця, стор. 29.

¹⁰ F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I, Kraków, 1952—1956, стор. 32.

¹¹ J. B. Rudnyckij, An etymological dictionary of the Ukrainian language, p. 1, Winnipeg, 1962, стор. 46.

¹² Д. І. Яворницький, Словник української мови, Катеринослав, 1920, стор. 18.

спробі з'ясування етимології слова *бєдра* безпосередній зв'язок із словом *бєдрє* вгаданий правильно, хоча конкретний семантичний характер цього зв'язку витлумачено цілком довільно.

Справжнє значення українського слова *бєдра* у виразі *коза бєдра* розкривається при зіставленні його з польською назвою на позначення перістої корови *biedgawa*. З цього зіставлення стає зрозуміло, що укр. *бєдра* так стосується до польськ. *biedgawa*, як *жєвта* до *жєвтава*, *золотї* до *золотїва* і т. д. Таким чином, слово *бєдра* у цьому виразі є формою жіночого роду давнього прикметника **бєдриий*, який мав значення «рябий, перістий, з плямами іншого кольору». Етимологічно цей прикметник легко пов'язується з словом *бєдрє* (прасл. *bedro*, з індоєвр. **bhed-*, яке з іншими суфіксами збереглося також у лат. *femen* < **fed-men* < **bhed-men* «бедро, стегно», *femig* «те саме») — первісно як позначення іншого забарвлення тварини на бєдрах. Пор. аналогічні позначення домашніх тварин за мастю, утворені від слів *бїк*, *грїва*: *боцїй* «білобокий бик», *боцїля* «білобока (або пузата) корова»¹³, *боця* «те саме»¹⁴; *грївий* «гливий», *загрївий* «з іншою мастю навколо ший»¹⁵. Про поширеність у давньоукраїнській мові подібних утворень від слова *бєдрє* свідчить, між іншим, і зафіксоване на території колишнього південного Поділля прізвище *Бєдриї*¹⁶, яке може розглядатись як відображення зниклого апелятива **бєдриї* «перістий віл».

Визначені в такий спосіб первісне значення і етимологія укр. (*коза бєдра*) і польськ. *biedgawa*, *biedrona*, *biedrula* дають підстави для висновку про те, що первісними варіантами досліджуваних слов'янських назв сонєчка були форми типу польськ. *biedronka*, чеськ. *bedrunka*, укр. *бєдрик*, у яких відображалось яскраве, перісте забарвлення сонєчка (червоного з чорними крапками на спині), тимчасом як усі інші українські назви сонєчка (*бєдрунка*, *бабарулька* і т. д.) являють собою пізніші видозміни назви **бєдрунка*, викликані її деетимологізацією, пов'язаною з відмиранням прикметника **бєдриий* «перістий» у загальнорозмовному вжитку.

У зв'язку з дослідженням етимології *бєдрик* як назви сонєчка не можна обійти й питання про значення та етимологію слова *бєдрик* у виразах *щєдрик-бєдрик* (звичайного в щєдрївках поряд з іншим варіантом *щєдрик-вєдрик*) і *дай божє й на бєдрик* («на майбутнє»), а також про походження форми *бєздрїк* як ще одного з варіантів назви сонєчка в українській мові.

З двох варіантів слова, вживаного в щєдрївках, форма *бєдрик* за звучанням збігається з назвою сонєчка, а форма *вєдрик*, на перший погляд, не виявляє ніяких ознак подібності до жодного іншого слова української мови. Оскільки значення «сонєчко» ніяк не в'яжеться із змістом щєдрївки, слід зробити висновок, що варіант *бєдрик* є результатом видозміни в текстах щєдрївок деетимологізованого слова *вєдрик* і зближення цього слова з фонетично подібним до нього словом *бєдрик* як назвою сонєчка. Слово *вєдрик* тлумачиться як позначення того, хто прийшов побажати доброї погоди на Новий рік, щоб був добрий урожай¹⁷; генетично це слово пов'язується з укр. *вєдро* «ясна погода»¹⁸, *вєдрїяно* «сонєчно, зоряно, нехмарно»¹⁹,

¹³ Є. Желєхівський, зазнач. праця, т. I, стор. 41.

¹⁴ Г. Верхратський, Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної народної, Львів, 1908, стор. 74.

¹⁵ Б. Грінченко, зазнач. праця, т. I, стор. 325, т. II, стор. 30.

¹⁶ А. С. Мельничук, Молдавские элементы в пограничном украинском говоре, «Ученые записки Ин-та истории, языка и литературы Молд. филиала АН СССР», т. IV—V, Кишинев, 1955, стор. 160; у тексті статті помилково надруковано *Бєдриий* замість авторського *Бєдриий* (в російському написанні).

¹⁷ «Рідна мова», Жовква, 1934, 2, стор. 9.

¹⁸ Є. Желєхівський, зазнач. праця, т. I, стор. 60; Г. Верхратський, знадоби до словаря южноруського, в. I, Львів, 1877, стор. 6.

¹⁹ В. С. Ващенко, Словник полтавських говорів, в. I, Х., 1960, стор. 19; й о ж. З історії та географії діалектних слів, Х., 1962, стор. 10—12.

рос. *ясно* «ясна погода», ст.-сл. *ведръ* «ясний», болг. *ведър* «те саме», сербохорв. *vedar* «те саме», словен. *vedar* «веселий», спорідненими з д.-п.-н. *Wetar* «порода», н.-в.-н. *Wetter* «те саме» і виводиться з індоєвр. основи **ud-* «іти», похідної від індоєвр. кореня **ud-* «іяти, дуги»²⁰.

Щодо походження назви *бездрик* «сонечко» і розвитку значення «на майбутнє» у виразі *на бездрик*, то обидва ці процеси можуть бути належним чином з'ясовані лише на основі припущення про їх безпосередню взаємодію. Важливу роль у цій взаємодії відіграв, очевидно, вираз *на бездрик*, який у зафіксованих випадках має значення «безтерміново, ніколи». Значення часової неозначеності не впливає безпосередньо ні з структури самого виразу *на бездрик*, ні з структури звороту *віддасть на бездрик*, в якому цей вираз найчастіше вживається. Тому можна припустити, що значення «ніколи» є результатом пізнішої видозміни якогось давнішого значення, прямо пов'язаного з структурою даного виразу.

Первісне значення слова *бездрик* можна встановити, розглядаючи його як результат зрощення діалектного прийменникового виразу *без рік*, у якому діалектний прийменник *без*, що керує тут знахідним відмінком, вживається в значенні «через, протягом»²¹. Таким чином, слово *бездрик* у наведеному виразі означало «через рік», «за рік» чи «протягом року». Заміна первісного значення виразу *без рік* могла відбутись після перенесення його в такі говори, для яких було нехарактерне вживання прийменника *без* із знахідним відмінком у значенні «через». У цих говорах вираз *без рік* міг бути сприйнятий як префіксальне утворення типу *бездість*, *бездяд*, *бездик*, *бездодія* і т. д., а значення *без-* переосмислилось при цьому у звичайну в таких випадках для загальнонародної української мови вказівку на відсутність явища, позначуваного основною частиною слова. Але нове значення «відсутність терміну, строку» витіснило старе значення «через рік» не в усіх українських говорах відразу. Навіть у частині тих говорів, для яких вживання *без* у функції «через» було неприродним, могло зберегтись значення «на майбутній рік» у виразі *на бездрик*.

Як відомо, в слов'янських мовах на всіх етапах їх розвитку діє постійна тенденція до появи в слові між сусідніми приголосними *s* і *t* або *z* і *t* вставного проривного зубного приголосного *t* або *d*. Так у минулому з'явилися форми типу *стричати* (із **съ-řeati*), *ніздрі* (із **nos-ti*), пізніше — українські форми типу *строк* (із *съ-рокъ*), діал. *цздріти* (з *у-зьрѣти*) та ін. Очевидно, в частині українських говорів ця тенденція проявилась і в слові *бездрик*, яке набуло внаслідок цього звукової форми *бездрик*. У такій формі слово *бездрик* повністю втратило етимологічний зв'язок із словом *рік* і почало зближатися з іншими подібними за звучанням словами, зокрема з словом *бездрик* «сонечко». В результаті контамінації слова *бездрик* «наступний рік, через рік» із словом *бездрик* «сонечко» з'являється слово *бездрик* у значенні «сонечко», а слово *бездрик* починає вживатися в значенні *бездрик* «наступний рік», яке в словнику Ї. Грінченка, мабуть, не зовсім точно передається словом «майбутнє».

Розглянуті факти показують, наскільки активним у словниковому складі мови є прагнення до осмислення одних (здебільшого рідко вживаних) слів як похідних від інших добре відомих слів. Це прагнення є однією з важливих причин історичних змін у звуковій структурі слів.

²⁰ J. B. R u d n o ſ k y j, зазнач. праця, р. 4, 1965, стор. 332—333; М. Ф а с м е р. Етимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, т. 1, М., 1964, стор. 284; Э. Б е н в е н с т, Индоевропейское именное словообразование, М., 1955, стор. 238.

²¹ Про розвиток цього діалектного прийменника *без* (без) у значенні «через, протягом» з колишнього прийменника **перез* див.: Є. К. Тимченко, Акузатив в українській мові, К., 1928, стор. 20; О. С. Мельничук, Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові, «Слов'янське мовознавство», т. III, К., 1961, стор. 148.

КУЛЬТУРА УСНОЇ І ПИСЕМНОЇ МОВИ

М. А. ЖОВТОВРЮХ

ПРО ОДИН ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ
КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В останні десятиліття комунікативні функції української літературної мови значно розширилися, ускладнилися і збагатилися. Українська літературна мова функціонує тепер у всіх сферах життя й діяльності української соціалістичної нації. Обслуговуючи надзвичайно складні потреби суспільства, вона повинна бути добре організована. Разом з тим, як і кожна жива літературна мова, вона постійно розвивається й удосконалюється. «Удосконалювання мови в процесі обслуговування дедалі складніших потреб суспільства є одним із важливіших законів мовного розвитку»¹. Літературна мова в наш час стала надбанням широких мас трудящих; вона витіснила або витісняє мовлення, яке раніше часто здійснювалося на діалектному рівні. Великої ваги набула усна форма літературної мови. Тому то усі верстви нашого суспільства — робітники, колгоспники, інтелігенція — виявляють підвищений інтерес до питань мовної культури.

Журнали і газети присвячують їй спеціальні розділи², з питань мовної культури останнім часом з'являються книги³, ведуться спеціальні радіопередачі. Однак поряд з науковими розвідками й теоретично обґрунтованими рекомендаціями іноді публікуються такі поради щодо вживання окремих слів, граматичних форм, які відбивають не об'єктивні закономірності розвитку сучасної української літературної мови в усій її стилевій різноманітності, а суб'єктивне сприймання авторами статей деяких мовних фактів, їх власні уподобання і смаки.

Суб'єктивні поради і рекомендації здебільшого пояснюються тим, що досі ще не створена теорія культури української мови, не визначені ті наукові засади, на яких вона має ґрунтуватися, достатньо не окреслені навіть проблеми, які вона має обійняти. Проте культура мови як спеціальна наукова дисципліна, що має свої специфічні проблеми та завдання, повинна мати свою теорію.

Поняття організованості мови обов'язково включає унормованість, бо тільки єдиний правопис і стала вимова, однакові для всіх правила побудови синтаксичних конструкцій, однакове розуміння лексичного наповнення слів, їх однакова акцентуація створюють ті умови, в яких може нормально функціонувати літературна мова як засіб спілкування людей у

¹ С. П. Ожегов, Очередные вопросы культуры речи, «Вопросы культуры речи», в. 1, 1955, стор. 5.

² «Навколо слова» в газ. «Літературна Україна»; «Плекаймо рідну мову» в ж. «Українська мова і література в школі»; «Слово рідне» в ж. «Жовтень» та ін.

³ А. П. Коваль, Культура української мови, К., 1964; Костя Гордієнко, Слово про слово, К., 1964; зб. «Про культуру мови», К., 1964; Є. Д. Чак, Складні випадки українського слововживання, К., 1965, та ін.

суспільстві. Важко уявити собі літературну мову, яка б не мала усталених норм—лексичних, граматичних, фонетичних, орфоепічних, орфографічних, стилістичних.

Культуру мови часто й ототожнюють з бездоганим користуванням лексичними та граматичними нормами літературної мови, правильною вимовою слів і вживанням нормативних наголосів⁴. Не вважаючи, що таке визначення всебічно розкриває зміст поняття мовної культури, ми все ж не можемо не відзначити, що основні риси її відбиті в ньому правильно.

Радянське мовознавство визнає активний вплив суспільства на мовну практику його членів. Для нього неприйнятні обмеження лінгвістичних досліджень лише об'єктивним описом мовних явищ, неприйнятна теорія антинормалізаторства, поширена в свій час і серед вітчизняних вчених; на підставі пізнаних законів мовного розвитку радянське мовознавство прагне активно втручатися в мовний процес, дбати про підвищення ефективності мови як одного з засобів спілкування, всебічної і цілеспрямованої діяльності суспільства. У цьому плані нормалізація усного й писемного літературного мовлення належить до безпосередніх завдань мовознавства.

Проблема нормалізації, поняття правильного й неправильного в мовленні (це стосується не тільки літературного, а й діалектного мовлення) не лише завжди існували, а практично так чи інакше розв'язувались. «Повна байдужість до засобів мовного вислову — явище ненормальне»⁵, — справедливо пише Ф. Філін. Отже, одно з найважливіших завдань теорії культури мови як спеціальної лінгвістичної дисципліни саме й полягає в тому, щоб визначити наукову основу мовної нормалізації, її принципи, межі, характер на різних мовних рівнях, у різних контекстуальних ситуаціях і при різному суспільному спрямуванні мовного акту.

Насамперед потрібно чітко й науково об'єктивно визначити, що таке м о в н а н о р м а, це найважливіше поняття культури мови.

Терміном мовна норма практично користуються в усіх підручниках з фонетики, граматики, лексикології, стилістики, в словниках та посібниках з культури мови, однак досі відсутня єдність у розумінні його, а також у визначенні.

Так, тлумачні словники зміст поняття норма звичайно пояснюють як загальноприйнятій, узвичаєній, обов'язковий порядок або стан чого-небудь. У цьому значенні його поширюють і на поняття мовна норма⁶; А. Коваль, наприклад, під мовною нормою розуміє «усталені правила вимови і правопису, вибору слова і граматичної форми»⁷. Повніше визначає поняття мовної норми С. Ожегов. Мовна норма, на його думку, — «це сукупність найбільш придатних («правильних», «тих, яким надається перевага») для обслуговування суспільства засобів мови, що складаються як наслідок відбору мовних елементів (лексичних, вимовних, морфологічних, синтаксичних) із тих, які співіснують, наявні, утворюються знову або відбираються з пасивного запасу минулого в процесі соціальної, в широкому розумінні, оцінки цих елементів»⁸. Усі дослідники підкреслюють, що мовна норма — категорія історична, змінна, хоч і надзвичайно стійка. Вона становить «виявлення історичних закономірностей розвитку мови і типових для кожної епохи тенденцій розвитку, підтримуваних і схвалюваних суспільством у його мовній практиці»⁹; С. Ожегов правомірно

⁴ А. П. К о в а л ь, зазнач. праця, стор. 12; П. Й. Г о р е ц ь к и й, Про культуру мови, «Радянське літературознавство», 1961, 2, стор. 31.

⁵ Ф. П. Ф і л і н, Нескільки слов о языковой норме и культуре речи, «Вопросы культуры речи», в. 7, М., 1966, стор. 15.

⁶ Словарь русского языка в четырех томах, т. II, М., 1958, стор. 696.

⁷ А. П. К о в а л ь, зазнач. праця, стор. 8.

⁸ С. И. О ж е г о в, зазнач. праця, стор. 15.

⁹ Т а м ж е.

заперече погляд на мовну норму, як на явище статистичне, тому що не все, що найчастіше повторюється, найбільш поширене, є нормою. Бо, як відомо, часто повторюваною може бути й помилка¹⁰. Проте статистичний критерій визначення норми при умові правильної теоретичної інтерпретації кількісних показників може бути корисним.

З наведених дефініцій мовної норми видно, що їх автори не однаково розуміють обсяг визначуваного поняття, а також, що не менш важливо, по-різному трактують варіантність як притаманну властивість мовної норми. Якщо А. Коваль включає правила орфографії до тих питань, які охоплюються поняттям мовної норми і, отже, належать до проблем науки про мовну культуру, то С. Ожегов не поширює їх на поняття мовної норми. Відбір найбільш придатних з суспільного погляду мовних елементів, як одна з найважливіших ознак мовної норми, в С. Ожегова поширюється на всі сфери, в яких ця норма, за його визначенням, діє, тобто на сферу лексики, орфоенії, морфології, синтаксису, а в А. Коваль — категорія варіантності в сфері орфоенії, як і орфографії, не передбачається.

Правильне розв'язання питання про те, що таке мовна норма, залежить від того, як ми розуміємо співвідношення таких понять, як мовна норма і мовна система. В українському мовознавстві ця проблема досі не порушувалася, хоч у російському і зарубіжному мовознавстві вона вже давно привернула до себе увагу дослідників¹¹.

У лінгвістичній літературі систему мови визначають по-різному, але розгляд цього питання не є завданням нашої статті.

(Особливістю системи є те, що вона включає найбільш типові для даної мови елементи, «ідеальні форми реалізації певної мови»¹². Всі елементи мовної системи значимі, співвідносні, вони виконують у мові закріплені за ними функції, розпізнаються через їх протиставлення. Наприклад, на фонологічному рівні у словах української мови *стан* і *стань*, *син* і *силь* протиставляються елементи [н] і [н'], що виконують дистинктивну функцію, функцію розрізнення, отже, у фонологічній системі як її однорідні елементи протиставляються фонемі. Однак розрізнення твердості і м'якості приголосного звука може бути й зовсім не зумовлене функціонально, як [н] і [н'] в іменнику *ніс*, що реально вимовляється як [ніс] і [ні'с]. Таке розрізнення елементів належить уже не до системи мови, а до її норми, як «сукупності мовних явищ, що не несуть у мові безпосередньої розрізнувальної функції й виступають у вигляді загальних і загальноприйнятих (традиційних) реалізацій»¹³, або «сукупності мовних навичок і правил суспільного користування мовою, що усталилися в даному суспільстві і в дану епоху»¹⁴.

У системі сучасної української мови на морфологічному рівні протиставляються взаємозв'язані і взаємозумовлені форми іменників чоловічого роду однини *-о*, *-а*, *-у*, *-ові*, *-еві*, *-ом*, *-ем*, *-у*, *-і*, *-ові*; вони служать у ній для розрізнення граматичного значення категорії відмінка. Вживання ж, наприклад, у давальному відмінку *-ові* чи *-у* (*братові* — *брату*), або *-ові* чи *-еві* (*братові*, але *товаришеві*, хоч у живому мовленні можливе й *товаришові*) належить уже до сфери мовної норми.

¹⁰ С. И. Ожегов, *зазнач. праця*, стор. 14.

¹¹ Пор., наприклад, Е. Coseriu, *Sistema, norma y habla*, Монтевідео, 1952; Н. Н. Коротков, *Норма, система и структура как этапы анализа и описания языкового строя*, у зб.: «Спорные вопросы грамматики китайского языка», М., 1963; А. А. Леонтьев, *Слово в речевой деятельности*, М., 1965, та ін.

¹² Э. Косериу, *Синхрония, диахрония и история*, «Новое в лингвистике», в. III, М., 1963, стор. 175.

¹³ А. А. Леонтьев, *зазнач. праця*, стор. 31.

¹⁴ Ю. С. Степанов, *Основы языкознания*, М., 1966, стор. 99.

Мовна система і мовна норма — поняття взаємозв'язані, як у синхронному, так і у діяхронному плані. Мовна норма ґрунтується й розпізнається тільки на основі мовної системи, без якої вона взагалі не може існувати. Саме це забезпечує її об'єктивність і сталість. Таким чином, докладне вивчення мовної системи має надзвичайно важливе значення для правильного розуміння мовної норми й визначення найбільш оптимальних умов її функціонування.

Специфіка мови визначається не тільки її системою, а й її нормою, тому «норма кожної мови, — як це підкреслює Ю. С. Степанов, — явище глибоко національне»¹⁶. Засвоєння мовної системи — це ще тільки та лінгвістична основа, на якій ґрунтується справжня культура мови.

Серед ознак, якими характеризується мовна норма, однією з найважливіших є варіантність, яку дехто вважає її основною категорією¹⁶. Ф. Філін слушно підкреслює, що «там, де відсутня можливість вибору, там немає й проблеми норми»¹⁷. Справді, якщо в мові на будь-якому її рівні існує тільки один елемент для вираження певного значення, тоді питання про норму взагалі не виникає; наприклад, для всіх, хто володіє українською мовою, слова *рука, літо, дим, тут, брат* і форми *столи, хату, іду* і т. д. звичайні, єдині й порушення у їх вживанні просто виключається. Питання норми пов'язується з існуванням у мові не одного, а кількох однозначних або синонімічних елементів, що перебувають в опозиції до інших однорідних елементів її системи. Варіантність норми дозволяє кожному мовцеві добирати саме ті її засоби, з допомогою яких він може якнайкраще висловити свої думки і почуття.

Варіантність норми визначається й обмежується системою мови. Довільне вживання не органічних для мовної системи варіантних елементів є не порушенням норми, а порушенням мовної системи¹⁸.

Варіантні явища мовної норми не завжди абсолютно тотожні з погляду їх значення, набагато частіше вони виражають різні семантичні й стилістичні відтінки висловлюваної думки. Цим визначається багатство мовної норми і її важливе значення в мовній культурі; «Норма незмірно багатша від системи», вона вносить у систему «семантичну розчленованість, потрібну для передачі найтонших відтінків думки у плані змісту», і забезпечує «мову різноманітними гнучкими засобами в плані висловлення»¹⁹.

Мовна норма виявляється скрізь, де тільки можливий вибір засобів висловлення, отже, вона поширюється як на усне, так і на писемне мовлення, хоч її природа в різних мовних сферах специфічна. Цим зумовлений неоднаковий ступінь детермінованості індивідуального вибору можливих засобів висловлення. В орфографії він, наприклад, зведений майже до нуля, оскільки соціальні функції мови вимагають від правописних норм найбільшої стандартизації, яка звичайно досягається узаконенням єдності цих норм найавторитетнішими науковими або державними інституціями. Яскраво виявлена також тенденція до єдності орфоепічних норм, хоч у цій сфері вона ніколи не досягає того ступеня реалізації, як в орфографії.

Найбільше умов для індивідуального вибору у використанні мовної норми є там, де існують синонімічні засоби висловлення, наприклад: у фонетиці (*вільний — вольний, у лісі — в лісі, зіпріти — зопріти, підібрати — підобрати*), морфології (*робітникові, розумові — робітнику,*

¹⁶ Ю. С. Степанов, зазнач. праця, стор. 99.

¹⁷ Н. Н. Коротков, зазнач. праця, стор. 10.

¹⁸ Ф. П. Філін, зазнач. праця, стор. 17.

¹⁹ Таким порушенням мовної системи, а не норми, є, наприклад, словосполучення «згідно анотації», вжите Р. Доценком у статті «Важко виконувати власні повчання» («Літ. Україна», 8.XII 1964), оскільки в синтаксичній системі сучасної української мови слово «згідно» вимагає орудного відмінка з прийменником «з».

²⁰ Н. Н. Коротков, зазнач. праця, стор. 10.

розуму, дитяткові — дитятку, воєн — війн, сосен — сосон, баб — (бабів, рукава — рукави, гостями — гістьми, битися — битись), словотворі (зім-кнтий — зімкнений, буряківник — буряковод), у синтаксисі (пасивні й активні конструкції, звертання в формі кличного і називного відмінків, присвійні прикметники і родовий приналежності іменника, паралельні форми прямого додатка іменників на означення істот у знахідному відмінку множини — *пасу овець, пасу вівці*, синонімічні паратаксічні й гіпотаксічні конструкції і т. д.) та особливо у лексиці й фразеології.

Норма ґрунтується на системі, але вона може і впливати на систему, поступово викликаючи в ній зміни. Суспільний відбір якогось одного із кількох можливих варіантів норми може вплинути на занепад окремих моделей, властивих системі, а також і на поповнення її новими елементами, що закономірно з'являються в мові в процесі її поступової еволюції. Так, наприклад, у синтаксичній системі української мови в свій час паралельно існували дієприслівникові звороти з підметом у їх складі і звороти, які підмета не включали: *Взявши батько на руки дівчинку, сказав їй...* і *Взявши на руки дівчинку, батько сказав їй...* Обидві такі синтаксичні конструкції вживалися ще в 20-і роки нашого століття²⁰. Однак мовною нормою поступово стала модель дієприслівникового звороту без підмета, що закріпилася в мові. А це, в свою чергу, спричинилось до того, що синтаксична модель дієприслівникового звороту з підметом у його складі повністю занепала в системі сучасної української літературної мови.

Із паралельних варіантів фонетичної норми української літературної мови зубний твердий + [i] — зубний м'який + [i] в наш час, як відомо, поступово поширюється другий: [t'ik] — [t'ik] → [t'ik]. Це веде до втрати в її системі опозицій [ti] — [t'i], [di] — [d'i], [ni] — [n'i] і т. д. та усталення єдиної звукової реалізації м'якої зубної фонемі не тільки перед [a], [o], [y], а й перед [i]: [n'a'n'a], [n'o'o], [n'u'x], [n'i'c]... Навіть за відносно короткий історичний період можна помітити різного типу еволюції у мовній нормі. Так, наприклад, якихось п'ятдесят років тому дієслово *вчити, навчати* траплялося в українській літературній мові з додатком у формі не тільки родового, а й давального відмінка (*«доброму розумові навчала»* — П. Мирний), а тепер — в родовому (*«навчивши слів нових дитинство кучеряве»* — М. Рильський). Дієслово *користуватися* в минулому столітті виступало лише в своєму прямому значенні — *вживати щось для своїх потреб, використати щось*, як, наприклад, у Г. Квітки-Основ'яненка: «Благо тому чоловікові, котрий *користується* з свого світла». Пізніше це дієслово набуло нового, додаткового значення. «Тут я *користуюся* «колосальним поспіхом» (Ю. Яновський); «Він *користувався* серед бійців далеко більшою пошаною, ніж, приміром, норовистий, часом зовсім нестерпний лейтенант Сагайда» (О. Гончар). Отже, у сучасній мовній практиці це слово стало за своїм значенням в один варіантний ряд з дієсловом *мати* (*мати авторитет, мати пошану*), що зумовило виникнення проблеми лексичної норми, зв'язаної із його вживанням.

Іменник *недолік*, утворений від дієслова *недолічити*, спершу означав недостачу чогось, але поступово почав уживатися і в новому для нього значенні, ставши в один синонімічний ряд із словами — *вада, хиба, дефект, огріх, помилка, похибка, гандж* і т. д., що висунуло і нові вимоги до лексичного нормування цього ряду слів.

Таким чином, питання мовної норми треба вивчати не тільки в синхронному, а й у діахронному плані. Ігнорування змін, що відбулися в семантиці слів, синтаксичних і інших мовних закономірностях, орієнтація при визначенні сучасної мовної норми на практику лише дореволюційної ху-

²⁰ «Курс історії української літературної мови», т. II, К., 1961, стор. 98.

дожньої літератури, як це іноді буває, часто веде до суб'єктивізму, породжує необгрунтовані рекомендації й поради, що, до речі, майже завжди поєднуються з безпідставною категоричністю. Мовна норма — категорія певного періоду в розвитку літературної мови, а не явище позаісторичне.

Індивідуальне мовлення завжди виступає як практична реалізація існуючих норм, що ґрунтуються на мовній системі і нею зумовлюються. З різних причин у ньому можливе порушення не тільки мовної норми, а й мовної системи. Проте останнє, якщо воно не має спеціального стилістичного навантаження, до питань мовної культури у власному її розумінні не належить.

Варіантні елементи норми розрізняються відтінками в значенні або сферою їх поширення в різних типах мовлення. Звідси серед інших теоретичних завдань висувається як одне з актуальних визначення і обґрунтування комунікативної доцільності використовуваних у мовленні засобів висловлення.

Всяке мовлення здійснюється звичайно з певною метою, і мовець прагне добирати саме ті засоби висловлення, які найбільш відповідають меті мовного акту. З цих лозицій оцінюється їх правильність чи неправильність²¹. Тому при визначенні нормативності явища і взагалі поняття культури мови дуже істотним є «критерій комунікативної діяльності», бо «мова перш за все — засіб спілкування, а всяке спілкування цілеспрямоване»²².

У зв'язку з цим не може бути абсолютно однакових, стандартних вимог до мовної норми у різних стилях літературного мовлення²³, при різній його цілеспрямованості й у різних ситуаціях реалізації мовного акту. Отже, для мовця обов'язковою і наперед даною є система мови, в межах якої він відбирає ті варіанти норми, що найкраще задовольняють потреби комунікації і найповніше відповідають меті висловлення.

Таким чином, винятково важливим, хоч і надзвичайно складним з цього погляду завданням є визначення критеріїв і методів відбору варіантних засобів у межах мовної норми відповідно до стилів і цілеспрямованості мовлення. В аспекті лінгвістичної стилістики значення мовної норми, яка завжди передбачає оцінку мовного факту з погляду його доцільності в процесі комунікації, не можна недооцінювати.

Щоб визначити наукові критерії комунікативної доцільності варіантних засобів висловлення у різних стилях мовлення, потрібно докладно вивчити мовну норму не взагалі, а конкретно в фонології, словотворі, морфології, синтаксисі, лексиці, фразеології. Глибокі дослідження в цьому напрямі допоможуть удосконалювати теорію й поліпшувати практику мовної нормалізації.

Нехтування стилістичною властивістю мовної норми часом приводить до небажаних наслідків. Нічим іншим, як тільки цим можна пояснити, наприклад, поширення в останній час у всіх стилях літературної мови прислівника *нині* й ігнорування його семантичних відповідників *сьогодні*, *тепер*, *зараз*, *у наш час*, *у цей час*. Не говорячи вже про те, що це створює непотрібний словесний штамп і зневиразнює мовлення, таке вживання прислівника *нині* надає йому стилістично нейтрального значення, чого він у дійсності не має. Таким чином, ігнорування стилістичної властивості

²¹ В. Г. Костомаров, А. А. Леонтьев, Некоторые теоретические вопросы культуры речи, ВЯ, 1966, 5, стор. 7.

²² Там же, стор. 6.

²³ Л. Сокирко, наприклад, цілком слушно наголошує на тому, що майстерність актора визначається також і тим, як він володіє не просто правильною, а професійною мовою, що характеризується тільки їй притаманною виразністю й ідейно-емоційною наповненістю. (Л. Сокирко, Мова актора, «Мистецтво», 1965, 6, стор. 37). На жаль, в українському мовознавстві досі немає жодного спеціального дослідження, об'єктом якого був би всебічний лінгвістичний аналіз сценічного мовлення, хоч потреба в ньому давно назріла.

мовної норми викликає порушення мовної системи, у цьому випадку — системи лексичної.

Важливим завданням, зв'язаним з мовною нормою, є визначення меж варіантності однозначних і синонімічних засобів мови. На нашу думку, в літературному мовленні в межах його норми місцеві варіанти не виправдані. Вони розхитують єдність літературної мови як загальнонаціонального засобу спілкування і обміну думками.

Звичайно, в силу різних історичних причин на певному етапі розвитку літературної мови можуть виникати більш чи менш відмінні її місцеві варіанти. Прикладом цього може бути московська і петербурзька вимова в російській мові переджовтневого періоду, варшавська і краківська вимова в польській мові, ієкавський та екавський варіант вимови в сербохорватській мові²¹ і т. д. Місцеві варіанти — наддніпрянський і західноукраїнський — створились у свій час і в українській літературній мові. Але тепер всі українські землі возз'єднані в єдиній Українській радянській державі і основні умови, які викликали появу місцевих варіантів у літературній мові, зникли. Тому треба вважати позанормативною, наприклад, надзвичайно палатальну, що сприймається як забарвлена шиплячим відтінком, вимову зубних [з'], [с'], [ц'] при нормативній вимові [з'], [с'], [ц'] або оглушену вимову дзвінких приголосних [б], [г], [д], [ж], [з] як [п], [х], [т], [ш], [с] на кінці слова перед паузою, що властива ще мові певної частини української інтелігенції західних областей республіки. Такі ж явища є в лексиці, словотворі, граматичній будові.

У межах норми можуть співіснувати лише ті місцеві з походження варіанти, які повністю втратили своє діалектне забарвлення, наприклад *загоряти* і *загорати*, хоч тільки *рясно* при позанормативному в літературному мовленні *расно*.

Проте використання місцевих варіантів мовної норми, якщо вони стилістично навантажені, в художній літературі цілком виправдане, як і використання історизмів, архаїзмів та соціальних жаргонізмів. Пор., наприклад: «Я йому зараз *лямбу* почеплю» (І. Микитенко); «Не належить тут усяким невіськовим стояти. *Позаяк*—порядок» (М. Стельмах). Але це питання належить вже до плану взаємозв'язків літературної мови з діалектним, професійним і жаргонним мовленням.

Межі варіантності мовної норми в художній літературі можуть, як відомо, розширюватися також за рахунок неукраїнського фонетичного чи граматичного оформлення українських слів та словосполучень, а також вкраплень іншомовної лексики з метою підкреслення іноземного походження персонажів²⁵. В інших стилях літературної мови використання таких варіантів виключається. ▲

Стабільність мовної норми є однією з її найбільш позитивних особливостей. Проте стабільність ця відносна: усталена норма теж поступово може змінюватися. Адже живе мовлення багатогранне і різнобарвне. В ньому завжди, здебільшого непомітно для його носіїв, виникають нові риси. Деякі з них не набувають значного поширення, отже — й літературної канонізації; інші ж перебувають поза нормою, вважаються неправильними навіть і тоді, коли часто вживаються; в суспільному сприйманні, представленому найавторитетнішими носіями літературного мовлення, вони як нормативні не визнаються. Однак серед нових явищ у мові є й такі, які спершу кваліфікуються як позанормативні, а потім поступово починають сприйматися вже в межах існуючої мовної норми як додаткові варіанти, що

²¹ L. Јопке, Davičovo pogrješno rezoniranje o jeziku, «Jezik», Zagreb, 1966—1967, 3, стор. 76.

²⁵ Див.: А. А. Леонтьев, Иноязычные вкрапления в русскую речь, у зб.: «Вопросы культуры речи», в. 7, 1966, стор. 63—68.

співіснують з іншими її варіантами. Так, у системі української мови в позиції після [j] та м'якого приголосного відповідно до давньоруського [i] звичайним був голосний [i] : [Украї'на], [да'вн'им]. Пізніше внаслідок

акомодації виникає в цій позиції голосний [i] або [i], що спричинилося до виникнення й співіснування кількох варіантів вимовної норми: [Украї'на], [Украї'на], [Украї'на], [да'вн'им], [да'вн'им], [да'вн'им]. А далі, під додатковим впливом орфографії, розвивається ще й новий варіант цієї норми — [i]: [Украї'на], [да'вн'им]. Такого ж типу лексичні варіанти оголошення — *оповіщення*, *нахил* — *схильність* (у значенні *рос. склонность*), *суперечка* — *спір*, *доступний* — *приступний*, *достовірний* — *вірогідний*, *хиткий* — *хисткий*, *майже* — *сливе*, *коло* — *біля* та ін. Проте лексичні варіанти, що в процесі розвитку мови спершу виникають як рівнозначні в межах її норми, часто потім набувають стилістичних або семантичних відтінків і вступають між собою в синонімічні відношення. Ті варіанти норми, що відбивають процес її еволюції, на відміну від місцевих, у літературній мові можливі на будь-якому етапі її існування.

Найбільшу роль у становленні мовної норми відіграє художня література, в якій найповніше відбивається мовотворча діяльність народу. Важливість народної мови як основного джерела у формуванні норми ні в кого не викликає сумніву. Проте натуралістичний підхід тоді, коли йдеться про норму, зокрема лексичну, може спричинитися до небажаних наслідків. «Не все те народне, — писав великий знавець української мови О. Довженко, — що так або інакше знайшло собі місце в народі. Є і в народній мові чимало слів і словечок, від яких він звільняється в міру зростання своєї культури, і наш обов'язок допомогти народові в цьому»²⁶.

Уміння відбирати в кожному конкретному акті висловлення найбільш влучні синонімічні засоби характеризує високу культуру мовлення, і, навпаки, ігнорування лексичної і граматичної синоніміки збіднює його, стає одним з основних джерел мовного штампа. М. Рильський писав, що «бідність лексики, штампованість фразеологічних зворотів і синтаксичних структур — біда, з якою треба боротися так само рішуче, як і з усяким трюкацтвом і штукарством у мові, з усякою вишуканістю, що веде до малозрозумілості»²⁷. Для того, щоб подолати всі ті хиби, про які тут йдеться, потрібне не тільки глибоке знання, а й органічне чуття мови. Виховання мовного чуття — це актуальна проблема і лінгвістики, і педагогіки, і психології.

Вивчення мовної норми має надалі, на нашу думку, здійснюватися в напрямі дослідження її реального виявлення в різних стилях усного та писемного літературного мовлення.

²⁶ О. П. Довженко, Твори, т. 3, 1960, стор. 168.

²⁷ М. Т. Рильський, Твори в десяти томах, т. 3, К., Держлітвидав України, 1961, стор. 77—78.

Т. К. ЧЕРТОРИЗЬКА

МОВНІ ПИТАННЯ У ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ

Все, що пов'язане з мовою, її виникненням і розвитком, взаємостосунками різних мов, їх збагаченням, із культурою мовлення, сьогодні глибоко хвилює кожного. «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива слованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, посвід, почування»¹. Знати якнайбільше про мову — велетенське надбання людської культури — стало настійною потребою всіх членів суспільства.

Зрозуміло, що періодичні видання, які мають найбільшу кількість читачів, не можуть не задовольняти цієї потреби. Саме тому періодика України, зокрема журнали «Вітчизна», «Дніпро», «Жовтень», «Наука і суспільство», «Прапор», «Ранок», «Україна», газети «Літературна Україна», «Молодь України», «Радянська культура», «Радянська освіта», «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Сільські вісті» і деякі інші протягом останніх п'яти-шести років друкують матеріали, що охоплюють широке коло мовних питань². Відкрито постійні мовознавчі «куточки», або рубрики, наприклад: «Мова і час» — у газеті «Радянська Україна», «Навколо слова» — в газеті «Літературна Україна», «Мова про мову», «Звідки ваше ім'я?», «З біографії слів», «Крилаті вирази» — у журналі «Україна», «Як ми говоримо?» — у журналі «Жовтень», «Звідки наші прізвища?» — у журналі «Ранок», «Історія назв», «Куток лінгвіста» — у журналі «Наука і суспільство» тощо.

У цих «куточках» вміщуються статті, нотатки й окремі висловлювання про культуру усної і писемної української мови, даються поради й рекомендації з орфографії та орфоєпії, з лексики, морфології та синтаксису української мови, етимологічні розвідки, рецензії на мовознавчі праці і т. п.

«Висока культура мови, — писав І. Білодід у статті «Мова — дзеркало культури», — пов'язана з культурою думки, вона передбачає змістовність, точність, ясність і логічність думки» («Літ. Україна», 4.V 1963). Це висловлення стосується всіх стилів усної і писемної мови. З ним співзвучні виступи в періодичній пресі численних представників нашої громадськості: вчених, учителів, письменників, інженерів, робітників, студентів.

Турботою про підвищення рівня усного мовлення пройняті великі статті і маленькі замітки. Серед них слід відзначити статтю Є. Кирилюка «Помилки в ефірі» про мовні хиби редакторів і дикторів українського радіо («Літ. Україна», 19.II 1965), а також статтю А. Коваль «Ну що б, здавалося, слова» («Літ. Україна», 9.VIII 1963). Показавши на багатьох прикладах, якої шкоди завдає нашій мові неухвалене ставлення до добору слів, авторка заклинає невтомно дбати про слова щоденного вжитку, уважно добирати синоніми для висловлення думки. Г. Аврахов у статті «Пильуйте наголос!» справедливо підкреслює, що «порушення норм літературного наголосу псує рідну мову, зводить нанівець її евфонічну витонченість, мелодійність» («Літ. Україна», 7.VIII 1964). У статті «Не треба!» письменник Михайло Чабанівський з боєм пише про слова-паразити, що вп'ялися в тіло нашої мови, про фрази-заготовки, про слова-загальники, пусті, як лузга («Літ. Україна», 8.I 1965). Позначені спостережливостю також надруковані в різний час у республіканській періодичній пресі невеликі статті й замітки, надіслані з різних міст і сіл України: І. Трійняк про словесні штампи, М. Смолинчука про неправильне вживання окремих слів, І. Пучка про порушення милозвучності й співучості української мови, М. Чайковського про зайві слова у розмовній мові тощо. «Треба стежити за своєю мовою, — пише Олекса Назарук у статті «Як ми розмовляємо?» — бо достатньо кількох неправильних слів, щоб зіпсувати її і справити враження малопопулярності людини» («Літ. Україна», 17.I 1964). Користь подібних публікацій зрозуміла для всіх, хто не байдужий до рідної мови.

З усім мовленням тісно пов'язані різні стилі писемної мови. І, навпаки, культура писемної мови безпосередньо впливає на усне мовлення. Тому-то наша періодика не стоїть осторонь животрепетних питань, пов'язаних з культурою писемної мови, насамперед мови художньої літератури.

Важливою у цьому плані є стаття письменника Костя Гордієнка «Барви і мелодика», що своїм змістом перегукується з його книжкою «Слово про слово». Різно виступаючи

¹ П а н а с М и р н и й, Твори, т. 5, К., 1955, стор. 314.

² У даній статті не розглядаються спеціалізовані видання — журнали «Українська мова і література в школі» і «Радянське літературознавство».

проти оканцелярених мови, проти словесних штампів і анемічних «образно-безсиливих» слів, автор статті висловлює слушну думку про те, що «культура мови самою грамотністю не вичерпується. Є ще один критерій, дуже тонкий і дуже важливий: художнє чуття і любов до слова» («Літ. Україна», 27. XI 1964).

У великій статті «Барви слова» («Дніпро», 1965, 4) Олександр Моторний аналізує мову творів молодих поетів, цілком справедливо зауважуючи, що основним для поета є слово, так само як для співака голос, а для музиканта інструмент. Слово має бути точне, — твердить автор статті, — звірене, відшліфоване, карбоване. На багатьох прикладах він показує, як шкодить творам молодих поетів «намул трафаретів», «щонайважча словесна руда, в якій нема ні грама золота», «ловінь загальних слів».

Письменник Б. Антоненко-Давидович у статті «Про те ж саме (Мова літератури для дітей)» («Дніпро», 1964, 8) подає ряд слушних порад щодо вживання окремих слів і зворотів.

Поет Терен Масенко у статті «І «стрімнини», і «красоти»» («Літ. Україна», 13. VII 1965) висловлює ряд влучних зауважень про мову нашої пісні.

З-поміж інших рецензій-відгуків про мову художньої літератури особливо виділяється стаття «Ідея, образ, мова...» («Літ. Україна», 11. I 1966). Автор її, відомий критик-літературознавець Л. М. Новиченко, аналізуючи кілька поетичних збірок, засуджує «принципову» настанову окремих молодих поетів на смислову хисткість, неозначеність, довільність, по суті, безпредметність поетичного слова.

Хочеться сподіватися, що подібний серйозний розгляд мови художніх творів частіше з'являтиметься тепер на сторінках газет і журналів, що в літературно-критичних оглядах, у роздумах читачів над новими книгами він посідатиме почесніше місце, ніж тепер, коли про мовні особливості твору згадується побіжно, наприкінці статей.

Щороку на Україні виходить понад півтори тисячі перекладних книг, що покликані підносити рівень культури взагалі і культури нашої мови зокрема. Висвітленню мовних питань художнього перекладу багато уваги приділяють мовознавці, письменники, критики, працівники видавництва і редакцій газет та журналів. В їх статтях і рецензіях на перекладні твори справедливо підкреслюється, що мова перекладу має бути такою ж соковитою і барвистою, як і мова оригіналу, що найважливішою вимогою перекладацького мистецтва є вимога точності, адекватності тощо. Поряд з рецензіями, що популяризують кращі зразки перекладів, з'являються також статті, що засуджують брак у перекладацькій роботі (буквалізм у передачі лексико-фразеологічних засобів оригіналу, прикрі помилки у будові речень і т. ін.).

Прекрасною школою для перекладачів були б виступи у пресі майстрів українського перекладу з розповіддю про методи їхньої роботи, про вдосконалення перекладацької майстерності. Дуже слушною є пропозиція перевидати переклади, що належать перу М. Зерова, В. Бобняського, А. Крушельницького, М. Рильського, М. Бажана та ін., а також зібрати воедино й надрукувати влучні уваги С. Руданського, М. Старицького, В. Самійленка, М. Терещенка, Б. Тена, В. Мисика про мистецтво перекладу («Дніпро», 1965, 6).

Порівняно з мовою художньої літератури, мова інших стилів і жанрів письма, зокрема наукового і науково-популярного, висвітлена в періодичній пресі значно менше. За останні три-чотири роки було надруковано лише кілька статей, в яких наводилися приклади прикрих мовних помилок у підручниках для шкіл і вузів 1963; 22. V, I. IX 1964), у монографіях і науково-популярних брошурах, у газетах і журналах («Літ. Україна», 11, 14 VI).

Під рубрикою «Вчительський вогник» «Літературна Україна» опублікувала 21 травня 1965 р. статтю І. Пелипейка про мову читанок для українських шкіл, на думку автора, до жахливого недоскопалу; підручники, пише І. Пелипейко, «рясипіють кричущими вадами щодо мови й стилю, огріхами, які можуть назавжди викликати в маленьких читачів відразу до художньої літератури і до яскравого, самобутнього народного слова».

Співзвучні думки висловлює і А. Коваль у статті «Хай слово мовлено інакше (Нотатки про культуру мови)» («Дніпро», 1965, 8).

Цінність подібних статей, рецензій, висловлювань у тому, що в них звертається увага громадськості на прогалини й упущення в писемній мовній практиці. Але загострити увагу на якомусь питанні ще не означає розв'язати його. Публікацією критичних статей, скажімо, про мову шкільних підручників не зарадити цілком справі поліпшення їх якості, хоч така публікація теж дуже потрібна. «Літературна Україна» почала вже вживати й інших серйозних заходів у цьому напрямі. Так, у 1965 р. вона провела обговорення підручників з літератури для середніх шкіл, що, безперечно, стане у пригоді установам і авторам, причетним до створення шкільних посібників.

Чи не найбільше публікацій у газетах і журналах стосується словників перекладних — загальномовних і галузевих, одномовних тлумачних, мови письменника тощо. Словник є своєрідне мірило розвитку мови. Він фіксує лексико-фразеологічне багатство її протягом усіх епох життя народу. Носії мови користуються словниками у своїй повсякденній практиці. Вплив словників на підвищення культури мови народу величезний. Тому періодична преса, висвітлюючи ті чи інші мовні питання, не може обминати словники як уже існуючі, так і ті, що ще мають бути створені.

М. Рильський у статті «Словник і питання культури мови» («Радянська Україна», 2.3. IV 1963) порушив важливі проблеми розвитку та культури української мови і в зв'яз-

ку з цим відзначив досягнення й недоліки в словниковій справі на Україні. Тонкий знавець мови, М. Рильський висловлював думку, що повний словник — це ідеал, до якого можна лише прагнути і якого ніколи не можна досягти, бо кожен день і кожна година приносять нові поняття і нові слова, що практично не можуть бути зафіксовані в словнику. Але це зовсім не означає, що не може бути хороших словників, які задовольняють потреби суспільства на даному етапі його розвитку.

Після появи цієї статті М. Рильського минуло вже понад чотири роки. За цей час надруковано в пресі чимало кореспонденцій мовознавців, письменників, учителів, представників нашої громадськості, в яких розвиваються ці думки. Так, співробітники Інституту мовознавства не раз виступали у пресі з цікавими статтями-повідомленнями про досі не опублікований «Словарь малорусского наречия» М. Руберовського, про не знайдені ще словники української мови І. Сердюкова і І. Стеценка, про невеликий словник А. Кремера і ін. («Літ. Україна», 16.VII, 20.IX, 19.XI, 3.XII 1963; 12.V 1964). Усі ці статті закликають використати все потрібне із старих словників, щоб Словник сучасної української мови, який готується до видання, був якомога повнішим³.

Широко обговорюється в пресі висловлена М. Рильським думка про тісну співдружність укладачів і споживачів словників. Мовознавець-лексикограф С. Головашук у статті «Чекаємо ваших пропозицій» («Літ. Україна», 4.X 1963), докладно розповівши, яким саме буде Російсько-український словник у новому виданні, звернувся до широкої громадськості із закликом узяти участь зауваженнями та пропозиціями у створенні цієї праці.

У зв'язку з цією статтею на сторінках газет і журналів розгорнулася дискусія, що порушила чимало мовних питань⁴. Учасники дискусії обговорювали принципи відбору лексики для перекладних словників, характер і склад ремарок, доцільність наведення архаїзмів і діалектизмів у словнику тощо. Дискусія триває й досі. Про це свідчать численні відгуки й рецензії на словники, що вже вийшли з друку. Навіть найбільш позитивні з цих публікацій неодмінно містять у собі ті чи інші зауваження й рекомендації, характер і рівень яких зумовлені ступенем філологічної підготовки авторів і їх поглядами на мову та окремі її складові частини. Із знанням справи, кваліфіковано написали рецензії на шеститомний Українсько-російський словник А. Бурячок («Вітчизна», 1964, 7), М. Пилинський («Літ. Україна», 17.IX 1963), І. Шануйслово («Україна», 1964, 6), на однотомний Українсько-російський словник — Н. Швидка («Літ. Україна», 9.II 1965), на Словник літературознавчих термінів — А. Волков («Літ. Україна», 13.I 1967).

У різко негативному плані відгукнулися майже всі наші газети і журнали на появу недосконалого з наукового і лексикографічного погляду Орфографічного словника М. Стефанцева (вид-во «Радянська школа»)⁵.

Не вщухає в періодичній пресі розмова про впорядкування української термінології, про принципи створення українських термінів з різних галузей науки, про удосконалення термінологічних словників. Висловлені з цього приводу думки здебільшого слушні. Так, дійсний член Географічного товариства СРСР П. Ловецький справедливо критикує орнітологічні словники, в яких часто подаються або вигадані, або запозичені, або просто скальковані з російської мови назви птахів замість здавна вживаних в українській мові, зокрема, чайку в цих словниках названо чибісом, синицю — лазорівкою, гаву — сірою воронкою і т. ін. («Літ. Україна», 28.V 1963).

У статті «Огріхи у технічній термінології» В. Гейченко («Літ. Україна», 27.X 1964) слушно відзначає неусталеність технічної термінології та принципів створення її за законами мови. Про розбіжності й неточності в термінологічних словниках, у написанні термінів у спеціальній літературі зауважують М. Каланяк («Літ. Україна», 15.XII 1964), О. Сербенська («Літ. Україна», 13.I 1967) та ін. Важко не погодитися з цими міркуваннями, так само як і з думками, висловленими в статті А. Пильненського «Слово — одяг думок» («Робітнича газета», 24.II 1965) з приводу мови технічних видань, автоматично-бездумного калькування іношомовних слів і термінів у технічних виданнях. Автор закликає приступити до розробки теоретичних основ і методики побудови української технічної термінології. Так, проблема ця справді на часі. Без наукового розв'язання її неможливо уникнути того свавільного поводження з термінологією, на яке раз у раз натрапляємо в двомовних галузевих словниках.

На окремі випадки недбалого ставлення до скарбів української мови, на пропуски влучних слів і фразеологізмів не раз справедливо вказувала преса авторам словничків і збірок приказок, прислів'їв, афоризмів, крилатих висловів. Дуже суворою, проте справедливою критикою зустріла читачька громадськість вихід у світ збірочки «Атеїстичні афоризми, висловлювання» (Держполітвидав УРСР). Так само гострої критики зазнав Малий словник українських імен І. Трійника за українсько-російський суржик у доборі імен. «Літературна Україна» 2 лютого 1965 р. вмістила негативну рецензію Б. Сацюка на цей словник.

³ Див. також статтю Ю. Сталчука із Закарпаття «Усі перлини — до нового словника» в «Літературній Україні», 4.IX 1964 і ін.

⁴ Див., наприклад, статті в «Літературній Україні»: 29.I, 5.III, 9.VII 1965 і ін.

⁵ Див. рецензії в «Літературній Україні»: 18.X 1963, 4.VI 1965; «Україна», 1964, 43, 1965, 5, та ін.

Серед великої кількості словників, що друкуються у нашій республіці, в 1964 р. з'явився новий тип словника — Словник мови Шевченка (у двох томах). Періодична преса одразу ж відгукнулася на його появу рецензіями, здебільшого кваліфікованими і схвальними. Так, у рецензії чл.-кор. АН УРСР Є. Кирилюка «Незгасна, як життя» («Літ. Україна», 11.XII 1964) поряд із слушними зауваженнями щодо реєстру і тлумачень окремих слів Словник мови Шевченка названо «капітальним академічним виданням, свідченням дальшого могутнього зростання української лексикографії, одним із численних зразків гідного шанування великого поета».

Однак були статті-рецензії й іншого спрямування, з помилковими твердженнями і промовчаннями. Так, у № 3 «Вітчизни» за 1965 р. була надрукована рецензія Р. Доценка «Словник Шевченкової мови». Одним із серйозних недоліків Словника автор вважає побудову реєстру. На нашу думку, рецензент, певно, не враховував специфіки словників мови письменників і взагалі лексикографічних праць, а редколегія журналу некритично поставилась до його рецензії, так само як і до його ж статті «Мовна бистринь і словничок веточка» («Вітчизна», 1966, 12), в якій автор ратує за негайне видання українсько-іншомовних та іншомовно-українських словників, звинувачує мовознавців у надто повільній роботі, але й словом не прохоплюється за те, що створення таких словників треба починати з підготовки кадрів перекладачів і лексикографів, які добре володіли б кількома мовами.

А втім, це не єдиний випадок, коли працівники газет і журналів некритично ставляться до тих матеріалів, які вони публікують, не висловлюють своєї думки з приводу надрукованого. Тільки цим, певно, можна пояснити, що останнім часом, коли особливо посилюється увага до питань культури мови, зокрема до мовних норм, на сторінках преси почали з'являтися, поряд із слушними, спірні твердження, помилкові пропозиції щодо вживання тих чи інших слів чи словосполучень.

У багатьох рецензіях відчувається суб'єктивізм: правильним вважається те, що подобається рецензентові. Суто суб'єктивні твердження, «автори яких в оцінці тих чи інших явищ та процесів розвитку мови, а також окремих слововживань виходять не з об'єктивних закономірностей розвитку мови, її внутрішніх законів, її системи, а з власних уподобань та смаків... нічого, крім шкоди, розвитку мови не приносять» (А. Коваль, «Хай слово мовлено інакше», «Дніпро», 1965, 8).

Органи періодичної преси, задовольняючи потреби широкого кола читачів у підвищенні культури мови, дедалі частіше друкують мовні матеріали, серед них — конкретні поради й консультації головним чином щодо вживання української лексики і фразеології, правильного добору синонімів, будови речень і т. п.

Дуже корисні мовні поради знаходимо в статтях і виступах у пресі мовознавців І. Білодіда, П. Горещького, А. Коваль, В. Колтілова, М. Пилинського, К. Ленець, літературознавців Є. Кирилюка, Л. Новиченка, письменників М. Чабанівського, К. Гордієнка та ін. Про вживання окремих слів і висловів досить часто пише письменник Б. Антоненко-Давидович⁶. Правда, в статтях і замітках з питань культури мови Б. Антоненка-Давидовича часом прохоплюються суб'єктивні твердження про те чи інше мовне явище. Про це гідзначалося і в пресі («Літ. Україна», 30.III, 16.IV 1965). У багатьох статтях він дає загальні поради щодо вживання в українській мові таких, наприклад, слів і висловів: мусити, бути повинним, мати щось зробити; відкривати й відчиняти; трапитися, статися, скоїтися; вираз і вислів; військовий і воєнний; незважаючи — не дизлячись; краєвий, гарний, вродливий, хороший, красний та ін.

У нашій пресі не раз друкувалися також статті й замітки, в яких давалися явно неправильні рекомендації щодо вживання або семантичного розрізнення окремих слів. Для прикладу вкажемо на статтю «Як Петрик «вчить» уроки», в якій звужено сферу вживання слова «вчити» («вчити») («Літ. Україна», 18.I 1963) і яку невдовзі слушно заперечила мовознавець К. Ленець, науково обгрунтувавши свої докази і підтвердивши їх багатьма ілюстраціями з класичної та сучасної української літератури («Літ. Україна», 1.III 1963). Так само не слід було, мабуть, без відповідної доробки друкувати й статтю Михайла Кутинського «Щоб точно і повно», в якій є неслухні думки з приводу етимології та вживання окремих слів, наприклад слова різноманітний («Літ. Україна», 10.V 1963).

Заслуговує на схвалення ініціатива наших газет і журналів, які час від часу вміщують цікаві факти про походження окремих слів і зворотів, про вживання крилатих висловів тощо. Такі науково обгрунтовані статті, як стаття П. Горещького «Чому «Конча-Засла?»» («Літ. Україна», 15.VI 1965), статті А. Криценка з біографії слів та «Мандрівки крилатих висловів» («Наука і суспільство», 1965), коротенькі замітки Ю. Колесниченка «З військового словника», «З історії простих слів» («Україна», 1963, 4, 18), І. Березовського, що друкувалися в ці роки в журналі «Україна» під рубрикою «Крилаті вирази», і деякі інші матеріали, безперечно, збагачують наші знання з мови, підвищують культуру усного мовлення.

⁶ Див. його статті: «Щоб яскраво й точно», «Спільно сіяти й спільно полоти», «Задля ясності», «Ваговиті дрібниці» в «Літературній Україні» 19.1, 5.III і 9.VII 1965, 17.I 1967, «Слово рідне» у ж. «Жовтень» № 6, 7, 8, 10 за 1964 р. та ін.

Однак науковий рівень деяких публікацій з етимології слів залишає бажати кращого. Це, насамперед, більшість етимологічних розвідок, надрукованих у журналі «Україна» в 1963—1965 рр. У критичних відзивах на ці розвідки уже зазначалося, що етимології слів «будяк», «водити», «вождь», «вітчизна», «вогонь», «доля», «щастя», «честь», «замок», «зімок», «обруч», «поле», «легкий», «пільга», «поліно» та ін. є, власне, псевдоетимологіями, бо вони не показують зв'язку слова з історією матеріальної і духовної культури, з розвитком мислення носіїв мови⁷.

У багатьох номерах «Вітчизни» друкувалися матеріали до синонімічного словника, зібрані А. Багметом, журнал «Прапор» теж протягом тривалого часу знайомив своїх читачів з матеріалами до Російсько-українського фразеологічного словника І. Виргана та М. Пилипської, хоч з лексикографічного погляду обидві публікації ще дуже недосконалі.

Не шастило і ономастичним студіям на сторінках нашої преси. Ономастика — молада галузь мовознавства, але вона швидко завойовує собі авторитет серед широкої громадськості. Про це свідчить досить велика кількість статей і заміток у газетах і журналах з питань ономастики і топоніміки. Загальноосвітнє, історико-культурне значення ономастики висвітлено в науково-популярній статті голови Української ономастичної комісії К. К. Цілуйка «У світі власних назв» («Наука і суспільство», 1966, 7).

Журнал «Наука і суспільство» під рубрикою «Історія назв» друкує з номера в номер короткі відомості про міста і великі села на Україні. Проте здебільшого під цією рубрикою даються відомості не стільки про походження назви населеного пункту, скільки про виникнення, заснування або розвиток його (див., наприклад, матеріали про Чернігів, Луцьк, Волинь, Володимир-Волинський—«Наука і життя», 1963, 3). Часом етимології топонімів подаються спрощено або й зовсім неправильно⁸.

У «Літературній Україні» від 15 лютого 1963 р. з великою і цікавою статтею «Поки герой не скаже слова...» виступив письменник Б. Буряк. Стаття написана у формі діалога з молодим письменником, який, намагаючись змалювати образ сучасника, ввів у його мову надто багато іншомовних слів. Автор статті порушує важливу проблему про інтернаціональне в національній мові, про взаємозбагачення мов. Однак ця проблема не знайшла ще належного висвітлення в пресі, хоч і має актуальне значення.

На сторінках газет і журналів дуже мало ведеться розмов навколо збірників і монографій про методологічні питання мовознавства, про зв'язок української мови з іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами, про структурно-математичні методи дослідження мови, про закономірності розвитку усного літературного мовлення, про українську діалектологию і ономастику і т. ін.

Не помічені пресою лишилися важливі праці вчених з історії мови, наприклад: «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (колективна монографія), «Назви одиниць виміру та ваги в українській мові» (В. Винника), «Розвиток структури слов'янського речення» (О. Мельничука), «Сучасні українські прізвиська» (Ю. Редька) і багато інших.

• • •

Виступаючи на V з'їзді письменників України, П. Ю. Шелест наголосив на потребі «бережливо, з повагою ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас повинен «берегти і розвивати» («Літ. Україна», 17.XI 1966).

Не може стояти осторонь цього і наша преса. Дбаючи про розвиток мови, треба дедалі більше публікувати статей у газетах і журналах про багатство і красу українського слова, про його образність і мелодійність, про походження, розвиток і взаємозбагачення мов, популяризувати визначні праці вчених-мовознавців, а також кращі зразки мовної творчості письменників і перекладачів — майстрів художнього слова.

⁷ Див.: О. С. Стрижак, Про деякі етимологічні вправи. «Українська мова і література в школі», 1965, 6.

⁸ Див. слушне зауваження О. С. Стрижак про неправильне пояснення етимології назви «Черкаси», «Назва веде до глибини», «Молодь України», 27.VIII 1965.



Л. Г. СКРИПНИК

ПИСЬМЕННИК І МОВА ЕПОХИ

Один із перших дослідників творчості П. Панча академік О. І. Білецький ще у 1930 р. писав: «Петро Панч належить до плеяди письменників, що їх породив Жовтень і що вони разом з тим, як росте Радянська Україна, виростають на письменників великого — художнього і громадського — значення»¹.

У дні, коли Радянська Україна наближається до славного 50-річчя, коли за плечима ветерана радянської прози понад 75 років життя, девізом якого було «робити все, щоб тільки слово служило нашому народові, як служить бійцеві його зброя»², особливо приємно відзначити, що передбачення проникливого критика справдилося.

Той, хто пильно вчитувався у рядки нової, відзначеної Шевченківською премією, книги П. Панча «На калиновім мості», не міг не звернути уваги на автобіографічний образок:

СИНЄ НЕБО, ЯСНІ ЗОРІ

Із записної книжки

Щедро пахне літній вечір. Я здіймаю очі до синього неба, засіяного золотими зірками. Між ними літають уже космічні кораблі, створені світлим розумом моїх співвітчизників — радянськими вченими. В думках оглядаюся на початок мого мосту, аж у дев'ятнадцяте століття, і бачу мужицького сина, який дивиться із хліва в дірочку і бачить тільки глухий завулок.

Бурі революції здули хлівець на околиці провінціального міста, а мужицького сина Велика Жовтнева соціалістична революція взяла за руку, вивела на високу гору, відкриваючи перед ним увесь світ.

Так само, як і шість десятиків років тому, я думаю: «Як би цей Світ змалювати!» («На калиновім мості», 316).

Як би цей Світ змалювати... Саме як...

Особливо гостро постало це питання у перші пореволюційні роки, на світанку літературної творчості письменника. «То були прецікаві часи, оті перші роки після революції, коли тільки почала складатися радянська література, — згадує письменник Іван Сенченко. — Знайшлося багато добрих (а часом і недобрих) людей, які (хто щиро, а хто й нещиро) метикували над тим, як треба писати у цю, вже нову, епоху. Більшість теоретиків, дослідників, учителів і пророків схилилася до того, що писати треба не так, як писали раніше Панас Мирний, Лев Толстой і Шевченко, а по-новому. Що по-новому, то це всім зрозуміло, а от як саме? Отут і починався бій, бо оце «по-новому» кожен розумів по-своєму... Один мудрий чоловік зібрав дві сотні рецептів про те, як писати (рецепти ці називалися «маніфестами», «платформами», «відозвами»), і опублікував їх у єдиному збірнику; вийшла грубенька книжка на 450 сторінок... Особливо нас вра-

¹ О. Білецький, Учасник великого будівництва, у зб.: «Про Петра Панча», К., 1961, стор. 75.

² Петро Панч, На калиновім мості, К., 1965, стор. 267. Далі посилання на цей твір наводиться в тексті.

зив найновіший рецепт, який пропонував геть зовсім викинути з ужитку такі члени речення, як підмет, означення, додаток, обставину часу, місця, способу дії, причини, мети, і залишити тільки присудок, в якому сконденсована не лише розумова енергія людини-творця, а й навіть його фізична енергія. «Схопився. Пригнувся. Побіг. Натис на гашетку. Тра-та-та-та! Тра-та-та-та! Ур-ра! Ур-ра-ра!» Добрий чоловік наводив у своєму трактаті отаке речення й приказував: «Ні, ви тільки вчитайтесь! Сказано все основне, головне, важливе. Це ж не що, а опис атаки. Толстой і Стендаль описували подібні сцени на десятках аркушів, а тут вистачило десяти слів! Яка величезна економія!»³.

Читаєш ці рядки мемуарів і добре розумієш усю складність літературно-мовних процесів початку 20-х років. Молодому літераторові треба було мати справді міцний ідейний гарт, глибоко знати класичну літературну спадщину, відчувати нерозривний зв'язок з народом і його мовою, щоб не зійти на манівці штукарства.

Перші слухачі раннього оповідання П. Панча «Там, де верби над ставом» — Олександр Копиленко та Іван Сенченко, — за спогадами І. Сенченка, помітили, що автор не зважав «на все оте розумування, що він не боявся ні старих тем, ні повноцінного речення з усіма його головними і другорядними членами і що, навпаки, саме завдяки цьому він так зачарував нас. Ошелешений, я сказав, коли закінчилось читання:

— Але як це у тебе виходить: засоби старі, тема стара, а твір — новий!»⁴.

Звичайно, не так просто плюсувалося «старе» і «нове» у ранній творчості П. Панча, але молодий прозаїк на самому початку сміливо йде «на пошуки нових форм втілення слова для створення більш переконливих образів», для всебічного показу «епохи перебудови Світу на комуністичний лад», сказати б словами самого П. Панча («На калиновім мості», 3).

Дослідники мовностилістичної майстерності П. Панча⁵ відзначали, що з кожним повим твором ставав органічнішим синтез мовно-художніх прийомів, які успадкував письменник від кращих традицій класиків української літератури (увага до народного мовного джерела, що живить лексику, фразеологію, ритмомелодіку і словесно-образну систему), і мовних засобів, підказаних радянською епохою (розширення лексичного фонду введенням суспільно-політичної та виробничої термінології, широкое оперування публіцистичними синтаксичними структурами, збагачення асоціацій у засобах образності тощо). Вже в 30-і роки П. Панч стає у ряд видатних майстрів слова. Його мовностилістична практика і теоретичні настанови відіграють велику роль у вихованні художнього смаку радянських письменників⁶.

Нам хочеться відітнути одну яскраву рису творчої індивідуальності письменника: глибоке проникнення у суть мовних процесів, характерних для зображуваної доби, уміння виразними штрихами відбити у творі мовний пульс епохи.

Літописець революції і радянської доби, П. Панч дає прекрасний матеріал з історії розвитку української мови цих періодів. На сторінках його творів живе пристрасне революційне слово:

³ І. Сенченко, Вдумливий, уважний, мудрий... зб.: «Про Петра Панча», стор. 8—10.

⁴ Там же, стор. 10—11.

⁵ І. К. Білодід, Питання розвитку мови української радянської художньої прози, К., 1955; А. П. Коваль, Про стилістичні особливості мови творів Петра Панча, «Жовтень», 1956, 7; і т. ж. Деякі спостереження над синтаксисом творів Петра Панча, «Науковий щорічник за 1957 рік», Вид-во КДУ, 1958.

⁶ Див.: М. Павлюк, Петро Панч про мову, у зб.: «Про Петра Панча».

«Варо бачи воріт скотині... Револьвція кличе, револьвція вимагає — до зброї! До зброї! Хай у нас два мід закованіт своєм поняпінєтє до вряю, хай раби й боягузи посоромлять своєм зіблатє... Хай сміють гади, хай стогають боягузи!» (3, 212—213) ?

Глибина революційних переконань, що знаходить яскравий вияв у мистецьких словесних образах, які ґрунтуються на знайомих народів уявленнях, смислівності і граничний лаконізм — ці риси нового ораторського стилю неодмінно підкреслює письменник, відтворюючи промови більшовицьких агітаторів як у роки революції і громадянської війни, так і в роки кдбування народного господарства.

«Бачи в гугу набилєсь уже повно людей, секретар окружкому вишов на край лєнєтє в гугу».

— Товариші! Ви вже знаєте, що ворог розгромлений на всіх фронтах. Побили ми Колчака, побили Класича, побили Девікіна і Врангеля, побили Петлюру, набили й білополякам. Але й у самих морд в крові. Кожен гад, кожна контра щось та зруйнувала, розбила, спалила. Гадали, може, хоч цим нас доконають. Мовляв, не виживуть. Брешуть, виживемо! Впорались із одним ворогом, упорамось і з другим — з розрухою. На себе тепер робимо, а не на когось (1, 263).

Пально стежачи за зрушеннями у мові, письменник фіксує цікаве явище наснаження давно відомих слів революційним змістом, показує розвиток їх семантики в нових соціальних умовах. Мовознавці неодмінно звернуть увагу на те, як подав письменник функціонування слова «товариш» у ролі звертання, що символізувало новий тип взаємин людей, конденсувало ідею рівноправності:

«— Товариші, на збори виходь! Ковалі вже й горна загасили, варку покинули, нехай даяїн й кінчає, виходь, товариші!»

Слово «товариш» вимовлялось досі пошепки: воно було як пароль, як гасло до боротьби, і, почувши його, всі збуджено загомоніли» (3, 11).

Зрозумівши соціальну суть нового звертання, трудові маси з якоюсь відразу відкидали старі формули типу «люди», «панове», «добродії»:

— Люди добрі!..

— Немаз тепер людей. — гукиув хтось із натовпу. — Тепер усі рівні — товариші!» («На калиновім мості», 88).

«— Панове! Я спізнився трохи ...

— Проженіть його! — кричали з натовпу. — Нехай іде собі до панів, а тут їх нема!» — і перекирили: — «Панове, панове» (3, 325).

Спостеріг письменник і дальшу еволюцію слова «товариші»: під час громадянської війни воно стало синонімом до політичного терміна «більшовики» («червоні») і вимовлялося то з щирою прихильністю бідняками («... Може, знову товариші допоможуть», 5, 15), то з глуфом багатіями («... Ми начхали і на товаришів, і на їх владу: з грішми де завгодно можна знайти батьківщину. — сказав він», «На калиновім мості», стор. 171).

П. Панч переконливо показав, як у мову колись забитих, неосвічених робітників і селян, що волею революції стали активними учасниками суспільного життя країни, бурхливим потоком вливалася нова лексика й фразеологія.

Народ підхоплював мудрі слова Ілліча, які швидко ставали крилатими:

«— Хіба це бабська справа?

— А як баба, так не може бути й командиром? Товариш Ленін сказав, що і кухарки мусять уміти пранити державою» (3, 367);

«Варо узів Митрича за лікоть і лагідно проговорив:

— Нікого, Митричу, і Ленін сказав: «На помилках учаться» (1, 276).

² Цитата виводиться за виданням: Петро Панч, Твори в п'яти томах, К., Держлітвидав, 1961—1962. У дужках наводяться посилання на том і сторінку.

Молодь наших днів, що з дитячих років непомітно для себе засвоює оснoвнi полiтичних знань, довідається із творів П. Панча, яким важким був процес оволодіння суспільно-політичною термінологією для багатьох неграмотних бійців революції:

«— Ну, так як же ти, товаришу Суєдко, розумієш слово «раб»? Хто це буде? — запитав його Духота.

Кіндрат зморщився, почухав уже лоба, але, мабуть відчуваючи, що й на цей раз там не було гідної відповіді, сердито, ніби й не чув запитання, посунув за двері.

Бесіда точилася далі. Кіндрат, обігнувши школу, підійшов до вікна і, всунувши голову, крикнув:

— Чуєш, Духото! Раб — це котрий під буржуєм ходить» (3, 449).

Хай ще наївно, не завжди розуміючи справжню суть, хай часом у суспільстві зі словами, що не дуже пасують до нової ідеології (це неодмінно створює гумористичний ефект), але дедалі частіше і вдумливіше вживають робітники і селяни суспільно-політичну термінологію, породжену чи активізовану революцією:

«Другим під'їхав парубок у козушку і смушеній шапці. Він привів із Краснянки аж сімдесят партизанів і помітно пишався:

— Чули, що ідею маєте, ми теж, щоб за ідею, а коні взяли із панського маєтку.

— Там такого лозунгу нарobiliли, — додав хтось із гурту, — що й свій свого не впізнає!

Його командир зніяковів.

— Я так думав: може, й неправильно, зате всіх гадів перебили» (1, 439).

Поступово стаючи узвичаєною, органічною, лексика такого типу впливається і в художньо-образну систему мовлення персонажів з народу:

«— Коверзує, моя тобі старий режим, — пирхав Митрич» (1, 278);

«У тебе, Петровичу, не голова, а я тобі скажу, просто ком'ячейка» (там же, 286) тощо.

Минуло небагато років з часу встановлення Радянської влади на Україні, і письменник, відвідавши один із СOЗів, з радістю констатує, що те «традиційне село, на яке так довго дивилися очима Печуя-Левницького», докорінно змінилося:

«Революція в сільському господарстві і побуті перегнала нашу уяву. І коли нас дивує той певпинний поступ, що ми його спостерігаємо в індустріальних центрах, то поступ села, одвічно косного села, мусить не тільки дивувати, але й змінити в нас до нього ставлення» («На калиновім месті», 254).

Цікавими у цьому зв'язку є слова письменника: «Досить було побути годину в «Куці», щоб переконатися, що наша лексика з селянського побуту вже пасе задніх» (там же, стор. 254).

Зміни в свідомості і в мові громадян нової, соціалістичної держави, викликані культурною революцією, знайшли яскраве відбиття у мовних партіях персонажів багатьох творів письменника.

* * *

Поеднання тонкого чуття дослідника мовних процесів епохи з талантом митця особливо виразно розкрилося в історичному романі П. Панча «Гомоніла Україна», у жанрі, що є «ніби точка, в якій історія, як наука, зливається з мистецтвом; є доповненням історії, її другою стороною»⁸.

З натхненням ученого-історика опрацьовував і осмислював П. Панч численні пам'ятки минулого — літописи, листи, універсали, щоденники, історичний фольклор, щоб перелити свої спостереження у художню форму,

⁸ В. Б е л и н с к и й, Разделение поэзии на роды и виды, «Избранные сочинения», М., ОГИЗ, 1947, стор. 180.

«через мовну стилістику наблизити читача до тодішніх часів», коли «і взаємини людей були інші, і провідні ідеї інші, і не так думали, і не так говорили, як зараз» (5, 443—444).

Високу художню майстерність історичного роману визначають насамперед тим, щоб автор «судив своїх героїв за поняттями не свого, а їх часу, щоб він дивився їх очима, жив їх життям, міркував відповідно до їх розумового розвитку і щоб на ту ж точку зору міг поставити і своїх читачів»⁹. Такого художнього ефекту у зображенні минулого і досяг П. Панч, знайшовши оригінальні мовні прийоми соціального окреслення епохи XVII ст., відтворення культурно-побутового колориту та типізації мови історичних персонажів: «У художньому слові, в етнографічній деталі оживає український безкрай степ з його травами, квітами та іншим зелодом, оживають народні прикмети, народний календар, народні звичаї і повір'я. Мало який твір так звучить піснею, так сяє живомовними фразеологізмами, як цей історичний роман. І в той же час — тут немає есенцій, немає натуралізму і нарочитого добору. В організації різних компонентів мови відчувається природність, невимушена пропорційність і естетична злагожденість»¹⁰.

Слід підкреслити, що при винятковій увазі письменника до історичних пам'яток (саме вони визначають сюжетну канву роману, підказують потрібні лексико-фразеологічні засоби зображення складних суспільних процесів, відтворення забутих тепер реалій побуту, допомагають виробити певний інтонаційний лад твору тощо) все ж основним джерелом стилізації мови епохи у романі «Гомоніла Україна» стала невичерпна у своїх стилістичних можливостях розмовна мова народу, її фольклорний і діалектний різновиди.

Своєрідність мовної атмосфери епохи розкривають дбайливо відшукані письменником і вкраплені як у діалогічну мову, так і в авторський текст роману словесні перлини народної творчості, що «з давніх-давен є невідступним і своєрідним супутником історії»¹¹, «вірним дзеркалом народного життя, правдивим літописом історичних подій»¹².

Повз увагу письменника не пройшли афоризми, прислів'я і приказки, виникнення яких пов'язується саме із зображуваним історичним періодом визвольної боротьби українського народу. Так, вислів «ще не змерла козацькая мати», що давно увійшов у фонд української фразеології, був відомий, за історичними джерелами, уже Богданові Хмельницькому. Оповідаючи про набіг Чаплинського на хутір Хмельницького, літописець Г. Грабянка зауважує, що майбутній гетьман «только рекъ» живъ Богъ и Козацкая не умирала мати. Не все еще Чаплинскій у мене побралъ, когда шаблю въ рукахъ маю»¹³. Цей же фразеологізм звучить з уст Богдана Хмельницького у шкільній драмі 1728 р. «Милость Божія...»:

... Не отобрали еще ляхи нам остатка:

Живъ Богъ, и не умерла Козацкая Матка¹⁴.

У романі «Гомоніла Україна» цей вислів відтворюється у репліці Максим Кривоноса:

⁹ Н. А. Добролюбов, О русском историческом романе, Полное собрание сочинений, т. I, 1934, стор. 530.

¹⁰ «Курс історії української літературної мови», т. II, за редакцією І. К. Білодіда. К., 1961, стор. 284.

¹¹ О. М. Горький, Літературно-критичні статті, Держлітвидав, К., 1951, стор. 35.

¹² М. Рильський, Література і народна творчість, К., «Радянський письменник», 1956, стор. 13.

¹³ «Літопис Григорія Грабянки», К., 1854, стор. 34.

¹⁴ «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», т. II, в. I, стор. 142.

«... Максим Кривоніс процідив крізь зуби: «Ой пане Потоцький, начувайся, шевлю-го, бо не вмерла ще козацька мати» (4, 19).

Козацькі звичаї, хоробрість народних месників, їх волелюбство і винахідливість підкреслює письменник фразеологізмами, що виникли колись у їх середовищі: *козаків не вчити, як турка дурити; руки короткі до козака; хто наступає, той не втрачає; до булави треба голови* тощо. Подібним же мовним матеріалом відтіняється соціальне тло епохи, одвічна ненависть до панства: *пани респектні, та земля по них плаче; сіяли жито, а вродили пани; сидить чорт та й плаче, що панам моди не настає* та ін.

Урочистою простотою і суворістю далеких часів віє від народних формул вітання, побажань тощо, які так вдало вмонтував письменник у канву роману:

«— Помагай біг! — проказав од порога густим басом дід.
— Раді в хаті гостя вітати, — уклонився поштиво Вернга.
— Чи дозволить пан господар?..
— Аби з добром, чоловіче, а ми завжди з ласкою.
— Ласкою зустрічай, козаче, на розум слухай, а прощай по заслuzі. — І кобзар почав роздягатися» (4, 25).

П. Панч прагне проникнути у глибини народної мови, прорвавши пелену слів, «що від щоденного вжитку стираються, як мідяки»:

«Ми багато дечого забули із тих мовних скарбів, якими володіли наші предки, — справедливо нарікає письменник. — А кому ліньки навчитися народної мови, той навіть вдається до такого вірного пугала, як «архаїзм». Все в нього, чого по своїй ліності не знає, є вже архаїзм. А гляньмо, як образно говорив народ, та подекуди так і нині говорить: «Кривавим потом дороблятися хліба», «Здоров'є йому служило», «Став із сили спадати», «Більше слави, як пожитку», «Застався, а постався!» Такі слова ніби озвучують твір, надають йому поетичності, головне, справжньої національної форми» (5, 447).

Ось чому не старослов'янізми — ці вже традиційні елементи мовної стилізації старовини — домінують у романі «Гомоніла Україна». Майстер історичної прози дбайливо відшукує і обережно вкрапляє і в діалогічну мову, і в авторський текст староукраїнські слова, які вийшли з широкого вжитку, але були в активному фонді мови XVII ст. (частина з них — типові для тих часів полонізми) — *притуга, малжони, однострої, ребелія, регула, презент, глибка; присоглашати; респектний, алорний, субтильний; окропно, купно, спорозно* тощо. З винятковим художнім тактом вводить письменник у мову персонажів також діалектизми (лексичні, рідше — граматичні), які немовби натякають на своєрідність розмовної мови XVII ст.¹⁵

У романі «Гомоніла Україна» відчуття колориту епохи постійно підтримується і порівняннями, які викликають асоціації з життя далекого минулого:

«Майже місяць вони думали про цю хвилину, коли блисне перед ними, як *гетьман булавою*, Київ своїм золотим верхом» (4, 176).

Фігурально вжиті баталізми історичного фонду воскрешають напруження епохи визвольної боротьби, доби, повної боїв і збройних зіткнень:

«Попереду лежав ставок, *мов шабля дамаської сталі*» (4, 16); «Вона летіла, як *стріла, пущена з туги натягнутого сагайдака*» (4, 41); Другий (вершник), з горбатим носом, з ву-сами як *ятагани*, глянув їй просто у вічі» (4, 41); «На вгороді, як *козацькі списи*, стир-чали собачі рожі, жовтіли *гвоздики*» (4, 473) тощо.

¹⁵ «Вивчення діалектів, — підкреслював акад. Л. А. Булаховський, — є чи не найкращий спосіб справжнього освітлення тих лише уривчастих, неповних фактів, що їх наука здобуває з пам'яток писемної мови» (Л. А. Булаховський, Наші завдання, «Діалектологічний бюлетень», в. I, К., 1949, стор. 3—4).

Пронісши через усю творчість любов до сталого порівняння з соковиті народно-розмовної фразеології¹⁶, що складалася протягом багатьох віків, П. Панч збагачує у творах на сучасну тематику коло художньо-образних зіставлень явищами нової дійсності, характерними деталями, сказати б умовно, сьгоднішнього дня.

Нікого зараз не здивуєш густою мережею телефонного зв'язку навіть у найвіддаленіших куточках України, — річ звичайна. А як перенестися в думці до часів, коли «революція вбивалася в колодочки», коли кожен вкопаний стовп був символом великого перетворення, то по-новому заіскритися образне порівняння письменника:

«... А телефонні дроти, як срібні струни революції, не чекали, а нервово співали своєї пісні (голосної та бадьорої)» (5, 19).

Соціальне тло періоду непу, поширення у мові тих часів суспільної термінології, яка визначала характер нової політики, підказали письменникові цікавий аспект іронічного порівняння:

«... Моя мати, вбита горем і соромом, що породила такого сина¹⁷, гірко зітхала. Від колодязя вона зайшла до Матєя і, випросивши у школярки на хвилинку цю книжку, понесла її додому з такою ж радістю, як непман повістку про добровільне самопопідаткування» («На калиновім мості», 84).

З такою ж майстерністю відтворює П. Панч через порівняння мовний колорит певного виробничого середовища. У повісті «Облога ночі», наприклад, центром багатьох порівнянь стають реалії шахтарського побуту, гірничі терміни:

* «Клим... відкинув їх від себе, як грудки вугілля з вибою» (3, 203); «... Маруся, з великими сірими очима, гнучка, як линва, ... потягнулася до нього» (226); «... В невеликій камері набито було людей, як у нарядці перед спуском у шахту» (260); «Гордій Байда засопів, як над важкою грудкою вугілля» (279); «Діти задирали на нього голови, як на терикон» (285); «Гвинтівка, наведена в натовп, дрижала в його руках, як запущений у породу пневматичний молоток» (327) і под.

Підкреслюючи виняткове значення мови як першоджерела художньої літератури, гостро картаючи тих, що «ставляться до слова, до основної зброї в творчості, як рахівник до кісточок на рахівниці» (5, 467), і плодять «штамповані образи», П. Панч із спостережливістю і вдумливістю мовознавця-дослідника стежить ще й за тим, як розвивається і функціонує українська літературна мова, здобувши необмежені права мови вільної, соціалістичної нації, аналізує труднощі, які переборювала вона на шляху свого невпинного поступу.

Письменник тонко розвінчує спроби «самостійників» реставрувати під час громадянської війни для щоденного вжитку мову історичних універсалів. «Бавлячись козацькою романтикою», вони залюбки пересипали свої промови і писані реляції словами типу «позаяк», «понеже». П. Панч переконливо доводить безперспективність цих заходів: дуже швидко ті, що «летіли на примару козацьких жупанів», зрозуміли, що час старовинних атрибутів минув, що «з матнею козацьких шароварів легко заплутатися у трибках машини», що народ не сприйняв ні політичної платформи удаваних уболівальників за самостійність України, ні їх недолугої мовної архаїзації:

¹⁶ Різноманітність типів сталих порівнянь, їх асоціативна широта у творах П. Панча — вдячна тема для окремої розвідки.

¹⁷ Письменник стурбував матір тим, що в оповіданні «Данило Харитонович» висміяв забобони свого дядька Данила.

«... Не можна вже буде й балакати по-нашому, а тільки так, як у книжках дру-
кують» — Я собі балакаю, як умію. Нехай вариводи (багатії) позаякають» (З, 345).

П. Панча обурюють випадки калічення української мови, що почалося в період українізації, коли за цю справу бралися люди, які не знали мови і тому прикрашали вівіски і оголошення такими знахідками, як «зубовий врач» чи «здається покой, хід через унутреності хазяйки»...

Гнівний протест письменника викликає позиція тих «окультурених», але насправді далеких від культури людей (письменник назвав їх «зоологічними шовіністами»), які зрікалися рідної мови, виставляли її на глум, вважаючи нездатною для широкого вжитку.

У 1918 р., згадує П. Панч, «колишній учитель Решетняк почав зустрічати мене ви-
гуками:

— Залізяку на пузяку — гоп! Бери, мели, їж!
— Крім ваших безглуздих прикладів, є й справжня українська мова, — відказував я, уже надто роздратований. Решетняк народився в сусідньому селі. Батьки його були, правда, мішани, але їм і на думку не спадало глузувати з рідної мови. А синок — вийшов у пани» («На калиновім мості», 80).

Відвідавши у 1945 р. Закарпаття, звільнене Радянською Армією, письменник з боєм пише про тяжку спадщину національного гноблення того періоду, коли закарпатські українці були відірвані від усієї України, коли, за свідченням місцевих жителів, дітей учили «і по-мадьярськи, і по-чеськи, тільки не по-нашому».

Письменникові довелося дискутувати з тими, хто нехтував мовою корінного населення Закарпаття, як це було в Мукачеві:

«Мій співбесідник послужливо сказав:

— Журналіст! Всегда нашол что-нибудь кстаті.

Я ще не чув тут такого «язичіє» і тому здивовано спитав:

— Пробачте, ви тутешній?

— Сам я з Ужгорода, а служу тута.

— Я балакав із гуцулами, у них чиста українська вимова. А якою мовою говорите ви?

Мій співбесідник викривив губи і поблажливо відказав:

— Гуцули неграмотні, тому й говорять по-простому, по-українському. А я про-
странітель руського язика» («На калиновім мості», 289).

Доля звела письменника ще з одним бездумним «пространітелем руського язика», який «довго і старанно псував російську мову і був не тільки здивований, а навіть невдоволений, коли йому дали зрозуміти, що його місія шкідлива» (там же, стор. 290). Це дивовижне «язичіє» проглядало із вівісок і з реклами. «В Ужгороді над дверима до одного будиночка я прочитав вівіску: «Химическое чистилице». Мимохіть посміхнувся, а коли побачив ще над одною крамничкою із змішаним крамом вівіску «Смешные товары», стало вже не смішно, а боляче. Закарпатців позбавили не тільки рідної, а й будь-якої мови» («На калиновім мості», стор. 294).

Усі ці факти, наведені письменником, належать уже історії. Завдяки неухильному здійсненню ленінської національної політики мовою школи, науки, преси, театру на Закарпатті, як і по всій Радянській Україні, стала українська літературна мова. Проте спостереження письменника над фактами мовного безкультур'я не втратили своєї актуальності і тепер. Вимогливий до культури власного слова, П. Панч виховує в нас почуття поваги до мовних скарбів українського народу, викликає щире бажання оберігати їх від калічення, дбати про їх збагачення і вдосконалення.

Мовно-художня майстерність письменника, його світоглядне й естетичне кредо ставлять ім'я П. Й. Панча поряд з іменами тих видатних митців слова — Ю. Яновського, А. Головка, О. Вишні, О. Довженка та ін., — які, розвиваючи принципи соціалістичного реалізму, заклали міцні підвалини української радянської класики.

О. С. СТРИЖАК

ОХТИРКА ЧИ «АХТИРКА»?

Місто *Охтирку* (нині районний центр Сумської області, що лежить на однойменній лівій притоці р. Ворскли) заснували в 1641 р. українські селяни і козаки, які втекли від панського гніту. У документах 1646 р. воно згадується у формі *Ахтыр* серед «слобід» Лівобережної України, захоплених «способом квалтовным и военным»¹. Після возз'єднання України з Росією в 1654 р. «за позволенієм тогда бывшаго полковника *Ахтырки* Демьяна заведенъ новый монастырь, называемый *Ахтырскій*, на горы высокої, образом кургана, зовомый *Ахтырь*, иллі *Ахтырское* городище, надъ р. Ворскломъ»². Назва цієї гори мала ще варіант *Ахтырь*³.

У пам'ятках українського Лівобережжя 2-ї половини XVII ст. поряд з уже відомим офіційним варіантом *Ахтырка*, який залишився і до нашого часу незмінним у російській мові, засвідчена місцева українська назва *Охтирка*. Тенденція передавати в запозиченнях початкове А- як О- виникла ще в ранній період існування давньоруської мови і діяла в епоху Київської Русі (пор.: XI—XIII ст. — *Офонасии*, *Ольксандрию*, *Олексию*, *Онанія*⁴; *Обакумъ*, *Ондронъ*, *Осколдъ*⁵; *обезы* «абхазці», *обры* «авари», *ормены* «вірмени, рос. армяне»; літоп. *Обрамль* мость «Абрамів міст»; *Орбатъ* «Арбат»; урочище *Обровъ* у колишньому Переяславському князівстві та ін.⁶ Ця тенденція діяла в українській мові протягом усього її історичного розвитку аж до сучасного періоду (пор.: *олтарь*, *Олександро*, *Оверкича*⁷ — XIV—XVI ст.; імена *Опанас*, *Оверко*, *Оксана* та ін.; населені пункти *Олександрія*, *Олексіївка*, *Обазівка* — від прізвиська *Абаза*; затока нижнього Дніпра *Оджигільна* від *Оджиголь* і т. д.).

Варіант *Охтирка* зустрічаємо в одній з українських пам'яток XVII ст.: «челомбита Андреево Нахименково, обивателя *Охтырского*», а в офіційній частині цього ж документа — «црю, гедрю и великому князю Алексею Михайловичу всея Великия и Малыя и Бѣлыя Россіи самодержцу беть челомъ сирота твой *Ахтырской* мешанинъ Андрушка Нахименко»⁸. У козацькому літописі С. Величка поряд з *Ахтырка* в описі подій 1668 р. дається «о уступленію Ромодановского отъ Опошнего и Котелви до *Охтырки*», 1682 р. — «житель *Охтырскіе*» тощо⁹.

¹ Дяв.: «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах», т. I, М., 1953, стор. 447.

² «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», т. VII, СПб., 1903, стор. 320.

³ Там же.

⁴ Дяв.: О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. Й. Тараненко. Історична граматики української мови, К., 1962, стор. 121.

⁵ Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей, отд. I, СПб., 1898.

⁶ Там же, отд. II.

⁷ О. П. Безпалько та ін., зазнач. праця, стор. 121.

⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века, в. II, Чернігів, 1912, стор. 114—115.

⁹ Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке составил Самонил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720, т. II, издана Временною комиссиею для разбора древних актов, К., 1851, стор. 159, 521.

Цей варіант засвідчує і українська художня література. В поемі І. Котляревського «Енеїда» читаємо: Турн «доживавсь тоді вертепа, хлистав з мідьги Охтирський мед»¹⁰.

Написання в російському тексті *Ахтирка*, в українському — *Охтирка* послідовно простежується у творах відомого українського поета Я. Щоголева, який народився, виріс і написав деякі свої твори в Охтирці; пор. в листі до М. І. Петрова від 14.V 1883 р.: «... родился в г. *Ахтырке* ..., ... в четырех верстах от *Ахтырки*, над р. Ворсклом, есть гора, на которой два столетия назад построен монастырь...»¹¹, але в листі до В. С. Гнилосирова від 23.XII 1889 р.: «... як приїдеш на святки додому в *Охтирку*»¹², чи в його українських поезіях: «Іхав я на полювання із *Охтирки* до озір...»¹³, «Коли поїдеш навпростець з *Охтирки*...»¹⁴ та ін.

Варіант *Охтирка* послідовно проходить в усій українській науковій (зокрема в працях слобожанського історика Д. І. Багалія¹⁵), діловій і довідковій літературі (*Охтирка, Охтирський район, Охтирська сільрада*¹⁶; *Охтирка, Охтирський полк*)¹⁷, а також у народнорозмовній мові (пор. *Охтирський шлях на Гадяччині та Зіньківщині, Полтавської обл.*).

Вивчення географії поширення назв типу *Ахтирка* — *Охтирка* показує, що вони відомі переважно далі на схід. Пор.: *Ахтырь* — ліва притока Кубані на Північному Кавказі¹⁸, там же озеро *Ахтырское*; село *Ахтырка* на р. Вор'ї в районі Димитрова під Москвою і на струмку Колпенська Плата в районі Малоархангельська на Орловщині; *Ахтырка* (Скеріно) на струмку Реокті в районі Білої, хутір *Ахтырский* на річці Лужня на Смоленщині; *Ахтырка* (Пречистинський Буерак, Кошелево) в районі Тамбова; *Ахтырка* (Сиртке-Коджалка і Ельгери-Коджалка) на р. Біюк-Карасу в районі Феодосії; *Ахтырская* в районі Темрюка в Краснодарському краї; хутір (Vorwerk) *Ахтырский* в районі Вєсьєгонська, колишньої Тверської губернії; *Ахтырское* (Крем'яне) в районі Льгова і в районі Щигрів на Курщині; *Ахтырское* (Язиково) в районі Саранська на Пензенщині; *Ахтырское* (Матренино) на р. Береза на Смоленщині та ін.¹⁹. Очевидно, *Новоохтирка* в Луганській області походить від *Охтирки* на Ворсклі.

Отже, усі топоніми цього ряду, за винятком р. *Ахтири* на Північному Кавказі, не вказують на свій зв'язок (тим більше секундарний) з гідронімією (пор.: тюрк. актуг «примусити текти, направляти течію»). Та й сама назва притоки Кубані, особливо зважаючи на гірський характер північнокавказького рельєфу, не виключає можливості відоронімічного (похідного від назв рельєфів, зокрема гір, підвищень тощо) утворення.

На ймовірність відоронімічного походження назв поселень і назви річки *Охтирка* (пор.: давня назва гори *Ахтир* || *Ахтур* і назви сусідніх сіл і річки *Охтирка*) вказують часті випадки перенесення місцевих номенклатурних назв гір, бугрів, шпилів тощо в потапонімію (систему річкових назв). Пор.: *Грунь, Грунь-Ташань, Грунь-Черкес* у басейні Псла (при

¹⁰ Див.: І. П. Котляревський, *Енеїда*, Держлітвидав УРСР К., 1955, стор. 119.

¹¹ Яків Щоголев, *Твори*, Держлітвидав УРСР, К., 1961, стор. 277.

¹² Там же, стор. 309.

¹³ Там же, стор. 164.

¹⁴ Там же, стор. 201.

¹⁵ Див.: Д. І. Багалій, *Історія Слободської України*, вид-во «Союз», 1918, стор. 32—33.

¹⁶ Див.: «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ». К. 1947, стор. 535.

¹⁷ Див.: УРЕ, т. 10, стор. 436.

¹⁸ М. F a s m e r, *Wörterbuch der russischen Gewässernamen, Lieferung I, Berlin — Wiesbaden*, 1960, стор. 58.

¹⁹ М F a s m e r, *Russisches geographisches Namenbuch, Band I, Lieferung I, Wiesbaden*, 1962, стор. 209.

укр. діал. *зрунь* «бугор, гора, гірський хребет»); *Бердо* — притока Ясениці у басейні верхнього Дністра (при карпато-подільському *бердо* «стрімка гора, прірва»); *Бугор* — притока Згару у басейні Південного Бугу (при укр. *бугор* «невелике підвищення»); *Лиса Гірка* (XVII ст.) — притока нижнього Дніпра, де тепер *Лиса гора* в районі м. Василівки, *Лисогір* у басейні ріки Удаю і т. ін.

Зіставлення варіантів *Ахтир* || *Ахтур* як між собою, так і з іншими назвами, дозволяє виділити компоненти *Ах-* і *-тир* (або *-тур*). Ця думка підтверджується аналізом цілого ряду назв, зокрема річок, напр., *Ахтуба* — лівий рукав нижньої Волги і ріка *Актюбе* (*Актубе*) в Оренбурзькій області; *Ахсу* в бас. Терека і численні *Аксу* («Білі ріки» як протиставлення до Карасу); *Ахтай* || *Актай* в бас. Ками; *Ахтіуша* — ліва притока Волги в колишній Самарській губернії, *Ахтіуша* (*Ахтіушка*) — права притока Волги в районі Ульяновська, а особливо річкові назви типу *Алатиыр* — ліва притока Сури в басейні Волги. Компоненти *ак*, *аг*, *ах* тюркського походження означають «білий» (пор.: *Аккерман* — сучасний Білгород-Дністровський, с. *Агдара* «Біла ущелина» в Азербайджані та ін.).

Компонент *-тур* [-*тир*: тюркське чергування голосних у (и) — и (у)] можна пов'язати з турецьким запозиченням з арабської мови *тур* «гора».

Отже, *Ахтир*²⁰ — це «Біла гора», а похідне від нього *Охтирка* — «Білогірка», або «Білогорівка». Ймовірність цього пояснення, можливо, підтверджує і місцевий різномовний комплекс власних географічних назв з компонентом *Біл-*. Так, у районі м. *Охтирки* знаходимо озеро *Біле*, сама р. *Охтирка* впадає у *Ворсклу*, назва якої у перекладі з мови давніх іранських племен означає *Біла ріка*, а в її басейні є ряд поселень з назвами типу *Белгород*, *Беломестна*, *Білки*, *Білики*, *Більськ* тощо. Деякі з цих назв виразно контактують з місцями, де є поклади крейди, каоліну, вапна, оголення яких можна спостерігати на берегах місцевих річок (пор.: річка *Меловий Колодезь* — права притока *Ворскли* в колишній Курській губернії та ін.).

Отже, тюркська назва *Ахтир* || *Ахтур* була засвоєна місцевим українським населенням як фонетично, так і словотворчо з перенесенням її у місцеву топонімічну систему у формі *Охтирка*, яку й слід вважати нормою для української літературної мови²¹.

Від редакції. Письменники, історики, мовознавці, зокрема автор цієї статті, не раз виступали у пресі з обґрунтованими пропозиціями щодо уточнення назви міста Ахтирки Сумської області. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про уточнення найменувань деяких районів Української РСР» прийнято найменування: місто Охтирка і Охтирський район (Див.: «Відомості Верховної Ради УРСР», № 48, 16.XII 1966, стор. 522).

²⁰ В. А. Никонов виводить назву *Ахтир* з *ак-тура* («біла фортеця»). Див.: В. А. Н и к о н о в, Краткий топонимический словарь, М., 1966, стор. 37.

²¹ Див.: «Українська мова і література в школі», 1963, 8, стор. 81.

СЕМАНТИЧНІ ВІДТІНКИ СЛІВ

Упертий, наполегливий, настійливий, настійний, настирливий. В українській мові у значенні «твердий, непохитний у прагненні до чогось, у здійсненні чогось» уживаються слова *наполегливий, упертий*.

«Вона була дівчина *наполеглива, вольова*» (В. Кучер); «Сумною чередою, тяглись роки злигоднів і *наполегливої* праці» (О. Довженко); «У тайгу прийшли люди, а з ними її машини. Це був особливий людський рід, *упертий* і допитливий, це були люди, що не звикли зупинятися на півдорозі перед труднощами» (О. Донченко).

І дивиться з стіни задуманий Франко
мені в лице ласкавими очима
в промінні наддністрянської зорі...

Комуністичні ми каменярі,
ми, ряд живий, йдемо на місце мертвих,
єднає нас борні вогонь *упертий*

(В. Сосюра).

Упертий означає ще постійний, безперервний, такий, що довго триває¹.

Уже кружляє листя жовто-ржаве,
Щоб на асфальті мокрому спочить,
Уже рудіють на газонах трави,
І дощ *упертий* по дахах шумить.

(М. Рильський).

«Ходять *уперті* чутки, що ворог зовсім недалеко від Полтави» (О. Гончар).

На означення «твердий, непохитний у прагненні до чогось, у здійсненні чогось» вживається ще й слово *настійливий*, пов'язане з характеристикою людини чи її дій. Наприклад: «Товариш по службі таки привіз ноти з Ташкента на *настійливі* замовлення інженера» (І. Ле); «Голос у бригадира був рівний і *настійливий*» (І. Волошин).

Поняття абстрактне у значенні «дуже упертий, сильний» передається словом *настійний*², наприклад: «Таким *настійним* було бажання зайти зараз туди, в ограду, і поблукати в саду, аж там, біля паркана» (А. Хижняк).

Слово *настирливий* означає «нав'язливий», «надокучливий», «набрндливий»: «Гапушеві хотілось просто з каменя стрибнути через тин і вткати од *настирливої, причепливої* баби» (І. Нечуй-Левицький).

Таке *настирливе* безсоння
І невідступний слів прибій,
Мов стукався об підвіконня
І в шини — птиць гарячий рій.

(М. Рильський).

«*Настирливе*, одноманітне, безнадійне, як сіра мжичка, дзижчання балалайки і пісня флейти» (І. Микитенко); «Його починала дратувати *настирлива* безцеремонність невгамовного гостя» (А. Хижняк).

Поширена стилістична помилка полягає в тому, що слово *настирли-*

¹ *Упертий* у значенні «непоступливий, такий, що прагне домогтися свого, всупереч необхідності, здоровому глуздові» тут не розглядається.

² *Настійний* може ще вживатися у значенні «насушний», «конче потрібний», наприклад: «... Є *настійна* потреба найближчим часом підготувати і видати глумачний словник української мови».

вий, яке звичайно має негативне забарвлення, неправомірно вживають у позитивному плані замість слів *упертий, наполегливий* або *настійливий*. Наприклад: «Йому подобалася ця *настирлива*, прудка дівчина з акумулюючими невичерпної енергії всередині» (О. Донченко).

До речі, слово *настирливий* вживається у фразеологізмі «настирлива ідея», тобто *idée fixe* (неправильно: «нав'язлива ідея»).

Особистий, особовий. Ці слова дуже часто плутають: поширеною помилкою є вирази «*особистий склад* військової частини» (замість *особовий*) або «*особові речі* учня» (замість *особисті*).

Особистий вживається, коли йдеться про людську індивідуальність, особистість, про те, що безпосередньо стосується окремої людини: її долі, життя, почуттів, переживань і т. ін. Наприклад: «Але з кожною годиною, як це буває в молодості, він все більше переконувався, що вже не матиме свого *особистого* щастя» (М. Стельмах); «...В інших могло бути щось не гаразд в *особистому* житті, і тоді вони мали право скаржитись, вимагати співчуття і допомоги. У Воронцова мусило бути завжди все гаразд, і було б дивно почути, що він на щось скаржився: адже це Воронцов» (О. Гончар). Отже, *особистий* — це індивідуальний, той, що стосується індивідуума.

Особовий вживається для передачі окремого, але певною мірою стереотипного, неіндивідуалізованого.

Прикметник *особовий* вживається також як граматичний термін: *особовий займенник, особові закінчення дієслів, особові речення*.

Як правильно сказати — *особиста* чи *особова* справа, *особисті* чи *особові* рахунки? Виявляється, що можливі обидва словосполучення, але кожне з них треба вживати у певному контексті.

Особиста справа — це справа, яка стосується певної особи, її інтересів, наприклад: «Мати вважала, що одруження сина — його *особиста* справа». *Особова справа* — це сукупність документів, що теж стосуються окремої людини, але ці документи стереотипні за своєю формою, складом і змістом. Наприклад: «У нового начальника відділу кадрів усі *особові справи* були в зразковому порядку». Отже, у реченні: «Закінчивши оформлення *особистої справи*, Гнат тяжко замислився і просидів так аж до обіду» (Г. Тютюнник) треба було вжити не *особиста*, а *особова справа*.

Особовий рахунок — це рахунок, що відкривається на певну особу в ощадній касі, або картка квартиронаймача в бухгалтерії домоуправління.

Особисті рахунки — це взаємні претензії, образи, незадоволення.

Дуже поширене в сучасній мові словосполучення *особовий склад* на позначення складу робітників, службовців установ або підприємств, а також персоналу військових частин. Наприклад: «Партійні організації Радянської Армії забезпечують проведення в життя політики партії в Збройних Силах, згуртовують їх *особовий склад* навколо Комуністичної партії» (Статут КПРС), «Загинув увесь *особовий склад* однієї гармати» (В. Кучер). І як порушення норми сприймається словосполучення *особистий склад*: «На воді свою бойову майстерність показують підводники — *особистий склад* протичовнових кораблів» (з газет).

Є. ЧАК

Торжество — урочистість. *Торжество* передає поняття: 1) перемоги, повного успіху: *торжество дружби народів, принципів пролетарського інтернаціоналізму*; 2) вершини, найвищої точки, вінця чого-небудь: «То було *торжество* сили, краси, пластики, грації» (Д. Ткач); 3) почуття радості, тріумфу з приводу успіху, удачі в чомусь: «Очі... сповнені... сяючим *торжеством*» (А. Дімаров); 4) свята, святкування на честь якоїсь

визначної події, ювілейної дати і т. ін.: «Тут було ціле українське товариство, яке зробило з стрічі зо мною ціле *торжество*, говорились промови... співали мені «многі літа» (М. Коцюбинський); «В Москві — *торжество* всенародне сьогодні: Розбили фашистів, женем з-під Москви!» (І. Нехода); у цьому значенні здебільшого вживається форма множини — *торжества*: «Шевченківські [ювілейні] *торжества*», «Всенародні *торжества* з нагоди роковин Великого Жовтня»; «Я не люблю публічних *торжеств*, коли я в центрі» (М. Коцюбинський); 5) урочистої обстановки.

Урочистість передає поняття стану або властивості. Цим словом позначаються: 1) стан піднесення, урочистий настрій: «В обстановці величезного творчого піднесення і *урочистості* відзначали трудящі сорокаріччя Жовтня» («Історія УРСР»); 2) поняття високого, величозного: «Порівняння... надають мові *урочистості* й поважності» (з підручника); 3) важливість чогось, незвичайна серйозність, патетичність: «Відчувалась *урочистість* прощання» (Л. Смілянський); «З якоюсь *урочистістю* закінчив [говорити]» (С. Журахович). Іноді *урочистість* уживається на означення урочистої обстановки: «На пероні плакати, прапори, *урочистість*» (І. Ле).

У творах дореволюційних письменників і в старіших словниках (П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського, М. Уманця і А. Спілки, С. Іванницького і Ф. Шумлянського) зустрічається *урочистість* у значенні *свято* «подія». Так, у Лесі Українки читаємо: «При нагоді хтось може чиюсь думку переказати Сімовичеві, що репрезентував «Молоду Україну» при тій *урочистості*». Іноді й тепер слово *урочистість* (у формі множини) трапляється в такому значенні: «Найбільші *урочистості*, пов'язані з століттям своєї держави, польський народ пов'язує з днем 22-х роковин народної Польщі» («Літ. Україна», 22. VII 1966); «На Руставелівські *урочистості* до нас приїхали представники 38 літератур усіх континентів світу» («Літ. Україна», 25. XI 1966). Проте у сучасному слововживанні у подібних контекстах переважають лексеми *свята*, *торжества*.

Можливо, однією з причин того, що слово *урочистість* рідше вживається в цьому значенні, є те, що суфікс *-ість* звичайно передає поняття властивості або стану, а не події.

Навколишній. Основне значення прикметника *навколишній* — розташований довкола, на недалекій відстані (*навколишні* гаї, кручі та висоти, поля, будинки; *навколишня* місцевість): «Чорний дим від бензину підіймався в повітря... слався густою пеленою у *навколишніх* садах» (А. Шиян); «Доц суцільним шумом облягав усі *навколишні* ліси» (О. Гончар); «У дворі було повно підвід і людей з *навколишніх* сіл та хуторів» (Г. Тютюнник).

Крім основного значення, в цьому слові можна виділити часткові відтінки, які деталізують і уточнюють його: 1) який оточує кого-, що-небудь: *навколишній* світ (а не *оточуючий* світ, як часто можна зустріти в періодичній пресі), *навколишня* дійсність: «Вона не помічала *навколишньої* краси» (А. Шиян); «Зловісно майнув у тумані голубий невагомий меч прожектора. Черкнувсь об ммару і одразу згас. Після цього *навколишня* темрява стала ще густішою» (О. Гончар); 2) який іде ззовні, з оточення: *навколишні* шуми, *навколишній* вплив: «Я вже майже звик до темряви, опуклої виразності набули *навколишні* звуки, я привчився відрізняти, з якої відстані вони лнуть» (Ю. Яновський). Про людей, які живуть, перебувають поблизу, навколо кого-, чого-небудь, теж зрідка кажуть як про *навколишніх*: «Стадницький намагається добити його відомими іменами і своєю ерудицією, незвичною для *навколишнього* здичавілого панства» (М. Стельмах).

Прикметник *навколишній* вживається також як іменник середнього роду — *навколишнє*: «Був гарний літній день, і все *навколишнє* здавалось

прекрасним: сад, город, соняшники, й мак, і ниви за городом» (О. Довженко). Загальне значення субстантивованого прикметника *навколишнє* може бути сформульовано так: те, що оточує когось, що розташоване довкола, на недалекій відстані. У поняття *навколишнє* входить світ, який нас оточує: різні предмети і явища дійсності, події і т. ін. Субстантивований прикметник *навколишнє* має відтінок узагальненої збірності, він уживається на означення не поодиноких предметів, фактів чи явищ, а як конденсована назва, що відбиває різномірні речі, факти, явища, події. Вчинки, дії людини теж є складовими частинами того, що утворює поняття *навколишнього* (в значенні іменника).

Субстантивований прикметник у формі чоловічого роду *навколишній* відсутній в українській мові. Так само немає в нас і субстантивованої форми *навколишні* (пор. російське «окружающие»). Уживання цих слів в українській мові слід розглядати як стилістичну помилку, як порушення норми, наприклад: «Тепер зрозуміли всі: важко було їй, самотній, з таким чоловіком. *Навколишні* ж не прийшли на допомогу» («Веч. Київ»). Автор хотів сказати, що ніхто з рідних, близьких людей, ніхто з друзів або знайомих не прийшов на допомогу жінці. Поняття про всіх цих людей він об'єднав у одному слові *навколишні* на зразок російського «окружающие». Але російське «окружающие» перекладається іншими відповідниками: *присутні* (коли йдеться про тих, що оточують), *усі* (коли треба підкреслити, що з присутніх нікого не виключають), *близькі* (коли йдеться про рідних і друзів), *прихильники* (коли маються на увазі однодумці), *оточення* (тобто середовище, коло людей).

К. ЛЕНЕЦЬ



Як Вас звать? Де Ви живете? А чи знаєте Ви свій нрай?

Редакція журналу „Мовознавство“ просить Вас відповісти на питання цієї анкети. Заповніть анкету, відріжте сторінку, склейте її береги, наклейте марку і відішліть нам

1. Ваше прізвище, ім'я, по батькові
2. Рік народження
3. Місце народження
4. Освіта
5. Де Ви тепер живете (область, місто, район, село)
6. Ким Ви тепер працюєте

Ономастика — наука про власні назви. Вона допомагає висвітленню багатьох явищ історії українського народу та його мови, більш поглибленому усвідомленню фактів сучасної української мови. Відомості з ономастики потрібні державним установам і громадським організаціям, що займаються адміністративно-територіальним поділом УРСР, найменуванням й перейменуванням різних ономастичних об'єктів, картографуванням, топографічною роботою.

Ми пропонуємо питання з різних категорій власних назв Вашої місцевості, на які просимо дати чіткі й точні відповіді. Власні назви слід подавати в літературній і місцевій (розмовній) формах, обов'язково позначаючи наголос.

Починаємо з циклу назви вод.

1. Як зветься водоймище, розташоване на території Вашого населеного пункту? Звідки походить ця назва? Які є у Вашій місцевості інші проточні води (річки, ручаї, джерела, мокрі балки, рукави, протоки, канали), звідки вони беруть початок і куди впадають?

2. Які назви мають місцеві непроточні (стоячі) води (озера, болота, ставки, колодязі, криниці, копанки і т. ін.)?

3. Як звуться тепер сухі річища, старі русла, висохлі річки, струмки, озера, болота, стави, ковбані і т. п.? Як вони називалися раніше?

4. Які є у Вашій місцевості острови, півострови, роги (миси) і т. п.?

5. Які назви мають місцеві пороги, водоспади, скелі, береги, кручі, переправи, броди, пристані, плеса, тоні, вири і т. п.?

Кореспондент може додати про води й водні об'єкти, що не потрапили до цього питальника, усе те, що він знайде за потрібне, але в усіх випадках слід посилатися на місцевих старожилів, архівні, офіційні джерела тощо.

Основний критерій відповіді — її вичерпність і достовірність. Автори кращих відповідей відзначатимуться в пресі, окремі відповіді будуть опубліковані, частина кореспондентів буде премійована спеціальною літературою, а всі учасники конкурсу відповідей — щирими подяками Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та Української ономастичної комісії.

Анкету склав голова Української ономастичної комісії

К. ЦІЛУЙКО.

Місце
для
напису

м. Київ-1,
вул. Кірова, 4,
редакція журналу «Мовознавство»

Публікації і повідомлення

А. А. ПОТЕБНЯ

ОБРАЗОВАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕННЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ *

(Неопублікована праця)

Утворенню і значенню коротких та повних форм прикметників у слов'янських мовах приділялось багато уваги у вітчизняній та зарубіжній лінгвістичній літературі (О. Х. Востоков, Ф. Міклошич, О. О. Потебня, А. Лескін, А. Мейє, О. М. Селищев, С. П. Обнорський, О. С. Істрина, Л. П. Якубинський та ін.). Про важливість цього питання свідчить і те, що воно було висунуте для обговорення на IV Міжнародному з'їзді славистів¹. Проте і до цього часу немає достатньої кількості досліджень, які дозволили б зробити певні висновки про час виникнення повної форми прикметника та її значення у праслов'янській та давніх слов'янських мовах.

Визнаючи, вслід за Потебнею, що повні форми прикметників з'явилися як результат прагнення до морфологічного відокремлення прикметника від іменника², деякі сучасні вчені перебільшують вплив перекладів з грецької мови для подальшого закріплення відтінку неозначеності в коротких і означеності в повних прикметниках³.

Ось чому опублікована далі стаття, написана більш як 70 років тому, має не тільки історичну цінність, а й науковий інтерес для кожного, хто цікавиться долею коротких і повних прикметників у слов'янських мовах. Плідною видається та виняткова увага, яку О. О. Потебня приділяє сербохорватській мові, що зберегла, як і словенська, краще, ніж інші слов'янські, старовинне протиставлення неозначеності і означеності в коротких і повних формах прикметників.

Стаття є закінченням невідомої досі праці «Прилагательные», в якій О. О. Потебня чітко і послідовно виклав свої погляди на прикметник, на різницю між повними та короткими прикметниками, на утворення повних прикметників та їх значення.

Окремий параграф праці присвячено відмінюванню коротких прикметників та їх ролі в реченні. Детально розглядаються короткі прикметники у ролі означення (при іменнику) і присудка та у значенні іменника. Відмінюванню повних прикметників також присвячено параграф. Окремо виділено відмінювання повних прикметників у давньоруській мові та особливості відмінювання повних прикметників в українській мові. За багатством матеріалу, глибиною аналізу праця про прикметник є ніби безпосереднім продовженням розділу «Происхождение имени прилагательного», видрукованого у III томі «Из записок по русской грамматике». Але вона не призначалася для III тому і, очевидно, увійшла б до складу одного з наступних томів⁴, підготовку яких до друку вчений не встиг здійснити.

* Назва умовна. У рукопису ця частина відокремлена від попередньої рискою.— В. Ф.

¹ Див.: «Сборник ответов на вопросы по языкознанию (к IV Международному съезду славистов)», АН СССР, М., 1958.

² А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. III, Харьков, 1899, стор. 43—45.

³ Пор.: Anttonin Dostal, K otázce slovtvorných typů, zvláště slovanských. «Studie a práce lingvistické, I, K šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havránka», Praha, 1954, стор. 111.

⁴ Див.: В. И. Харцев, Посмертные материалы А. А. Потебни, у зб.: «Памяти Александра Афанасьевича Потебни», Харьков, 1892.

Стаття підготовлена до друку за рукописом О. О. Потебні, що зберігається у фізичні Центрального історичного архіву УРСР у м. Харкові (фонд № 781, од. зб. 175). При підготовці тексту до друку прийнята сучасна орфографія. Безсумнівні скорочення розкрито. До статті додається також список скорочень тих граматичних праць і текстів, які в ній використані.

В. Ю. ФРАНЧУК

Щервноначально в славянських языках прилагательное формально ничем не отличается от существительных, если не считать способности изменяться по родам и степеням, которая хотя в меньшей степени свойственна и существительным. (Ср. архангельское *бережее*, ближе к берегу ¹). Первый шаг к резкому формальному различию составляет образование прилагательных сложных. Затем во всех славянских наречиях обнаруживается в разной мере стремление идти по тому же направлению, все более и более ограничивая употребление прилагательных простых.

В сербохорватском, более других сохранившем в употреблении несложное склонение прилагательных, многие формы этих последних исчезли совершенно, другие приблизились к сложным. Так в единственном числе в творительном падеже мужского и среднего рода от *жѹт*—*жѹти* *жем*, *жѹтѹм*, в дательном и местном падеже женского рода *жѹтој*; во множественном числе в родительном падеже *жѹтијех* (*жѹтѹх*), дательном-творительном-местном падеже — *жѹтијем* (*жѹтѹм*), и вообще мн. ч. определенных и неопределенных различается только ударением. То же в именительном падеже единственного числа женского рода, в именительном-винительном падеже единственного числа среднего рода неопределенных *жѹтѹ*, *жѹтѹѡ*, определенных *жѹтѹ*, *жѹтѹѡ* и прочее. В хорутанском склонение неопределенное сохранилось только в именительном падеже единственного числа мужского рода (Miklosich, *Vergleichende Grammatik*, стр. 196). В чешском уже в старинном языке прилагательное в сказуемом преимущественно ставится в сложной форме. Дольше всего удерживается склонение существительное в прилагательных притяжательных личных на -*ов*, -*іѣ*; но и здесь раньше других исчезают существительные окончания в падежах на согласные (творительный падеж единственного числа мужского и среднего рода, родительный и местный, дательный и творительный падежи множественного числа во всех родах). Современный язык удерживает существительное склонение только в именительном-винительном падеже единственного и множественного числа, а в прочих -*ѣно*, -*ѣти* и т. д. (частности у Miklosich, *Vergleichende Grammatik*, стр. 388—392, § 722—723; Hattala, *Srovnávací mluvnice*, стр. 224 след., § 244 след.).

Так и современный польский язык сохраняет только остатки существительного склонения прилагательных; заметим, что в современном языке только немногие прилагательные сохраняют в сказуемом (именительный падеж единственного числа мужского и среднего рода) существительную форму (*winięn*, *wart* и прочее) и что в именительном падеже множественного числа мужского рода прилагательные определенные согласуются с существительными и относительно формы личной или вещной (*te gry są złe*, *ludzie zli*). Ср. чешский именительный падеж множественного числа мужского рода *grávi*, -*vě* (женский, средний род только -*vě*). См. о существительном склонении прилагательных в старинном языке польском и остатках его в современном Miklosich, *Vergleichende Grammatik*, § 812; Malecki, *Grammatyka większa*, стр. 106 след., 277.

Для сравнения славянских прилагательных с немецкими привожу здесь характеристику этих последних по Штейнталу.

¹ «Дивѣ дива, кто поймает жену злообразну, прибытка ради» (Даниил Заточник — Калайдович, *Памятники*, 237); «Тот — рыло, а этот еще рылее».

Немецкие прилагательные имеют тройную форму и согласно с этим — тройственное значение. Во-первых, в сказуемом прилагательное вовсе лишено флексий и *ist gut* остается неизменным, к какому бы из трех родов не принадлежало прилагательное. Знака именительного падежа оно может не иметь. Штейнталь находит это вполне целесообразным, так как по его мнению именительный падеж в сказуемом не имеет смысла (*hat keinen rechten Sinn*). «Здесь качество приписывается подлежащему совершенно отвлеченно, и потому отвлеченная форма прилагательного здесь самая уместная. Здесь нужно сказать не то, что «*diese Frau ist eine schöne*» (Бопп), а то, что «*diese Frau hat die Eigenschaft der Schönheit*».

Согласование прилагательного как сказуемого с подлежащим в имен. падеже в древних языках лишь есть следствие того, что вообще эти языки вовсе не знали темы без падежного окончания и что закон согласования стремится к возможно полному господству. Новонемецкий язык прекрасно воспользовался здесь распадением формы (потерей окончания) для достижения большей логической точности» (*Charakteristik*, стр. 303). Форма эта в прилагательных положительной степени качества совершенно чужда славянским языкам. Древнее общеславянское и нынешнее русское литературное (великорусское) и сербское употребление предикативного неопределенного прилагательного в именительном падеже трех родов согласно с родом² подлежащего имеет, по-видимому, тот смысл, что качество рассматривается здесь не как признак, отвлеченный от предмета, в коем замечен, а, напротив, как признак, замечаемый только в предмете и изменяющийся вместе с этим последним. И теряя старую флексию прилагательного неопределенного, славянские наречия несколько не приближаются к отвлеченности прилагательного предикативного в новонемецком, так как в «*він бідний*» и т. п. чешский и польский выражают прилагательное определенное не менее конкретно, как и в «он беден». Только прилагательные сравнительной степени в русском и причастия, более-менее во всех, теряя изменяемость и становясь наречиями и деепричастиями, вместе с тем получают отвлеченное значение. В выражении «он лучше» превосходство качества рассматривается как и в немецком «*besser*» отвлеченно. Но в украинском и других (польский и прочие) «*він кращій менє*» конкретность прилагательного сохраняется (об этом сказать отдельно).

Во-вторых, прилагательные атрибутивные, в коих немецкий язык сохранил флексию и стало быть согласование, имеют двоякую форму: форму *guter Mann*, употребляемую без члена или с членом неопределенным (*starke Deklination*; Штейнталь называет ее по именительному падежу единственного числа мужского рода формой *-r*)³, и форму *der gute Mann*, употребляемую с членом определенным или с местоимением указательным, определительным, притяжательным (*schwache Deklination*; по Штейнталю, форму *-n* по косвенным падежам). Эти формы — как бы два времени определения: форма *-r* есть настоящее, так как в ней ставится название качества, приписываемое подлежащему в самое мгновение речи; форма *-n* есть прошедшее, потому что она употребительна тогда, когда качество было уже приписано подлежащему и вновь повторяется как уже известное. Так, например, в выражении: «*Es war einmal ein kleiner Mann*» сказуемое стоит в прошедшем, объективно выражая прошедшее бытие; но определительное — в форме названной выше настоящею, по причине субъективной, именно потому что говорящий в самый момент речи впервые относит качество к подлежащему. Но если в дальнейшей речи этот же человек будет упомянут вместе с припи-

² Относительно этого см. в «*Zeitschrift*» о роде грамматическом.

³ Так в именительном падеже (*ein guter*, но *eines guten* и прочее). Ср.: В о р р. *Vergleichende Grammatik*, стр. 2—3.

санным уже ему качеством, то будет сначала «Dieser kleine Mann» etc. Здесь форма определительно указывает, что определение существительного совершено уже в прошедшем.

Что до происхождения этих форм, то форма *-r* сложилась из слияния темы прилагательного с местоимением *ja-s*, которое здесь, по мнению Штейнтала, имеет то же относительное значение, что и в санскрите. Таким образом, *kleiner Mann* собственно то же, что *Mann welcher klein*; форма *-n* — к теме прилагательного прибавился суффикс *-an*, образующий существительные и в прочих языках (латинское *sempiternus*, греческое *δαίμων* и прочее). «... Если бы то же было, например, в латинском, то... при *bonus*, *bona* явилась бы еще... форма **bono*, **boninis* (как *homo*, *-inis*)» (Шлейхер, Очерк, стр. 11. Ср. Bopp, *Vergleichende Grammatik*, стр. 12), но в немецких наречиях, начиная с готского, распространившийся не только на несравненно большее число существительных (так называем. *schwache Deklination*), но и на прилагательные. Посредством этого суффикса, говорит Штейнталь, язык приблизил прилагательные по форме и значению к существительному. Это *-n* стало удобным средством образовать существительные из прилагательных. Но изменение прилагательного в существительное есть такое присвоение признака предмету, при коем этот признак является столь существенным и известным, что сам по себе может указывать на предмет и заменять его. В этих случаях существительное подразумевается само собою; оно дано, как скоро дано его определение. Почти то же имеет место везде, где ставится форма *-n*: «es war einmal ein Knabe, der war arm; dieser arme Knabe ging einst» и прочее. Здесь было бы довольно сказать «dieser arme», потому что хотя само по себе и не разумеется, что «dieser arme» есть «ein Knabe», как при прилагательных, имеющих значение существительных, но это видно из связной речи. Форма *-n* предзнаменует следующее за нею существительное и тем самым находится с ним в более тесной связи, чем форма *-r*, более близкая к сказуемому. Таким образом, этимологическое объяснение форм *-r* и *-n* совершенно согласно с тем, что было выше замечено об этих формах единственно на основании их употребления. Форма *-r* означает определение в настоящем времени (*gegenwärtige Attribution*), выражаемое относительным местоимением; форма *-n* — определение, совершившееся в прошедшем (*vergangene Attribution*), на что намекает введение существительного в круг его атрибута (субстантивализация этого последнего).

Что касается до члена (*deg*), то сам по себе он не определяет, а служит только знаком определенности, знаком, что атрибут — в прошедшем. Он произошел из указательного местоимения и потому уместно его употребление в значении так сказать указательного в прошедшем. Указательное местоимение определяет; член означает определение, совершившееся в прошедшем, то есть определенность (*Charakteristik*, стр. 303—310).

В старинном общеславянском языке обе формы прилагательных употребляются как атрибуты. Из современных берем сербское как наиболее сохранявшее это свойство.

В этимологическом отношении немецкой форме *-r* (*starke*) соответствует славянское прилагательное сложное; в обоих языках в состав этих прилагательных входит местоимение *ja*. Однако в славянском и литовском в большей части случаев местоимение в целом своем составе или с небольшими изменениями приставляется к падежным окончаниям имени, между тем как в немецких соответственных прилагательных местоимение приставляется не к падежу, а теме прилагательного: ср. дательный падеж мужского рода единственного числа *blindem*, готское *blindamma* из *blindajamma* (Bopp, *Vergleichende Grammatik*, стр. 13 след.; Эбель в «*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*», V. V, стр. 304 след.). Из этого нельзя подобно Эбелю (loc. cit.) заключать, будто в славянском сложении прилагательных чисто

внешнее, между тем как в немецком «eine wirkliche innige Zusammensetzung» местоимение срослось с темой прилагательного в одно слово. Это неверно в том, что для обыкновенного сознания и в славянских языках прилагательное определенное (сложное только в глазах науки) представляет только один акт мысли, а не два, в сочетании существительного с членом в древнеперсидском *hja magus*, *tjam magum* или греческом ο μαγος, τον μαγον. Сравнение это неуместно. Сложение в прилагательном определенном не только внешнее; в противном случае мы должны будем признать внешними и такие сложения как *бу-ду*, где во втором слоге заключается между прочим самостоятельный глагольный корень. Однако, с другой стороны, не совсем справедливо и мнение Боппа (loc. cit., стр. 13), что «германское сильное (starke) склонение прилагательных стоит приблизительно на той степени, как определенное склонение в русском (и других новых славянских наречиях); то есть значение приставленного местоимения исчезло, и *blinder* древнегерманское *blindet* (по Боппу из *blinda-it*) значит не ο τυφλος, а только τυφλός». Элементы и там и здесь — одни, но разница в сложении может указывать, что сложились они в славянском и немецком не в одно время. В пределах самого германского языка древневерхнегерманское *blindet* не имеет ничего соответствующего в готском. Рядом с этою вероятностью и в связи с нею стоит другая, что во время сложения прилагательных местоимение, входящее в их состав, имело не то значение в славяно-литовском, что в германском. В санскрите местоимение *ja* есть только относительное, которое, если прав Штейнталь (Charakteristik, стр. 305 след.), что именно в этом значении оно вошло в состав немецких прилагательных сильных и местоимений (*d-er* и прочее), то в славянском и литовском местоимение *и*, *is*, употребляемое самостоятельно, есть указательное *онъ*, судя по этому именно в этом значении вошло в прилагательные (Буслаев, Грамматика, ч. I, стр. 119; Miklosich, Vergleichende Grammatik, стр. 73) и лишь в сочетании с *же* в славянском (*иже*) «сохранило, как говорит Бопп, старинное относительное значение» (Vergleichende Grammatik, стр. 3). Оставляя в стороне это древнейшее, более-менее гадательное различие, можем ограничиться несомненным.

В древнем общеславянском, как отчасти и до сих пор, обе формы прилагательных употреблялись как определения. Для разъяснения разницы между ними берем современное сербское наречие, по-видимому, сохранившее здесь более старины, чем другие.

Сербские прилагательные простые сравниваются по значению с немецкими на *-r* с членом неопределенным, т. е. с теми, которые Штейнталь называет атрибутами в настоящем времени. Сербские же определенные, по форме близкие к вышеупомянутым немецким, означают «качество или свойство уже нам известное» и по значению соответствуют немецкой форме *-n*, то есть атрибутам в прошедшем ⁴. Вот несколько примеров: «храбр воин борі се јуначка» (*ein braver*), но «храбри се Јуриненџ бораше јуначки» (*der brave*); «Паметну (човјеку) редко око доста» (*einem weisen*); «паметному Сократу слабо се напратише трудови» (*dem weisen Socrates*) (Babukić, Ilirska slovnica, стр. 201; Weber, Skladnja); «Пази да ти зло јутро не дође» (Караџић, Пословице, 246); «Пијан и тријезан не могу се слагати» (*ibid.*, 247); «Поћи за стара, поћи за цара, поћи за млада, поћи за врага» (*ibid.*, 252); «Добар поп до смрти се учи» (*ibid.*, 59).

Отсюда видно, что немецкие сильные прилагательные и славянские сложные — явственно разногласят по значению. Сходство древнеславян-

⁴ Прилагательные неопределенные в сербском служат ответом на вопрос *какой*, определенные — на вопрос *который* (вернее, сербское *који*).

ского с другими языками только в том, что где в немецком, итальянском, французском при прилагательных член неопределенный, там в славянском прилагательное простое, лишнее всяких определений, кроме флексий, а где в тех языках член определенный, там в славянском прилагательное сложное с *и*.

Стало быть, возвращаясь к мнениям Эбеля и Боппа, хотя славянское прилагательное определенное и есть настоящее одно слово, а не два (как существительное с членом, будет ли он впереди или позади), но присутствие в славянских прилагательных сложных местоимения ⁶ чувствуется несравненно яснее, чем в немецких сильных.

В славянских наречиях, как в русском, чешском, польском, где прилагательные неопределенные как атрибуты вытеснены отчасти или вполне определенными, эти последние имеют значение обеих немецких атрибутивных форм, и, следовательно, опять-таки сходства с этими последними по значению не имеют.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Babukić, Ilirska slovnica — Ilirska slovnica. Sastavi Věkoslav Babukić, U Zagrebu, 1854.
- Bopp, Vergleichende Grammatik — Vergleichende Grammatik des Sanscrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen von Franz Bopp, B. II, Berlin, 1859.
- Буслаев, Грамматика — Историческая грамматика русского языка, составленная Ф. Буслаевым, ч. I и II, М., 1863.
- Hattala, Srovnávací mluvnice — Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského. Sepsal Martin Hattala, V Praze, 1856, 1857.
- Калайдович, Памятники — Памятники российской словесности XII века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков К. Калайдовичем, М., 1821.
- Караџић, Пословице — Српске народne пословице и друге различie, као оне у обичај узете ријечи. Издао их Вук Стеф. Караџић, У Бечу, 1849.
- Małeckie, Grammatyka większa — Grammatyka języka polskiego większa. Przez Antoniego Małeckiego, Lwów, 1863.
- Miklosich, Vergleichende Grammatik — Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, von Franz Miklosich, III² Band, Wortbildungslehre, Wien, 1876.
- Zeitschrift — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen herausgegeben von Adalbert Kuhn, Berlin, 1852, ff.
- Шлейхер, Очерк — А. Шлейхер, Краткий очерк доисторической жизни северо-восточного отдела индо-германских языков, «Записки императорской Академии наук», т. VIII, кн. 2, СПб., 1865.
- Steinthal, Charakteristik — H. Steinthal, Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues, Berlin, 1860.

⁶ Это соответствие славянских прилагательных определенных прилагательным с членом *der, le, il* служит вторым доказательством того, что *и* в прилагательном *добри* имеет значение указательное. О первом доказательстве упоминалось выше. Напрасно Штейнталь считает такое мнение ошибочным относительно славянского. Скорее его собственное мнение ошибочно относительно немецкого (См. Charakteristik, стр. 311).

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

ВСТУП ДО ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

[АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ]. За редакцією О. С. МЕЛЬНИЧУКА.— К., «Наукова думка», 1966, 596 стор.

Серед компендіїв з слов'янського мовознавства, традиція яких починається ще від праць О. Востокова та Й. Добровського і була продовжена такими видатними компаративістами, як А. Шлейхер, Ф. Міклошич, В. Вондрак, А. Мейє та, зрештою, А. Вайан, значне місце належить працям представників різних слов'янських країн — К. Горалка, І. Лекова, Т. Лера-Сплавінського, В. Курашкевича, Ф. Славського та ін.

Проте української узагальнюючої праці з слов'янського мовознавства з широким охопленням матеріалу досі ще не було. Відомий «Вступ до слов'янського мовознавства» М. Грунського — це, власне, старослов'янська граматики. Корисна книга К. Трофимовича «Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов», що вийшла кілька років тому, хоч і містить певний теоретичний матеріал, але була написана як практичний посібник. Можна тут згадати ще дореволюційні праці Т. Флоринського та Г. Ільїнського, видані на Україні російською мовою.

Відповідної праці немає поки що взагалі у радянській славистиці. Книга М. Кондрашова «Славянские языки» має характер короткого провізоричного огляду слов'янських мов. Перший том «Славянского языкознания» А. Селищева присвячено лише західнослов'янським мовам, до того ж ця фундаментальна праця залишилася незакінченою. Праці С. Бернштейна («Очерк сравнительной грамматики славянских языков») та П. Кузнецова («Очерки по морфологии праславянского языка»), які слід оцінити як визначні досягнення нашого мовознавства, — це лише частини майбутньої порівняльно-історичної граматики слов'янських мов.

Велику колективну працю українських учених «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», видану за редакцією О. С. Мельничука Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР, треба розглядати як здійснення відповідального завдання створити український огляд слов'янського мовознавства. Як видно зі змісту книги, вона являє собою нарис внутрішньої будови слов'янських мов. Зовнішня історія слов'янських мов, особливості кожної з них та історичний огляд слов'янознавства лишилися поза межами посібника. До деякої міри це може бути виправдано тим, що в розпорядженні українського читача є недавно видана брошура В. Коломієць «Спорідненість слов'янських мов» (1962) та книга Р. Кравчука «З історії слов'янського мовознавства» (1961), а також наявністю згаданого огляду М. Кондрашова та великого вступу до порівняльної граматики слов'янських мов у книзі С. Бернштейна.

Хронологічно посібник охоплює період існування праслов'янської мови та розвитку головним чином загальнослов'янських явищ у слов'янських мовах аж до сучасності. В першому розділі (автор О. Мельничук) подано дуже короткий огляд слов'янських мов та їх історичних відношень з іншими індоєвропейськими мовами, висвітлюється також питання про слов'янську прабатьківщину. Мабуть, обсяг розділу не дозволив достатньою мірою висвітлити полеміку та сучасні контрверзи щодо цих надзвичайно складних питань. Один з параграфів присвячений загальній характеристиці порівняльно-історичного методу. Можливо, варто було б виразніше підкреслити методологічне значення порівняльно-історичного методу для мовознавства і для вивчення історії окремих слов'янських мов.

Розділ фонетики (автор В. Коломієць) поділяється на дві частини, одна з яких характеризує праслов'янський період, а друга — основні фонетичні зміни в слов'янських мовах. Висвітлення загально-лінгвістичних питань про фонему, її варіанти та співвідношення зі звуками в мовній статистиці та динаміці зроблене побіжно і не видається в розділі необхідним. Натомість варто було б докладніше пояснити деякі суто слов'янські питання, наприклад про «протоболгарські діалекти» (стор. 76).

Розвиток праслов'янської звукової системи розглядається в книзі з урахуванням деяких цікавих спостережень та гіпотез. В. Коломієць накреслює досить послідовну кар-

тину змін праслов'янської фонетичної системи. Виходячи з десятичленного праїндоевропейського вокалізму, автор з'ясовує шляхи переходу до праслов'янської системи. Але, якщо (зрештою, цілком справедливо) вбачати виразну тенденцію до змішування *а з *о та *ї з *о, то чи не було б доцільним прийняти тезу Н. Трубецького, а останнім часом Ф. Мареша про делабіалізацію як одну з найважливіших рис процесу перетворення системи голосних? Адже ж наведені на стор. 35 дані ілюструють зовсім не лабіалізованість*, а навпаки, його близькість до й. Якщо прийняти тезу про делабіалізацію, то більш зрозумілим стане і перехід *ї в *у. Цей перехід відбувся, напевне, раніше, ніж монофтонгізація дифтонгів і з'явлення нового *ї; якби, як це припускає автор розділу, перехід старого *и в *у відбувався після монофтонгізації, то рефлексі старого і нового *ї були б однакові. А якщо це не так, то треба, очевидно, визнати, що вже під час монофтонгізації старий *ї мав якусь іншу якість порівняно з новим *ї. Найбільш імовірно, що старий *и уже встиг перетворитися в *у, тобто делабіалізуватися. Отже, старе лабіалізоване довге *о перетворилося в нелабіалізоване *а; лабіалізованість *о (з старих *о та *у) дуже сумнівна; старе лабіалізоване *и перетворилося в нелабіалізоване *у; лабіалізованість *ь (з *ї) не може вважатися чимсь достовірним. Але якщо все це так, значить в праслов'янській системі голосних перед монофтонгізацією дифтонгів не стало самостійних губних голосних, тобто відбулася делабіалізація. Після монофтонгізації з'явився новий губний голосний *й; таким чином в систему диференційних ознак повернулася ознака лабіальності; тепер вона могла знайти застосування і для відрізнення *з від *а (поруч з довготою, яка розпочинала своє переформування або й занепад). Звичайно, делабіалізація вокалізму на певному етапі — це гіпотеза, яку автор розділу не зобов'язаний поділяти (хоч, здається, що він дуже близький до неї), але так чи інакше важко припустити одночасне існування старого та нового *ї як лабіалізованих голосних. В цілому ж фонетичний розділ подає необхідну інформацію та стислу, але в основному внутрішньо несуперечливу картину змін звукової системи слов'янських мов. Цей розділ цікавий не лише для вивчаючих порівняльно-історичну фонетику, але завдяки певним особливим точкам зору і для фахівців.

Немає ліякого сумніву в правомірності включення до книги розділу про словотвір, який дозволяє розглянути шлях збагачення лексичного складу мови в зв'язку з переформуванням її граматичної будови. В словотворчому відділі «Вступу» виявляються різні принципи словотворчого аналізу, що існують в нашій науці.

Дієслівний словотвір розглядається крізь граматичну призму, що її обрав автор цих параграфів О. Ткаченко. Його цікавлять способи утворення часових та видових основ дієприкметників. Менше уваги звертається на префіксацію, яку слід вважати, на наш погляд, надзвичайно важливим засобом збагачення словникового складу дієслів. Недостатньо уваги приділяється й походженню дієслів від інших частин мови. Оскільки насамперед увагу автора привертають, так би мовити, граматичні наслідки словотвору, зрозуміло, що дієслово виступає в розділі в певному сенсі як відносно замкнена система. Не маючи наміру заперечувати такий підхід до вивчення словотвору та відзначаючи ретельну працю автора, хотілося б підкреслити, що такий опис словотворчої системи дієслова, однак, не вичерпує питання.

Інакше описано іменниковий афіксальний словотвір. Тут у центрі уваги автора (Н. Романової) знаходяться вже не граматичні категорії іменника, а перш за все суфікси та їх семантичні можливості (префікси, мабуть, дещо менше цікавили авторку, чим, напевне, і з'ясовується недостатньо обґрунтоване об'єднання, наприклад, префіксів *ро- і *рго-). Можна висловити деякі зауваження відносно опису суфіксів; так, навряд чи можна вважати - апь уже первісно суфіксом одиничності (стор. 157); можуть викликати певні заперечення характеристики сербохорватського *казбе* (стор. 158) або н.-луж. *жгес* (стор. 127); потребують цифрової конкретизації кількісні твердження щодо суфіксів *-tvo й *-tva (стор. 120). Прийнятий спосіб опису суфіксального словотвору за значеннями похідних утворень веде до кількарязових повторень деяких моделей (пор. на стор. 135 — *махаронджия*, на стор. 131 — *бетонджия*), які були б непотрібними, коли б описання велося за діючими (на тому чи іншому історичному етапі) моделями словотвору. Інвентар суфіксів та їх значень, так би мовити, заслоняє іноді самий механізм словотвору. Системний розгляд словотворчих процесів дозволив би викрити ті сили, які приводять до використання в тій чи іншій мові тієї чи іншої динамічної словотворчої моделі в тих чи інших обставинах. Він міг би допомогти у з'ясуванні питання, чому, наприклад, у російській мові існує слово *исследователь*, а в болгарській — *изследвач*. При цьому словотворчий аналіз напевне ускладниться — потрібно буде вийти, зокрема, за межі однієї частини мови. Але можна сподіватися, що саме такий пошук вестиме до справді адекватного розгляду словотвору. І, переглядаючи нарис слов'янського іменникового словотвору у «Вступі», в якому, між іншим, знайшли відображення (чи не вперше в порівняльно-історичному плані) деякі нові словотворчі процеси, хочеться висловити побажання про доцільність дальшої розробки методики порівняльно-історичного аналізу словотвору як аналізу системного.

Розділи, присвячені словотвору прикметників, числівників, прислівників, слово-складанню іменників, написала Т. Лукінова. Певною мірою і цим параграфам притаманні недоліки зазначеного типу. Так, наприклад, прагнення збагатити ілюстративний матеріал привело автора в деяких випадках до використання не дуже вдалих прикладів: зокрема, здається блідим приклад з білоруської мови *флотиводзец*. Немає певності щодо необхід-

ності латинської транскрипції суфіксів, що набули продуктивності лише в російській мові (стор. 183). Однак хоч автори цих параграфів і можна подекуди зробити закид в недостатній точності, та вони, на нашу думку, наближаються до деяких узагальнень, яких бракує іншим параграфам, присвяченим словотвору.

Другу половину морфологічного розділу «Вступу» присвячено словозміні. Доцільніше було б деякі параграфи, наприклад про число, включити в загальну частину, бо вони стосуються і імен, і дієслів. Нові дослідження двоїни в серболужицьких мовах та атлас словенської двоїни Теньє могли б дати додатковий матеріал про занепад двоїни. Не досить докладно описана категорія чоловічої особи (стор. 304—305); не можна погодитися з тим, начебто болгарська форма іменників чоловічого роду на -а вживається лише при числівниках *два, три*, а не при усіх числівниках (стор. 273); недостатньо висвітлено дієслівні утворення на -ся (стор. 334). Крім цих дрібних недоліків, слід ще звернути увагу на потребу узагальнень еволюції тих чи інших категорій у слов'янських мовах. Спробу такого узагальнення зроблено в розділі про розвиток відмінювання іменників (хоч подекуди автор говорить не про граматичну будову відповідних мов, а про усталену для певних мов традицію опису граматичних категорій; пор., наприклад, міркування про кількість чи навіть нумерацію відмін). На жаль, бракує загального огляду еволюції дієвідмінювання в слов'янських мовах.

Взагалі, прийнята схема подачі матеріалу не дає можливості для розгорнутого відображення розвитку частин мови. Лише частково ця проблема висвітлюється в параграфах про іменну словозміну. Тим часом питання про частини мови в зв'язку з граматичною категоризацією лексичного складу заслуговує на пильну увагу дослідників історії будови слов'янських мов, причому для розв'язання його потрібно було б використати і синтаксичні матеріали.

Великий і змістовний синтаксичний розділ — одна з найцікавіших частин «Вступу». Автор його О. Мельничук спиняється на розвитку основних типів речень у слов'янських мовах, на змінах у способах вираження та сполучення головних компонентів речень. Звичайно, дещо в розділі викликає зауваження. Так, певні приклади, може, могли б бути більш демонстративними (пор. хоча б старочеські приклади на стор. 345, в яких, здається, має значення і порядок слів як засіб питальної модальності). Деякі формулювання потребують більшої точності: так, на стор. 366 не зовсім докладно говориться про субстантивацию числівників у праслов'янській мові, коли числівники як окремої частини мови ще, власне, не було. Незвичний вигляд мають старослов'янські (за іншими ознаками не нормалізовані) цитати з модернізованою пунктуацією, наприклад з використанням знака запитання, двох крапок та тире (стор. 364, 393). Може, це й цікава спроба, але, по-перше, було б доцільно проводити її на нормалізованих текстах, а, по-друге, таку спробу треба обгрунтувати, що наврод чи можливо в посібнику. В цілому розділ написано перекопливо, причому великий цитатний матеріал, традиційно використовуваний в синтаксичних працях, органічно входить у систему доказів, а деякі реконструйовані праслов'янські речення, наведені в розділі, підказують, що саме такий спосіб з часом зможе стати більш економним відповідником прикладів з багатьох мов. Авторіві, на нашу думку, вдалося в основних рисах накреслити шляхи розвитку певних особливостей простих речень та виникнення складних речень, що, звичайно, не виключає дискусійності окремих положень.

Розділ про лексику (автор А. Критенко), незважаючи на деякі дискусійні твердження та безсумнівні етимології, треба оцінити як вдалий. Дискусійним, зокрема, є розподіл лексики за шарами. І справа тут не в тому, що окремі слова можна було б віднести до інших шарів лексики, а в самому розумінні шарів як історично-географічних угруповань лексики. Автор розділу, окреслюючи деякі шари, розподіляє лексику за лексико-семантичними групами. І це наводить на думку, що системний підхід до історичного аналізу лексики не тільки має право на існування, але й може допомогти в з'ясуванні певних явищ, в пошуках, так би мовити, системної телеології лексичних явищ. Справа тут у виявленні відповідних загальних семантичних елементів відповідних підсистем та, — що, мабуть, є найбільш складним, — у з'ясуванні тих позамовних факторів, які визначають місце саме цієї підсистеми саме в цьому шарі лексики.

Одне із завдань курсу для вищих учбових закладів — викласти молодим фахівцям найновітніші досягнення світової наукової думки. Не можна сказати, що «Вступ» не відповідає цьому завданню. Зокрема, у синтаксичному, а також у лексичному та фонетичному розділах подано певні важливі відомості з «переднього краю» науки. Але, на жаль, іноді робиться це якимось не дуже сміливо. Ось на стор. 563 наведено деякі наслідки кількісного порівняння лексики слов'янських мов; але чи не варто було б дати хоч би із знаком питання результати глotoхронологічного дослідження слов'янських мов І. Фодора? Або до цікавої таблиці підсумків фонетичного розділу (стор. 110) додати ще підраховані на її ж основі коефіцієнти асоціації між мовами? Чому б у розділі про словозміну не використати цікаві (хоч, може, й спірні) наслідки спроби групи московських дослідників (З. Волоцької, Т. Молошної, Т. Ніколаєвої, І. Рензіна та Т. Ців'яна) дати типологічний аналіз відмінювання слов'янських іменників чи праці В. Мареша про виникнення слов'янської відмінкової системи? І чому навіть у бібліографії не наведено, наприклад, останнього огляду слов'янсько-іранських лексичних співвідношень у статті А. Залізняка? Звичайно, дещо в згаданих працях може викликати в авторів певні вастереження, але це не звільняє від

потреби, навіть обов'язку, підвести читача до розуміння сучасної проблематики і сучасно полеміки. Хотілося б, щоб книга готувала читачів, насамперед студентів старших курсів та аспірантів, до розгляду контроверз, навчала їх міркувати над проблематикою, яку ставить перед славістикою розвиток науки. Де в чому, гадаю, це вдалося авторам. Але іноді такі матеріали подано згладжено, вони не пробуджують думки (пор. зауваження про переважність закінчення 3-ї особи *-ть чи *-ть на стор. 216 або виклад слов'янського імперфекта на стор. 223—224 і 320).

Книга створювалася як колективна праця вісьмома авторами. Це поклало на редактора досить важке завдання впорядкування та узгодження посібника. В цілому конструкція книги і принципи її побудови ясні. Можливо, що розділ словотвору слід було б відокремити від словозміни. Лексичний розділ, може, краще було б вмістити не наприкінці книги, а між фонетикою та словотвором. Тоді, до речі, розділ про словотвір сприймався б як логічний розвиток розділу про лексику: адже саме словотвірні засоби сприяли розвиткові всієї лексичної системи. Поряд з цим розділ про словотвір тоді б насправді перекидав місток від лексики до граматики.

Книгу написано чіткою і зрозумілою мовою, хоч подекуди й трапляються невдалі вирази. Наприклад: на стор. 10: «полаби... померли»; на стор. 22: «фонема складається з диференційних ознак»; на стор. 280 вжито складний термін «займенники прикметникової відміни», що неправильно відбиває праслов'янські мовні стосунки. Потрібний, мабуть, точний український термін, що відповідав би рос. «склонення» (розділ «Відмінювання імен» охоплює не тільки «імена», а й займенники).

Відчувається, що редактор курсу багато попрацював над уніфікацією стилю окремих авторів, але все ж таки повної єдності досягти не вдалося, зокрема у розділі «Морфологія». Не вдалося уникнути повторень у розділах, написаних різними авторами (наприклад, у розділах про словозміну та словотвір окремих частин мови).

У деяких розділах книги (фонетика, лексика) подано висновки. Але, на жаль, бракує висновків до морфологічного розділу, які дуже потрібні. Всю книгу також слід було б завершити висновками; це відповідало б спрямованості книги як посібника.

Не скрізь уніфіковано документацію прикладів (пор. старослов'янські приклади в «Морфології» і в «Синтаксисі»); не розшифровані скорочені посилання на пам'ятки та скорочені назви мов і діалектів. Трапляються різні написання тих самих праслов'янських слів (пор. *medji* на стор. 179 і *medj* на стор. 183). Немає твердих засад щодо використання традиційної та нетрадиційної праслов'янських транскрипцій: перша використовується в фонетиці та непослідовно в синтаксисі, а друга — в інших розділах. Не вдалося уникнути помилок у багатомовних прикладах, змішання транскрипцій і орфографічних написань (пор. польське *gdofka* на стор. 108). Подеколи відсутні пояснення до прикладів (пор. серболужицький приклад на стор. 93: *son* — *son*).

Деякі заміни варто було б зробити і в бібліографії. Так, наприклад, не було потреби називати одну (і до того ж не найважливішу) старослов'янську пам'ятку, не наводячи інших (поз. 584). Навряд чи треба було включати практичні підручники з болгарської та верхньолужицької мов, якщо не включено українського підручника з польської мови. Слід було б навести й український курс чеської мови М. Пушкаря. Усунувши деякі праці, особливо статті, присвячені окремим питанням, можна було б збагатити бібліографію поданням деяких більш загальних і важливих праць, таких, наприклад, як малий атлас польських говірок або старослов'янська граMATика Дільса. Шкода, що до бібліографії не потрапили навіть найважливіші слов'янські бібліографічні покажчики та не зазначено окремо журнали і серійні видання. Як і в усій книзі, в бібліографії не вдалося уникнути друкарських помилок, особливо в іншомовних текстах (пор. поз. 157, 163, 424, 578 та ін.). Дуже прикро, що частина посилань на літературу, зроблена в тексті, цілком втратила свою цінність внаслідок зміни нумерації позицій в бібліографії (пор. посилання на поз. 34, 39 на стор. 18; на поз. 3 на стор. 20; на поз. 31,60 на стор. 21 та ін.).

Видавництво, друкарня старанно оформили цю нелегку з друкарського боку книгу. Слід було б ще подбати про покажчики, дуже потрібні у виданнях такого типу. Виклад пожвавили б невеликі карти окремих мовних явищ та оглядова карта слов'янських мов. І ще одна мрія мовознавця: коли вже у нас будуть повні і красиві, одноманітно оформлені гарнітури для набору принаймні всіх мов, що користуються кирилицею та латинкою!

Підсумовуючи, необхідно підкреслити велике позитивне значення «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов», в якому знайшли стисле висвітлення не лише основні проблеми слов'янської фонетики та морфології, а й питання порівняльного синтаксису та лексикології. Автори «Вступу...» в цілому ряді випадків базувалися на власних дослідженнях, що дозволило не лише глибше викласти певні розділи, а й краще донести до читача всю проблематику праці.

«Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» в цілому слід оцінити як вдалий, корисний посібник. Напевне, через деякий час виникне потреба у його перевиданні. Саме тому в рецензії докладніше висвітлювались недоліки, а часом і нерозв'язані в науці питання, обговорення яких може сприяти дальшому поліпшенню книги. Проте й тепер треба подякувати її авторам, редакторів та видавництву за створення українського компендія з слов'янського мовознавства.

А. СУПРУН (м. Мінськ)

І. К. БІЛОДІД, КАМЕНЯР УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА.

К., «Наукова думка», 1966, 66 стор.

Мова творів І. Франка і його лінгвістичні погляди були вже об'єктом спеціальних досліджень. Однак лише після видання творів великого Каменяра у двадцяти томах шірококому читачеві стала доступна його основна творча спадщина. До 110-річчя з дня народження І. Франка громадськість дістала ряд нових праць, у яких всебічно проаналізована творчість письменника, розкриті його погляди на мистецтво слова. Перед нами на повний зріст постала велична постать пристрасного революціонера, ученого, геніального майстра художнього слова, що знайшов своє почесне місце серед визначних діячів культури і науки світу. Цінність спадщини І. Франка не раз уже підкреслювали. А отже й дослідницькі зобов'язання наші перед нею великі й почесні.

Серед нових праць про творчість І. Франка не може не привернути уваги книжка І. Білодіда «Каменяр українського слова», у якій дається відповідь на ті питання, що постають при ознаянні з мовною діяльністю І. Франка, такою складною, глибокою і важливою для теорії й практики сучасної мовознавчої науки. Основне значення рецензованої праці в тому, що нею розпочинається новий етап у дослідженні мови І. Франка. У ній вдало поєднано розгляд теоретичних настанов Каменяра в галузі мови з аналізом мовних особливостей його творів, сформульовано основні методологічні настанови подальшої праці, окреслено дослідницькі об'єкти і вказано на спосіб їх докладної наукової характеристики.

І. Білодід підкреслює, що в особі І. Франка поєдналися і видатний дослідник, вчений, який «своїми теоретичними працями, глибоким розумінням справи, шляхів становлення і удосконалення української мови в загальнонаціональному масштабі, її суспільної і естетичної природи та функції активно, дійово впливав на шляхи цього розвитку і формування, на виховання самого розуміння цих шляхів» (стор. 3), і геніальний майстер художнього, наукового і публіцистичного слова, розбудовник структурних стилів української літературної мови, творець, «який в останній чверті ХІХ і на початку ХХ вв. обґрунтував її розвиток на шевченківській основі, далі розширив творчі можливості рідного слова, збагатив його силу і нев'янучу красу, ще вище підніс престиж і славу української мови серед мов усіх народів світу» (там же).

Тут, у цій колоритній характеристиці, уже подано й ті загальні настанови та дослідницькі домагання, які не можуть не враховувати вчені-франкознавці в подальшій праці.

Автор рецензованої книжки змальовує «складну мовну ситуацію», в якій працював І. Франко і в якій визначив свій мовно-творчий шлях, «свою наукову і суспільно-естетичну, художню концепцію». Така складна ситуація створилась у мовному житті тодішньої Галичини, Буковини й Закарпаття в зв'язку з відторгненням цих земель від наддніпрянської основи. Адже місцеве мовлення тут розвивалось не тільки в «природних», а й у «вимушених контактах» з іншими слов'янськими й неслов'янськими мовами. Подаючи справді наукову характеристику цих умов та ставлення до них самого І. Франка, І. Білодід підкреслює, що «він з честю впорався з цією складною мовною ситуацією» і в цьому його велика історична заслуга. Дослідник цілком слушно наголошує на тому, що І. Франко і в ряді своїх теоретичних праць обґрунтував, а у власній творчій практиці завжди дотримувався думки, що єдиною українською літературною мовою є той національний тип, що виробився на Наддніпрянській Україні і ствердився в творчості І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та ін. Він засудив та відкинув і «народовську» мовну практику, і «язичіє» москвофілів, і взагалі всілякі буржуазно-націоналістичні намагання створити якусь окрему «галичанську» мову». Виходячи саме з таких поглядів, великий Каменяр здійснив подвиг ще більшої історичної ваги: «Усією своєю науково-теоретичною і художньою творчістю І. Франко стверджував рівноправність, силу, могутність, красу мови українського народу як однієї з чітко окреслених у своїй самотності й історичній ролі слов'янських, зокрема — східних, мов, утверджував її престиж у великій сім'ї народів світу, підносив її, вслід за Шевченком, до рівня найрозвиненіших літературних мов світу» (стор. 8).

Стверджуючи саме таку оцінку діяльності І. Франка, осмислюючи його творчу теоретичну й практичну працю, підкреслюючи ідейно-теоретичні основи в його поглядах, що впливали з тогочасної боротьби за соціальне й національне визволення народу, І. Білодід завершує цю влучну характеристику такими словами: «В його особі щасливо поєдналися могутній інтелект ученого, геній митця і динаміка революційної дії титана-борця» (стор. 9).

У другому розділі праці І. Білодіда аналізуються погляди І. Франка на мову, зокрема на її роль у суспільстві. Тут автор розкрив дуже важливі франківські настанови, які підводять до аналізу мови і стилю самого письменника. І. Франко твердив, що мову можна розглядати тільки в безпосередньому зв'язку з усім суспільним розвитком, що це лише один з духовних скарбів народу серед надбань суспільних та економічних.

Засвідчуючи визначний таланти І. Франка як митця поетичного слова, І. Білодід указує на пафос його творчості, на новаторство в лексиці, у термінології, у фразеології, в

образному виразі, що відповідають вимогам нової епохи, революційному рухові робітничого класу. Саме революційно-демократичний досвід І. Франка, близький до революційно-заклятих настанов К. Маркса та Ф. Енгельса, породив натхненні слова його поезій. У його поетичній мові вперше в українській літературі засяяли такі слова і словосполучення, як вічний *революціонер, всевітня революція, робітники, пролетарій, вільний світ, велика пожежа народного бунту, соціалістичний лад, соціалізм, робітники твердо-руки, труди і бої, праця, братерство, свобода, боротьба* та ін.

Далі І. Білодід наголошує на тому, що І. Франко своєю мовною практикою, зокрема художньою, ввів в українську мову численну соціально-філософську мовну символіку, динамічні метафори бойового наповнення. І все це «на багато років визначило розвиток мовних засобів української передової соціальної художньої літератури, насамперед поезії, і суспільно-політичної, економічної, літературознавчої лексики та фразеології української наукової і публіцистичної мови» (стор. 18).

Третій розділ книжки І. Білодіда підводить до глибокого розуміння мовних багатств прозових творів І. Франка. Мова його прози схарактеризована в розвитку, в складному процесі збагачення. Адже саме в результаті цього вона дійшла до рівня і багатства мови фундаментальної української прози нових часів, а також прози загальноєвропейської. Як відзначено в книжці, І. Франко справді був свідомий великих вимог до прози того часу і докладав багато зусиль до вдосконалення її мови, зокрема в специфічній діалектній ситуації тодішньої Галичини. Він і тут був не лише практиком, а й теоретиком. І. Франко справді, за вдалим висловом І. Білодіда, глибоко вникав у «те вічне питання про межі заглиблення художника в шліфування мови свого твору» (стор. 28). І великий Каменяр слова досяг того, що поставило його на чільне історичної ваги місце. У високій організації мови його прози легко переконалися, проаналізувавши мову хоча б кількох з його великих прозаїчних творів. У книжці І. Білодіда розглядаються мовні особливості повістей «Борислав сміється» і «Перехресні стежки». І вже навіть попередній розгляд фактів привів автора до незаперечних висновків, які стануть здобутком нашої науки про І. Франка. Тут, зокрема, й таке узагальнююче положення: «До яких би мовних засобів не вдавався письменник — чи буде це компонент живорозмовний, пісенний, чи тонкий художній вислів, заглиблений в асоціації, натяк, ремінісценцію, чи слово інтимно-довірливе, епосно-патетичне, чи слово, що зачіпає грані чуттєвої, психологічної сфери, як би ці засоби своїм мистецьким малюнком не створювали тієї музики, ритмомелодики слова, яку Франко знав і любив, майстром якої був, — на всьому цьому лежала «печатя його духу», печатя соціально-публіцистичної забарвленості, ідейної цілеспрямованості» (стор. 38).

Четвертий розділ книжки І. Білодіда розкриває перед читачем теоретичну й практичну діяльність І. Франка у формуванні і розвитку наукового і публіцистичного стилів та їх мовних засобів, тобто ту сторону мовної творчості великого майстра слова, яка досі не була належно висвітлена. На численних прикладах І. Білодіда доводить, що І. Франко вніс у науковий і публіцистичний стилі української літературної мови ту ж бойовитість, пристрасність і ясність думки, яка пронизує його художнє мовлення. Разом з тим письменник зумів творчо використати і утвердити в українській літературній мові вироблені на той час наукові поняття, дефініції, формулювання. Крім конкретного аналізу мови і лінгвістичної концепції великого Каменяря, в праці І. Білодіда поставлено ряд важливих питань, які наші мовознавці повинні висвітлити ближчими роками. Насамперед ідеться про створення Словника мови І. Франка, над яким уже працюють мовознавці Львівського державного університету ім. І. Франка. На порядку денному — «глибоке, багатопланове дослідження самої цієї мовностилістичної системи (в поезії, прозі, драматургії, наукових і публіцистичних творах, епістолярії)—в лексичній (різноманітність, багатопонятійність словника, засобів словотвору, синоніміка і под.), фразеології (багатство її джерел, глибоке знання і застосування фольклору, народної фразеології, новаторства у висловах, афористичність, крилатість вислову, точність, ясність формулювань), синтаксисі (багатоманітність конструкцій речення і великих синтаксичних сполук, градація елементів фразної єдності, логіка, діалектика фрази і ін.), образній системі (епітети, характер і джерела метафоризації, джерела образності і под.); польська, російська, німецька мова ряду творів І. Франка; композиція і взаємодія в мовній системі письменника засобів художнього, наукового, публіцистичного стилів, їх взаємопроникнення і взаємосполучуваність та ін.; наукове визначення місця І. Франка в історії української літературної мови (і, в певному зв'язку з цим, — значення західноукраїнського мовного компоненту в історії української мови) — і под.» (стор. 34—35).

Написана з натхненням, з любов'ю до І. Франка, книжка І. Білодіда захоплює читача, зацікавлює його, збуджує інтерес до творчості великого майстра художнього слова. Її з задоволенням прочитають усі, хто любить художнє слово та його кращих майстрів. Праця має велике виховне значення, бо в ній читач знайде нові важливі дані, що доповнюють близький нам образ одного з найвидатніших революційно-демократичних діячів, захисника трудового люду.

В. ВАЩЕНКО (м. Дніпропетровськ)

Наукове життя

ХРОНІКА

У жовтні 1966 р. у Ленінграді відбулася міжвузівська конференція з питань укладання частотних словників та автоматизації лінгвостатистичних досліджень. У роботі конференції взяли участь як лінгвісти, так і математики з вузів та науководослідних установ 27 міст Радянського Союзу: Москви, Ленінграда, Горького, Києва, Алма-Ати, Мінська, Новосибірська та ін. Програма включала 60 доповідей та повідомлень, що охоплювали три кола проблем: 1) частотні словники, методика їх укладання і засоби їх оцінки, 2) автоматизація лінгвістичних досліджень, 3) застосування статистичного аналізу тексту.

Л. М. Засоріна у доповіді «Частотні словники та питання лексикостатистики» висвітлила практичну цінність частотних словників. Великий інтерес до них виявляють спеціалісти з прикладного мовознавства. Інформаційно-пошукові задачі потребують спеціальних тематичних частотних словників. Саме в цьому напрямі проводиться чимало досліджень членами групи «Статистика мовлення», керованої проф. Р. Г. Піотровським, що включає близько 70 мовознавців, математиків, інженерів. Група представила на конференцію багато доповідей, зокрема: Т. А. Мікеєвої «Частотний словник англійських текстів з суднобудування», І. А. Ісеніна «Аналіз перших 500 слів форм частотного словника мови сучасної французької мови», З. Г. Манукова, Л. Є. Машиніної, А. С. Ротара, В. А. Чинаковського, А. Н. Шаранди «Статистичне дослідження німецької мови», А. Ахабаєва «Частотний словник статистики казахської мови» та ін. Дослідження, які проводяться в групі «Статистика мовлення», характеризуються єдиною методикою. Про основні риси цієї методики розповів П. М. Алексєєв.

Питання розбивки текстів на порції та виведення оптимальної довжини порції приклали свої виступи Б. М. Головін, Я. Шайкевич, В. М. Андрюшко, К. Б. Бектаєв та ін.

Відкритою була доповідь В. А. Морозовича «Про методику укладання двох частотного словника».

З цікавими повідомленнями «Про роботу над частотним словником дитячої мови» та «Статистичне дослідження порівнянь-штампів російської мови» виступила М. І. Черемісіна.

Близько 15 доповідей (Г. Г. Білоногов «Про укладання частотних словників в інтересах автоматичної обробки інформації», О. В. Маслієва «Досвід застосування ЕОМ для алфавітної класифікації слів», В. М. Муратова «Автоматичне зіставлення словопоказчика на ЕОМ» та ін.) було присвячено темі автоматизації лінгвістичних досліджень. Майже всі вони порушували питання, пов'язані з використанням ЕОМ при статистичному аналізі тексту. У програмах, що складають у Горьківському університеті, велика увага приділяється найраціональнішому використанню пам'яті машини.

Способи застосування статистичного аналізу тексту висвітлили у доповідях А. Я. Шайкевич «Спроба статистичного виділення стилів», А. А. Раскіна «До питання атрибуції тексту за допомогою статистики», В. К. Войнов «Про статистичне дослідження індивідуального стилю». Результатом їх досліджень є одержання статистичних показників, які дали б змогу визначити ймовірність віднесення будь-якого твору до даного стилю мовлення або до індивідуального стилю окремого автора.

Про значення частотного словника у вивченні мов ішлося у повідомленнях Г. А. Ерїва «Роль та місце частотного словника в процесі вивчення мови» та Л. Судавічене «Укладання словника мінімуму російської мови для литовських шкіл».

На заключному засіданні було ухвалено організувати координаційний комітет, який сприятиме спілкуванню і обміну досвідом між колективами, що працюють над проблемами укладання частотних словників та автоматизації лінгвостатистичних досліджень або цікавляться ними. Наступну конференцію з цих же проблем буде проведено в 1968 р. у Мінську.

За останні роки все більше посилюються контакти Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та Української ономастичної комісії з ученими інших країн, що виявляються у взаємному відвіданні, активному обміні літературою тощо. Так, у лютому 1967 р. з роботою Інституту мовознавства та Української ономастичної комісії знайомився академік Словенської академії наук Франц Безлай. З лютого 1967 р. відбулося об'єднане засідання Української ономастичної комісії та лінгвістичного семінару Інституту мовознавства АН УРСР, в якому взяли участь мовознавці, історики, археологи, етнографи. На засіданні з доповіддю «Назвотворчий процес у словенській мові» виступив академік Ф. Безлай.

Учений розповів про перші поселення слов'ян у альпійській низовині на березі

Адріатичного моря від IX ст. На матеріалах ранньої слов'янської топонімії Ф. Безлай розкрив особливості активного назвотворчого процесу досліджуваної території. На думку Ф. Безлая словенська топонімія має архаїчний характер, який виявляється також і в лексиці, що послужила основою для творення топонімів. Дослідження словенської топонімії, як підкреслив доповідач, ускладнюється місцевими діалектними умовами, а також тим, що документи того часу написані латинською або ж німецькою мовами.

Доповідь Франца Безлая викликала численні запитання присутніх, на які гість відповів. Доповідь буде опублікована в «Повідомленнях Української ономастичної комісії».

К. С. СИМОНОВА

ЮЛІЙ РОМАНОВИЧ ГЕПНЕР

(1897—1966)

Юлій Романович Гепнер належить до тієї плеяди вчених, які все своє свідоме життя присвятили служінню рідній Батьківщині, -любимій науці, справі виховання філологів.

Закінчивши 1922 р. Харківський державний університет ім. О. М. Горького, Юлій Романович працював у ньому викладачем російської мови, методики викладання мови, загального мовознавства та інших дисциплін. З 1946 р. він очолює кафедру загального мовознавства і російської мови Харківського державного педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди.

Лінгвістична спадщина Ю. Р. Гепнера досить різноманітна: тут і теоретичні монографії, відомі не тільки у вітчизняній, а й у світовій науці (зокрема «Очерки по общему и русскому языкознанию», Харків, 1959), а також посібники для викладачів та студентів: «Соціальне виховання в школі профосу», «Понятие фонетического закона. О предикативности и модальности», «О языке и стиле книги В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм», «Сложное предложение и принципы его изучения», численні наукові та науково-методичні статті та рецензії тощо. Не лишилась поза його інтересами і лінгвостилістика. Низку праць присвятив Ю. Р. Гепнер питанням російського правопису. Досить цінними є також його розвідки з історії дослідження російсько-українських мовних зв'язків. Мовознавчі ідеї Юлія Романовича Гепнера завжди будуть джерелом натхнення для його послідовників і учнів.

О. Ф. ДЕЛЯНЕНКО

CONTENTS

THEORY AND PRACTICE OF TRANSLATION

- J. A. BAGMUT. Translations of K. Marx «Capital» into Ukrainian 3
BORYS TEN. Notes on Rhythmics of Hexameter. 12

PROBLEMS OF PRESENT-DAY LIFE OF LANGUAGE

- L. S. PALAMARCHUK, L. A. YURCHUK. Principles of Creation of the Ukrainian Dictionary 19
G. M. GNATYUK. Grammatical Aspect in Lexicography. 30
I. I. KOVALYK. The Derivational Class of the Agential-professional Names (persons of the masculine gender) in the Modern Low-sorbian Language. 39
M. M. PESHCHAK. Automation and Its Application In Linguistic Researches 43

Etymological Notes

- V. T. KOLOMIYETS. Koza bedra, shchedryk-bedryc and sonechko-babarunka. 49

CULTURE OF ORAL AND WRITTEN SPEECH

- M. A. ZHOVTOBRYUKH. On a Theoretical Aspect of the Ukrainian Language Culture 53
T. K. CHERTORYZKA. Language Questions in Periodical Press. 61
L. G. SCRYPNYK. The Writer and the Language of the Epoch 66
O. S. STRYZHAK. Okhtirka or «Akhtirka»? 74
Semantic Tints of Words 77

PUBLICATIONS AND REPORTS

- A. A. Potebnya. Formation and Sense of Definite Adjectives (unpublished article) 83

REVIEWS AND ABSTRACTS

- A. SUPRUN. An Introduction to Comparative-Historical Study of Slavonic Languages 89
V. VASHCHENKO. Kamenyar of the Ukrainian Word. 93

SCIENTIFIC LIFE

- News Items. 95

ЧИТАЙТЕ В НАСТУПНОМУ НОМЕРІ

У четвертому номері журналу «Мовознавство» наші читачі прочитають статтю Ф. Жилка про лінгвогеографічні дослідження на Україні, розвідку В. Коптілова про здобутки і вади художнього перекладу. Своєрідний погляд на дієприкметники та їх місце серед інших граматичних категорій висловлює у своїй статті І. Кучеренко.

Що поети і письменники теж художники — відома істина. Але як саме малюють поети свої кольорові образи, до яких «фарб» вони вдаються, якими барвистими можуть бути поетичні картини — про це читачі довідаються з статті А. Критенка.

Четвертий номер вміщує відповіді на листи наших читачів — про походження вживання висловів «топтати ряст», «від дошки до дошки», про походження назви «калина» — цієї чудової рослини, оспіваної українським народом.